

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

اللّٰهُمَّ صَلِّ عَلٰی مُحَمَّدٍ وَآلِ مُحَمَّدٍ وَعَجِّلْ فَرَجَهُمْ

تاریخ (۲)

از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه

رشته ادبیات و علوم انسانی

پایه نهم

دوره دوم متوسطه

www.Daneshchi.ir

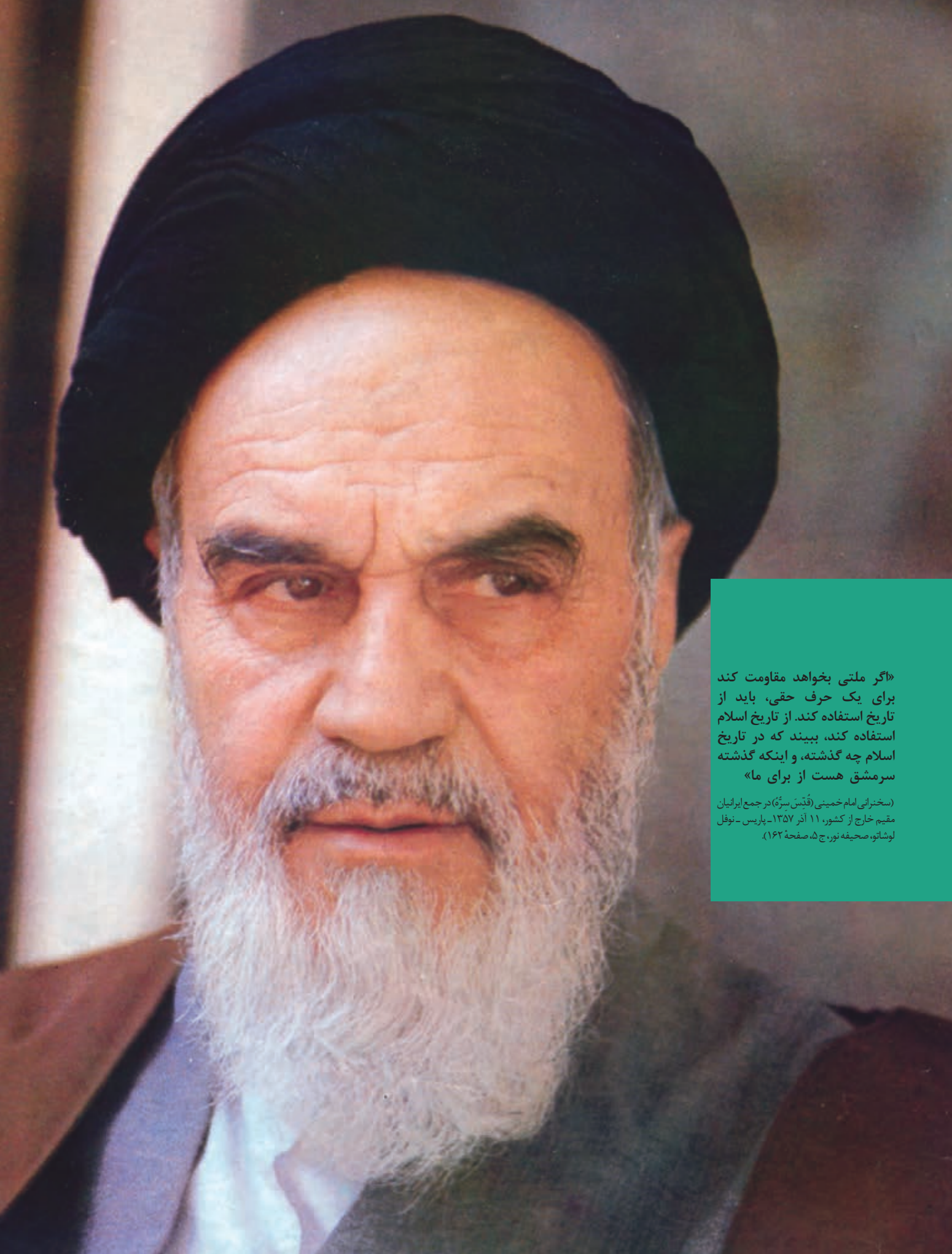

وزارت آموزش و پرورش سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی

نام کتاب:	تاریخ (۲) از بعثت پیامبر اسلام تا پایان صفویه - پایه یازدهم دوره دوم متوسطه - ۱۱۱۲۱۹
پدیدآورنده:	سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی
مدیریت برنامه‌ریزی درسی و تألیف:	دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری
شناسه افزوده برنامه‌ریزی و تألیف:	احمد ابوحمزه، اسماعیل باغستانی، موسی‌الرضا بخشی استاد، عباس پرتوی مقدم، فریده حشمتی، سید ابوالفضل رضوی، سید حسین رضوی خراسانی، حشمت‌الله سلیمی و پروانه صالحی‌نیا (اعضای شورای برنامه‌ریزی)
مدیریت آماده‌سازی هنری:	سید ابوالفضل رضوی، سید حسین رضوی خراسانی و هادی بکائیان (اعضای گروه تألیف) - عباس پرتوی مقدم (مؤلف و سرگروه تألیف) - اسماعیل باغستانی (ویراستار علمی) - سیدباقر میرعبداللہی (ویراستار ادبی)
شناسه افزوده آماده‌سازی:	اداره کل نظارت بر نشر و توزیع مواد آموزشی
نشانی سازمان:	احمدرضا امینی (مدیر امور فنی و چاپ) - مجید ذاکری یونسی (مدیر هنری) - محمدعباسی (طراح گرافیک، طراح جلد و صفحه‌آرا) - رضا امینی و عدید فیروزی (عکاس) - مریم دهقان‌زاده (رسام) - زهره برهانی‌زرنندی، فرشته ارجمند، سیما لطفی، سپیده ملک‌ایزدی و حمید ثابت کلاچاهی (امور آماده‌سازی) تهران: خیابان ایرانشهر شمالی - ساختمان شماره ۴ آموزش و پرورش (شهید موسوی) تلفن: ۸۸۸۳۱۱۶۱-۹، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، کد پستی: ۱۵۸۴۷۴۷۳۵۹ وبگاه: www.irtextbook.ir و www.chap.sch.ir
ناشر:	شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران تهران: کیلومتر ۱۷ جاده مخصوص کرج - خیابان ۶۱ (داروپخش) تلفن: ۴۴۹۸۵۱۶۱-۵، دورنگار: ۴۴۹۸۵۱۶۰، صندوق پستی: ۳۷۵۱۵-۱۳۹
چاپخانه:	شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران «سهامی خاص»
سال انتشار و نوبت چاپ:	چاپ نهم ۱۴۰۴

شابک ۴-۲۷۹۲-۰۵-۹۶۴-۹۷۸

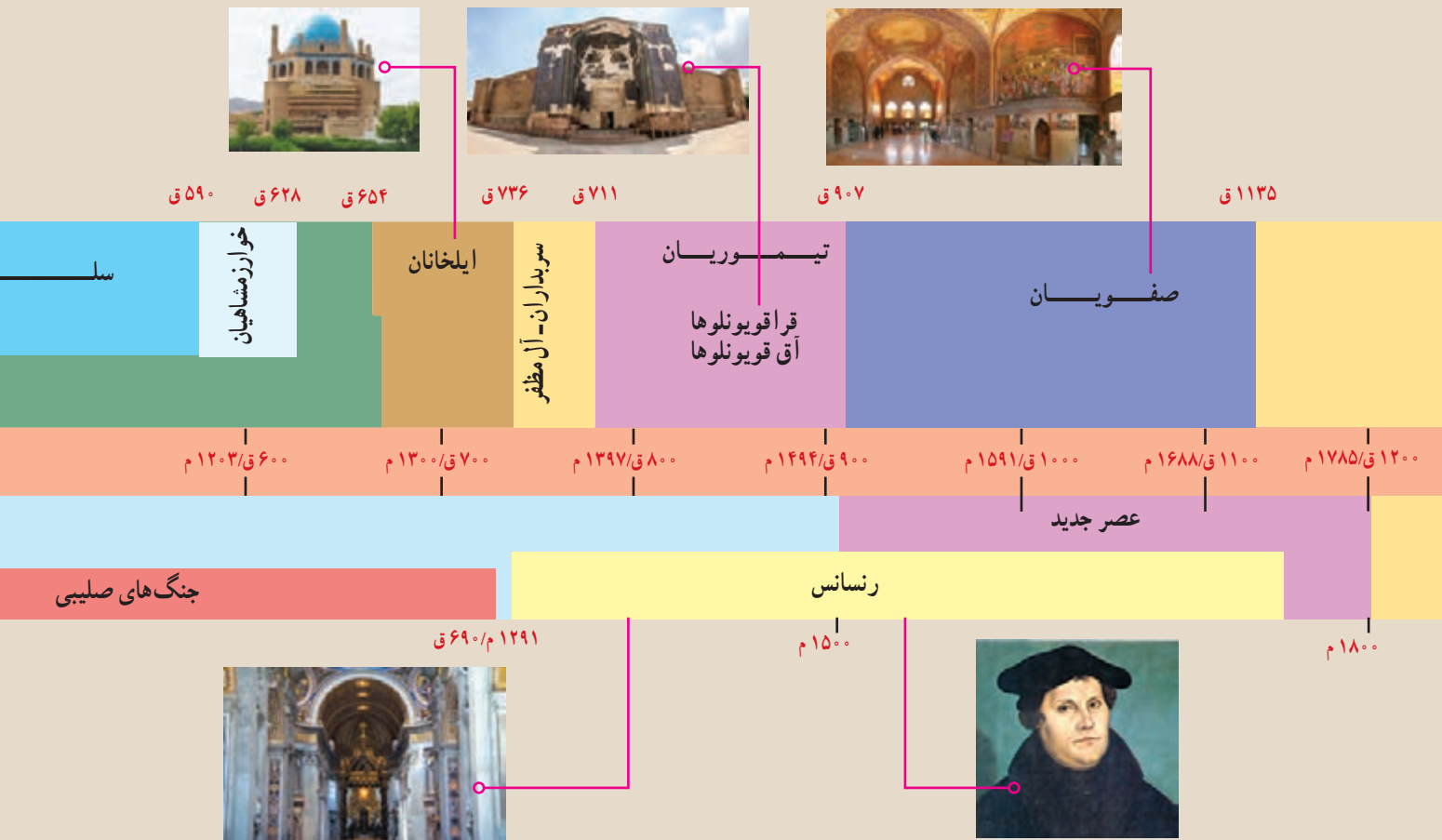
ISBN 978-964-05-2792-4

«اگر ملتی بخواهد مقاومت کند
برای یک حرف حقی، باید از
تاریخ استفاده کند. از تاریخ اسلام
استفاده کند، ببیند که در تاریخ
اسلام چه گذشته، و اینکه گذشته
سرمشق هست از برای ما»

(سخنرانی امام خمینی (قَدَسَ سِرُّهُ) در جمع ایرانیان
مقیم خارج از کشور، ۱۱ آذر ۱۳۵۷ - پاریس - نوفل
لوشاتو، صحیفه نور، ج ۵، صفحه ۱۶۲).

فصل اول: تاریخ‌شناسی	۱
درس ۱- منابع پژوهش در تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی	۲
درس ۲- روش پژوهش در تاریخ: بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک	۱۳
فصل دوم: ظهور اسلام، حرکتی تازه در تاریخ بشر	۱۹
درس ۳- اسلام در مکه	۲۰
درس ۴- امت و حکومت نبوی ﷺ در مدینه	۳۰
درس ۵- تثبیت و گسترش اسلام در دوران خلفای نخستین	۴۲
درس ۶- امویان بر مسند قدرت	۵۳
درس ۷- جهان اسلام در عصر خلافت عباسی	۶۶

فصل سوم: ایران؛ از ورود اسلام تا پایان صفویه ۷۹

درس ۸- اسلام در ایران؛ زمینه‌های ظهور تمدن اسلامی - ایرانی ۸۰

درس ۹- ظهور و گسترش تمدن ایرانی - اسلامی ۸۹

درس ۱۰- ایران در دوران غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی ۱۰۱

درس ۱۱- حکومت، جامعه و اقتصاد در عصر مغول - تیموری ۱۱۴

درس ۱۲- فرهنگ و هنر در عصر مغول - تیموری ۱۲۵

درس ۱۳- تحولات سیاسی و اقتصادی ایران در دوره صفوی ۱۳۵

درس ۱۴- فرهنگ و تمدن در عصر صفوی ۱۴۸

فصل چهارم: اروپا در قرون وسطا و عصر جدید ۱۵۹

درس ۱۵- قرون وسطا ۱۶۰

درس ۱۶- رنسانس و عصر جدید ۱۷۳

منابع و مآخذ ۱۸۷

۴۱ ق ۱۱ ق

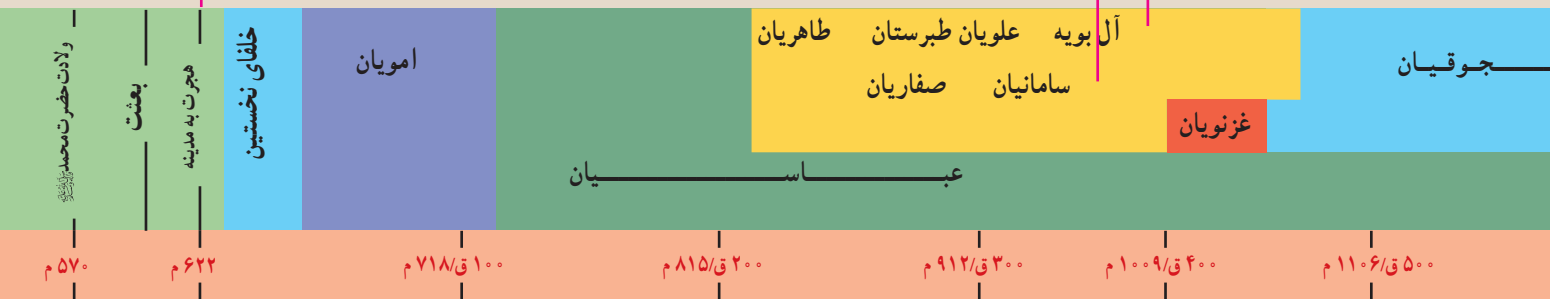
۱۳۲ ق

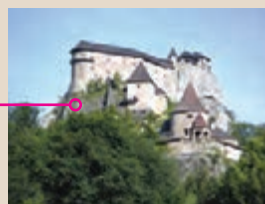
۲۰۵ ق

۴۴۷ ق

قرون وسطا

۱۰۹۶ م/۴۹۰ ق

کلیه حقوق مادی و معنوی این کتاب متعلق به سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش است و هرگونه استفاده از کتاب و اجزای آن به صورت چاپی و الکترونیکی و ارائه در پایگاه‌های مجازی، نمایش، اقتباس، تلخیص، تبدیل، ترجمه، عکس برداری، نقاشی، تهیه فیلم و تکثیر به هر شکل و نوع، بدون کسب مجوز از این سازمان ممنوع است و متخلفان تحت پیگرد قانونی قرار می‌گیرند.

نشانه‌های اختصاری

م	میلادی
ق.م	قبل از میلاد
ق	هجری قمری
ش	هجری شمسی
د	درگذشت
حک	حکومت
ج	جلد
ص	صفحه

نویسندگان این کتاب بر جست‌وجوگری و فعالیت‌های پژوهشی برای فهم زمینه‌ها، علل، عوامل و پیامد رویدادها و تحولات تاریخی توجه و تأکید ویژه دارند و به خاطر سپردن جزئیات و سطر به سطر مطالب کتاب را روا نمی‌دارند؛ بنابراین، به دبیران محترم درس تاریخ توصیه می‌شود که در ارزشیابی، به این نکته مهم توجه کرده، آزمون‌هایی متناسب با اهداف و انتظارات عملکردی درس‌های کتاب طراحی کنند.

سخنی بادانش آموزان عزیز

دانش آموز عزیز! علم تاریخ درباره گذشته بحث می کند؛ اما متعلق به گذشته نیست. تاریخ را برای درک زمان حال و ترسیم افق های پیش رو باید خواند و شناخت؛ زیرا تا ندانیم که بوده ایم، کجا بوده ایم و از کجا آمده ایم، نخواهیم فهمید که هستیم و به کجا می رویم؛ بنابراین، به تاریخ باید بیش از یک تکلیف درسی توجه کنیم.

۱- شما در کتاب تاریخ ۱، علل، آثار و پیامد رویدادها و تحولات مهم تاریخ ایران و جهان در دوران باستان را مطالعه و بررسی کردید. کتاب تاریخ ۲ ادامه کتاب تاریخ ۱ است و به تاریخ دوران اسلامی اختصاص دارد و شامل مهم ترین رویدادها و تحولات تاریخ ایران و اسلام از بعثت پیامبر اکرم ﷺ تا پایان حکومت صفوی در نیمه نخست قرن ۱۲ ق است. این دوره از تاریخ ایران، با قرون وسطا و عصر جدید در تاریخ اروپا مقارن است. از این رو، در دو درس پایانی کتاب، رویدادها و تحولات مهم سرزمین های اروپایی در قرون وسطا و عصر جدید، بررسی و تحلیل می شود.

۲- این کتاب به این منظور تألیف نشده است که شما کلمه به کلمه آن را به خاطر بسپارید؛ بلکه یکی از اهداف این کتاب، تقویت انگیزه جست و جوگری علمی و ارتقای مهارت کاوشگری شما در موضوع های تاریخی است. هدف دیگر آن، فراهم آوردن فرصت هایی برای مطالعه و فعالیت های فردی و گروهی است تا علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی و نقش و تأثیر شخصیت های بزرگ را در تاریخ، بررسی و درک کنید.

بنابراین، از شما انتظار نمی رود که در پایان سال تحصیلی، حجم عظیمی از نام سلسله ها، فرمانروایان، کشورها، شهرها و سال ها را حفظ کرده باشید؛ اما به عنوان مثال انتظار می رود که بتوانید نقش و اهمیت منابع مکتوب و غیرمکتوب را در بررسی و شناخت تاریخ اسلام و ایران در دوران اسلامی دریابید؛ علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی را درک و به طور مستدل بیان کنید، و نقش و تأثیر شخصیت هایی مانند پیامبر گرامی اسلام ﷺ، امام علی علیه السلام، یعقوب لیث صفاری، خواجه نصیرالدین توسی و شاه اسماعیل صفوی را در رویدادها و تحولات مهم تاریخی، تحلیل کنید. به عبارت دیگر، منظوری از خواندن این کتاب، فهمیدن است، نه حفظ کردن.

۳- مطالبی که با عنوان «بررسی شواهد و مدارک» و «بیشتر بدانیم» در کتاب آمده است، ارزش و اهمیتی همچون سایر مطالب کتاب دارند و نادیده گرفتن آنها، یادگیری مباحث دیگر را مشکل می کند؛ بنابراین، این قسمت ها را مانند دیگر قسمت های کتاب، جدی بگیرید و فعالیت های مربوط به آنها را انجام دهید. لازم به ذکر است که حفظ کردن محتوا و اطلاعات مندرج در قسمت های «بیشتر بدانیم» و «شواهد و مدارک» ضروری نیست و از این قسمت ها در آزمون های شفاهی و کتبی هیچ پرسش دانشی طرح نخواهد شد؛ اما دبیر می تواند یکی از متن های بخش «بررسی شواهد و مدارک» را در اختیار شما قرار دهد و پرسش های استنباطی و تحلیلی درباره آن طرح کند.

۴- در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی از طریق نقشه های تاریخی، نمودارهای خط زمان و دیگر نمودارها و جدول ها ارائه شده است. لازم است به آنها توجه کامل کنید و فعالیت های مربوط به آنها را انجام دهید. از مندرجات نقشه ها، نمودارها و جدول ها نیز، در آزمون های کتبی و پایانی، پرسشی طرح نخواهد شد.

۵- قطعه های تصویری و صوتی و ویدئویی مرتبط با موضوعات هر درس تهیه شده است که از طریق اسکن کردن رمزیندهای سریع پاسخ می توانید به آنها دسترسی پیدا کنید. این قطعه ها به شما در یادگیری بهتر تاریخ کمک خواهد کرد. رمزیندهای سریع پاسخ (QR Code) را می توانید در ابتدای هر فصل ببینید.

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب های درسی عمومی و متوسطه نظری

شکر و سپاس خدای را که توفیق تألیف کتاب تاریخ ۲، ویژه دانش‌آموزان رشته ادبیات و علوم انسانی در پایه یازدهم را به ما عنایت کرد. پیش از ورود به متن کتاب، توجه شما همکاران گرامی را به چند نکته جلب می‌کنیم:

۱- کتاب تاریخ ۲ در چارچوب رویکرد و اهداف اسناد تحولی (سند تحول بنیادین و سند برنامه‌درسی ملی) و در ادامه کتاب تاریخ ۱ تدوین و تألیف شده است. رویکرد خاص این کتاب، توجه و تأکید بر توسعه سواد تاریخی، تحکیم هویت فردی و جمعی (ملی) دانش‌آموزان و ارتقای تربیت سیاسی و اجتماعی آنان است.

۲- در این کتاب نیز همچون کتاب تاریخ ۱، تجزیه و تحلیل و درک زمینه‌ها، علل، عوامل، آثار و پیامدهای رویدادها و تحولات تاریخی، مورد توجه و تأکید است و به‌هیچ‌وجه انباشت ذهنی و به خاطر سپردن جزئیات توصیه نمی‌شود؛ بنابراین، در فرایند ارزشیابی مستمر، به ویژه در طراحی آزمون‌های کتبی پایانی، این نکته مهم را مد نظر قرار دهید.

۳- رویکرد آموزشی این کتاب ناظر به روش‌های تدریس مشارکتی و تعاملی است. به همین منظور، فعالیت‌های گوناگونی در لابه‌لای مطالب طراحی شده است تا دانش‌آموزان را در فرایند یاددهی - یادگیری درگیر کند و موقعیت‌هایی برای تفکر و گفت‌وگوی علمی در کلاس فراهم آورد. این فعالیت‌ها را به مثابه بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و انجام آنها را به خارج از کلاس موکول نکنید. فراگیران را راهنمایی و تشویق کنید که به‌صورت گروهی و با همفکری، فعالیت‌ها را انجام دهند. پیشنهاد می‌شود بخشی از نمره ارزشیابی مستمر را به مشارکت فعال در انجام فعالیت‌ها اختصاص دهید و این موضوع را در آغاز سال تحصیلی به اطلاع دانش‌آموزان برسانید.

۴- بخش مهمی از فعالیت واحدهای یادگیری، به بررسی شواهد و مدارک تاریخی اختصاص دارد. عمده این شواهد و مدارک، برگرفته از منابع اصلی و معتبر دوره‌های مختلف است. هدف این‌گونه فعالیت‌ها فقط انتقال برخی اطلاعات تاریخی به فراگیران نیست، بلکه مقصود آن است که دانش‌آموزان یاد بگیرند که چگونه می‌توانند آن اطلاعات را برای تحلیل و تفسیر رویدادهای تاریخی به کار بگیرند. علاوه بر آن، این نوع فعالیت‌ها فراگیران را با منابع تاریخی و زبان آنها آشنا می‌کند. پیشنهاد می‌شود با رجوع به منابع اصلی، فعالیت‌های دیگری مانند نمونه‌های کتاب طراحی کنید. در ارزشیابی‌های مستمر و پایانی، به‌هیچ‌وجه، دانش‌آموزان را به حفظ اطلاعات مندرج در متن شواهد و مدارک ملزم نکنید، اما می‌توانید، با ارائه یک یا چند مورد از شواهد و مدارک، پرسش‌های استنباطی و تحلیلی درباره آنها طرح کنید.

۵- تکلیف‌هایی با عنوان «کاوش خارج از کلاس» برای هر یک از واحدهای یادگیری (درس‌ها) طراحی شده است. با معرفی منابع و مآخذ معتبر، از دانش‌آموزان بخواهید تکلیف مذکور را به صورت فردی یا گروهی در چارچوب محدوده‌های تعیین شده انجام دهند. گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی از طریق وبگاه (www.history-dept.talif.sch.ir)، راهنمای معلم تاریخ ۲ و... منابع و مآخذ و در مواردی، محتوای مناسب برای کاوشگری را در اختیار شما قرار می‌دهد.

۶- نمودار خط زمان و نقشه‌های تاریخی، از جمله ابزارهای مهم و مؤثر در آموزش درس تاریخ است. در این کتاب، بخشی از محتوای آموزشی، شامل پاره‌ای از رویدادها، شخصیت‌ها، مکان‌های تاریخی و... در قالب نقشه، نمودار و جدول طراحی شده است. ضرورت دارد در جریان یاددهی - یادگیری، توجه دانش‌آموزان را به این قسمت از محتوای کتاب جلب کنید و از آنان بخواهید که با بررسی دقیق نمودارها، نقشه‌ها و جدول‌ها، فعالیت‌های مربوط به آنها را انجام دهند. به هیچ‌روی، فراگیران را تشویق و یا ملزم به حفظ اطلاعات مندرج در نمودارها، نقشه‌ها و جدول‌ها نکنید و در آزمون‌های پایانی و سراسری نیز از این بخش‌ها هیچ پرسشی نباید طرح گردد. برای تعمیق یادگیری، دانش‌آموزان را ترغیب و راهنمایی بفرمایید که نمودارهایی با موضوع‌های متنوع طراحی کنند؛ مثلاً جدول سلسله‌ها و یا فرمانروایان یک سلسله، آثار و بناهای شاخص دوران‌های مختلف تاریخ ایران اسلامی را در اختیار آنان قرار دهید و بخواهید که نمودارهای ساده یا مصور ترسیم کنند.

۷- همکاران ارجمند! هدف برنامه درسی تاریخی این نیست که دانش‌آموزان فقط مجموعه‌ای از گزاره‌های تاریخی را به شکلی مستقل و مجزا از هم به ذهن بسپارند، بلکه مقصود آن است که دانش‌آموزان، به تناسب ظرفیت‌های فردی خویش، با مطالعه کتاب درسی، جست‌وجو، کاوشگری، بررسی شواهد و مدارک، همفکری، گفت‌وگو و کار گروهی، برخی علل و نتایج رویدادهای مهم تاریخی و فراز و فرود مهم‌ترین تمدن‌ها، به خصوص تمدن ایرانی-اسلامی را درک و تحلیل کنند.

۸- همکار گرامی رمزیندهای سریع پاسخ (QR Code) به‌عنوان ابزاری برای دسترسی سریع به اطلاعات آموزشی می‌باشد. با هدایت دانش‌آموزان و اسکن نمودن رمزیندهای هر فصل، دانش‌آموزان را برای استفاده از محتوای آن یاری نمایید. ارائه و نمایش این قطعه‌ها را بخشی از فرایند تدریس به حساب آورید و تمام کوشش خود را برای بهره‌مندی دانش‌آموزان از این رسانه در برنامه تدریس تاریخ به کار بندید. با توجه به علاقه دانش‌آموزان به فناوری‌ها و رسانه‌های رقومی (دیجیتال) آنان را تشویق و راهنمایی کنید که بخشی از فعالیت‌های کاوش و جست‌وجوی خود را از طریق این فناوری‌ها و رسانه‌ها ارائه دهند.

امید است شما دبیران عزیز با به‌کارگیری روش‌های مناسب، فضایی پرنشاط و دلپذیر در کلاس درس تاریخ فراهم نمایید.

گروه تاریخ دفتر تألیف کتاب‌های درسی عمومی و متوسطه نظری

مَحَدِّ وَالرِّوَايَةِ

وَقَدْ كَانَ اللَّهُ جَعَلَ لِلْعَبْرِ السَّيِّدِ الْمَلِكِ الْمَلْفَقَرَانِي صَالِحِ الْمَضْمُونِ بِنِجِ بْنِ أَحْمَدِ بْنِ اسْمَعِيلِ
ابْنِ لَعْدِيٍّ سَامَانَ بْنِ سَاسَلِ بْنِ بَهْرَامِ الشُّوَيْبِيِّ الرَّازِيِّ الْأَصْغَرِ بْنِ الْمَرْزَبَانِ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى
عَنْهُمَا أَجْمَعَيْنِ النَّظْمُ فِي هَذَا الْكِتَابِ وَأَقَامَ عَلَى إِدْمَانِ زِي تَابِعِيٍّ عَلَى سَعَادَةٍ مِنْهُ جَعَلِيٍّ أَجْمَعِيٍّ
لَهُ الْمَنَاصِحُ الْمَجْتَمِعَةُ فِيهِ وَخَرُجَ أَمْرُ الْعَالِي وَالرِّزَالِ لِكُلِّ عَلَى لِسَانِ أَمِيْنِهِ وَصَاحِبَتِهِ الْحَسَنِ
الْفَائِزِيٍّ الْخَاصَّةِ الَّتِي أَمْرِيَّةٌ سَنَةِ اثْنَيْنِ وَخَمْسِينَ وَثَلَاثِينَ سَنَةً حَتَّى تَرْتَجِمَةَ هَذَا الْكِتَابِ
الْمُنَسَّوبِ إِلَى مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرِ بْنِ الطَّبْرِيِّ صَاحِبِ التَّسْوِيرِ الْمُعَوَّنِ بِكِتَابِ تَارِيخِ الْمُسْتَمَلِّ عَلَى الْمَوْلَانِ
أَجْبَارِ وَالْمَاضِيْنَ بِالْمَقْصُورِ عَلَيْهِ عَلَى سَبْقِ الرَّجَائِرِ دُونَ الْإِسَانِيْدِ وَتَهْدِيْمِهَا عَمَّا فِي هَذَا الْكِتَابِ
مِنَ الْمُرَاعَاةِ وَالْمَطْوِيلِ فِي سَاقِدِ قَعْدَةٍ كَثْرَتِيٍّ وَمَيْلِكِ وَخَرَجَتْ حِينَ عَدِيٍّ وَخَلِيْمِهِ وَرَسْمِهِ وَبَعْدَ ذَلِكَ
فَقَدْ تَرْتَجِمَتُهُ فِي بِلَاغَةِ الْفَارْسِيَّةِ الدُّوَيْتِيَّةِ فِي قَرْنِهِ وَمَعْرِفَةِ عِلْمِ الشَّرْعِيَّةِ وَالسُّلْطَانِ وَسَهْلِ عِلْمِ مَنْ يَنْظُرُ فِيهِ
وَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رِسُولٍ إِلَّا لِنُبَلِّغَهُ نُورًا وَحَقْلًا لِيَوْمِ رُسُولِيٍّ عَلِيٍّ
لِسَانِهِمْ وَعَلَى أَعْيُنِهِمْ وَإِنَّا لَنَرَجِمُ الْكِتَابَ وَأَقَابِلُهُ بِالْتَّفْسِيرِ الْكَبِيرِ وَأَقْدَمَ وَأَوْجَزَ مِنَ الْقَصَصِ
مَا يَلْبِقُ بِمَدَامِيٍّ وَبِأَخْبَرِ وَأَسْبَغَ كَثْرَتِيٍّ قِصَّةً عَلِيٍّ وَجَهْدَهَا وَكُلَّ مِرَّ عَلِيٍّ سَبِيْلِهِ وَأَقْرَبَ كَثْرَتِيٍّ
بِشَكْلِهِ وَأَجْمَعَهُ عَلِيٍّ نَعْمَ وَمِنْهُ وَأَبْوَيْبِ الْكِتَابِ بِأَجْبَارِ وَالْإِنْبِيَاءِ وَالْمَلُوكِ وَأَرْوَجَهُ بِأَسْمَاءِ الْمَرْزَبَانِ
وَالْمَوْقَاتِ وَقَابَلَتْ كِتَابِيٍّ هَذَا مَعَ آيَاتِ الْقُرْآنِ وَأَجْبَارِ وَالرُّسُولِ وَحَدَّثَتْ الْإِسَانِيْدِ الطَّوِيلِ عَنْهَا
وَسَأَلْتُ اللَّهَ التَّوْبِيَّتِيَّ فِي تَالِيفِهِ وَجَمْعِهِ وَالْفَرَاغِ كَثْرَتِيٍّ ذَلِكَ بِالْتَّوْبِيَّتِيَّ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى
وَفِي كُلِّ حِينٍ اسْتَعِينُ بِهِ وَأَتَوَكَّلُ بِهِ وَأَسْتَرْثِدُ رَأْيَ نَبِيِّ اللَّهِ وَسَلَّمَ تَسْلِيمًا

فصل اول

تاریخ شناسی

شناخت منابع و شیوه استفاده از آنها در پژوهش‌های تاریخی، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد؛ چراکه شواهد و مدارکی که مورخان به اتکال آنها، رویدادها و تحولات تاریخی را تحلیل و تفسیر می‌کنند، از متن این منابع استخراج یا استنباط می‌شوند. شما در این فصل با انواع منابع تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی و ویژگی‌های آنها و نیز با معیارهای اعتبارسنجی و نقد گزارش‌های تاریخی آشنا خواهید شد.

الْقَوْلُ فِي مَا خَلَقَ اللَّهُ

أَتَا بَعْدَ إِذْ بَرَدَ سَبْحَانَهُ وَتَعَالَى إِلَى
أَنْبِيَاءِ أَنْبِيَاءِ تَابِيَاءِ مَا بَدَأَ شَانِ
وَكَيْتِ كَلِمَةٍ نَبِيٍّ شَرِيٍّ وَكَلِمَةٍ مِنْ حِكْمَتِ
لِيَسْلَمَ وَيُأْتِيَ بِرُؤْيَا نَدَى عَزْوِيٍّ

صفحه‌ای از کتاب تاریخ بلعمی

درس ۱ منابع پژوهش در تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی

تاریخ، علمی متکی بر روش و قواعد خاص خود است. مورخان با کاوش و نقد و بررسی شواهد و مدارک مندرج در منابع تاریخی، قادر به شناخت، تحلیل و تفسیر رویدادها و تحولات گذشته هستند. منابعی که مورخان برای فهم زندگی اجتماعی انسان در گذشته از آن استفاده می‌کنند، دارای گونه‌های مختلفی هستند. شما در این درس، انواع مختلف منابعی را که برای شناخت تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی مناسب هستند، شناسایی و ویژگی‌های هر دسته را بررسی و مقایسه خواهید کرد.

فعالیت ۱

کارآگاه، برای بررسی جرم و روشن کردن ابعاد مختلف آن، نیازمند چه چیزهایی است؟ آیا او بدون دسترسی به شواهد و مدارک لازم، می‌تواند در مورد چگونگی وقوع جرم نظر بدهد؟ قاضی چطور؟ آیا او هم، بدون داشتن اسناد و مدارک لازم، می‌تواند حکمی صادر کند؟ با راهنمایی دبیر درباره این موضوع بحث کنید و کار کارآگاه و قاضی را با کار مورخان، به رغم تفاوت‌های بنیادینی که با یکدیگر دارند، مقایسه کنید.

کاروان سراها، قلعه‌ها و برج‌ها، زیارتگاه‌ها، مقبره‌ها، پل‌ها و جاده‌ها، آب انبارها، مساجد و کلیساها، معابد و خانقاه‌ها، بنادر و اسکله‌ها و روستاها و شهرهای قدیمی از مهم‌ترین منابع و مراجع پژوهش درباره گذشته‌های دور و نزدیک محسوب می‌شوند. این آثار، به مورخان، برای فهم عمیق‌تر و بازسازی دقیق‌تر گذشته‌ها کمک می‌کنند.

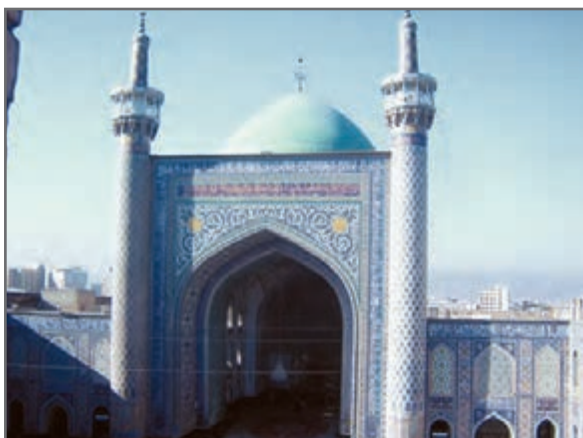
گونه‌های منابع تاریخی از ظهور اسلام تا پایان عصر صفوی

مورخان، برای آگاهی از چگونگی وقوع رویدادهای گذشته، به منابع مختلفی رجوع می‌کنند. در اینجا، به اختصار، با گونه‌های مختلف منابع تاریخ ایران دوره اسلامی تا پایان عصر صفوی، آشنا می‌شوید.

۱- منابع غیر نوشتاری

الف) مَحَوِّطه‌ها و بناهای تاریخی

آثار و بناهای برجای مانده از دوره تاریخی مورد مطالعه، به مورخان این امکان را می‌دهند تا از اوضاع فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و نظامی دوران گذشته آگاهی یابند. مکان‌های تاریخی، مثل غار جِرا، کوه اُحد و یادشت چالدران، هر یک بستر وقوع یک رویداد تاریخی به‌شمار می‌روند. آثار و بناهای تاریخی، مانند میدان نقش جهان، مسجد گوهرشاد و به‌طور کلی آثار ساختمانی و معماری نظیر کاخ‌ها،

مسجد گوهرشاد - مشهد

ب) ابزارها و وسایل دست ساخته انسان

گذشته، گواه روشنی بر نوع فرهنگ و عقاید و آداب و رسوم پیشینیان ما هستند. از این رو، بررسی این آثار که به طور خاص در قلمرو دانش‌هایی چون باستان‌شناسی، معماری و هنر قرار می‌گیرند، اطلاعات بسیار مفیدی برای بازآفرینی گذشته، در اختیار مورخان می‌گذارند.

این دسته از آثار نیز برای مورخان از منابع بسیار موثق محسوب می‌شوند. انواع پوشاک، جواهرات، ابزارهای کشاورزی، ظروف، وسایل حمل و نقل، اشیای هنری مثل مجسمه‌ها، تابلوهای نقاشی، سازهای موسیقی، جنگ‌افزارها، وسایل خانگی و در مجموع، تمام دست‌ساخته‌های انسانیِ بازمانده از

ظرف سفالی - دوره آل بویه

ظرف برنجی - دوره تیموریان

پ) آثار شفاهی

مثلها، لطیفه‌ها و انواع شعر، نظیر دوبیتی، تصنیف، ترانه و لالایی، کمک زیادی به شناخت فرهنگ، آداب و رسوم و سنت‌های مختلف اجتماعی در دوره‌های مختلف می‌کند.

مطالعهٔ روشمند افسانه‌ها و اساطیر اقوام در دوره‌های مختلف تاریخی، خاطرات شفاهی، انواع مختلف ادبیات عامیانه، اعم از داستان‌های تاریخی، قهرمانی، اخلاقی و تخیلی، گونه‌های متفاوت

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما ابزارها و آثار هنری برجای مانده از گذشته، چه نوع اطلاعاتی از پیشینیان را به ما ارائه می‌دهند؟ با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنید.

از برجسته‌ترین متون و منابع راجع به تاریخ صدر اسلام و قرون نخستین اسلامی می‌توان به دو مرجع مهم اشاره کرد:

الف) قرآن کریم

قرآن کریم منشأ اصلی و یکی از مؤثرترین و الهام‌بخش‌ترین سرمشق‌های تاریخ‌نگاری اسلامی است. در قرآن کریم بر بررسی احوال گذشتگان و عبرت گرفتن از سرگذشت افراد و اقوام پیشین تأکید فراوان شده است. قرآن کریم با تشویق به سیر و سفر^۱ و تفکر و تدبیر در سرگذشت اقوام گذشته و عبرت گرفتن از آن، زمینه را برای سفرهای دانشمندان مسلمان، از جمله مورخان، فراهم ساخت. از این گذشته، قرآن سند دست اول زندگانی رسول خدا و چگونگی روابط ایشان با افراد و گروه‌های مختلف سیاسی و اجتماعی در عربستان، خصوصاً مکه و مدینه است.

ب) حدیث و سیره نبوی

این آثار اطلاعات بسیار مهمی دربارهٔ پیامبر اکرم، جنگ‌ها و حوادث تاریخی زندگی ایشان و صحابه ارائه می‌کنند. در احادیث فراوانی که در منابع حدیثی شیعه و اهل سنت گرد آمده است، اطلاعات تاریخی قابل توجهی دربارهٔ تاریخ اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی دیده می‌شود که به کار پژوهندگان تاریخ اسلام می‌آید.

در میان کتاب‌هایی که راجع به زندگانی پیامبر اکرم نوشته شده، سیرهٔ محمد بن اسحاق^۲ مهم‌ترین اثر است. تنها بخشی از این اثر باقی مانده و به چاپ رسیده است. بعدها عبدالملک بن هشام^۳ دست به تلخیص و بازنگاری آن زد که با نام سیرهٔ ابن هشام شهرت یافت. اثر مهم دیگر در این زمینه، «المغازی» (غزوه‌ها) نوشته محمد بن عمر واقدی (۱۳۰-۲۰۹ ق)، یکی از برجسته‌ترین مورخان و سیره‌نویسان سدهٔ دوم و اوایل سدهٔ سوم هجری است. اثر او شامل جنگ‌ها و حوادث ده سال پایان زندگی پیامبر است.

۱- «آیا در زمین گردش نکرده‌اند تا دل‌هایی داشته باشند که با آن ببینند یا گوش‌هایی که با آن بشنوند؟ در حقیقت، چشم‌ها کور نیستند، اما چشم باطن و دیدهٔ دلشان کور است» (سوره حج، آیه ۴۶).

۲- متولد ۸۵ ق و متوفای ۱۴۴ یا ۱۵۱ و یا ۱۵۲ ق است.

۳- متوفای ۲۱۳ یا ۲۱۸ ق در مصر.

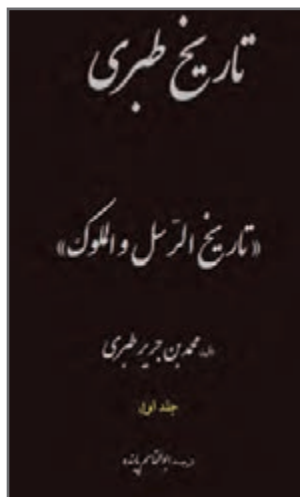
۲- مراجع و منابع نوشتاری

مراجع و منابع مکتوب تاریخ اسلام و ایران در دوران اسلامی، بسیار متنوع و متعددند. در اینجا به برخی از مهم‌ترین گونه‌های آنها اشاره می‌شود.

الف) کتاب‌های تاریخی

از جمله مهم‌ترین منابع پژوهش در گذشته، کتاب‌های تاریخی هستند که توسط مورخان دوره‌های مختلف نوشته شده‌اند. کتاب‌های تاریخی تألیف شده در دوران اسلامی از تنوع خاصی برخوردارند. در ادامه با برخی از انواع کتاب‌های تاریخی آشنا می‌شوید.

۱- تاریخ‌های عمومی: تاریخ‌نگاری عمومی یکی از شاخه‌های تاریخ‌نگاری در ایران است که از قرن سوم هجری قمری آغاز شد و تا اواخر عصر قاجار تداوم یافت. مؤلفان این دسته از آثار، نگارش تاریخ جهان را از آفرینش عالم آغاز می‌کردند و سپس به شرح زندگی حضرت آدم و دیگر پیامبران می‌پرداختند. پس از آن، تاریخ اساطیری ایران را از کیومرث آغاز و به پایان دورهٔ ساسانیان ختم می‌کردند. در ادامه، رویدادهای تاریخ اسلام و سلسله‌های ایرانی را تا زمان حیات خود ثبت و ضبط می‌کردند. از مهم‌ترین و مشهورترین تاریخ‌های عمومی می‌توان به تاریخ طبری تألیف محمد بن جریر طبری (۲۲۴-۳۱۰ ق) اشاره کرد.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

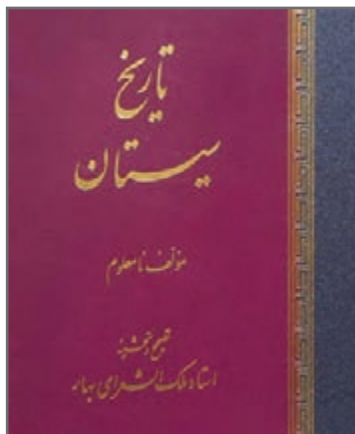
متن زیر دربارهٔ شیخ حسن جوری، رهبر مذهبی سریداران از کتاب روضة الصفا، تألیف میرخواند انتخاب شده است. متن را به دقت بخوانید و به سؤالات زیر پاسخ دهید.

«شیخ خلیفه را بامدادی از ستون مسجد به حلق آویخته یافتند و خشتی چند در زیر ستون بر یکدیگر چیده دیدند، چنانچه شخصی خود را به ریسمان آویخته باشد و بعد از این واقعه، مریدان شیخ خلیفه دست ارادت به شیخ حسن دادند و خدمتش به طرف نیشابور رفته، اهالی آن دیار را به طریق شیخ خلیفه دعوت کرد و اکثر مردم کوهپایهٔ نیشابور قدم در دایرهٔ ارادت و متابعت او نهادند و هر که مرید می‌شد نام او نوشته، می‌گفت که حالا وقت اختفاست، و می‌فرمود که آلات حَرْب داشته موقوف اِشارت باشند... مردم چنان معتقد او شدند که اگر جان می‌طلبیدی، روان می‌دادند. فقها با امیر ارغون شاه... گفته که شیخ حسن اهل تشیع و سِر خروج دارد. امیر ارغون شاه، امیر محمد باسوق را فرستاد احوال او نماید و امیر محمد به مشهد آمده شیخ حسن و اتباع او را مردم نیک معاش یافت که به کسب علم و حرفت اِتبعاش می‌نمودند...» (روضه الصفا، ج ۵، ص ۴۵۰).

۱- اطلاعات ارائه شده در متن فوق بیشتر در بررسی کدام حوزه از تاریخ کاربرد دارد؟

۲- به نظر شما میرخواند چه دیدگاهی نسبت به شیخ حسن جوری دارد؟

۳- با توجه به متن فوق، آیا می‌توان گفت میرخواند نسبت به مغولان با دیدگاه انتقادی قلم زده است؟

۲- **تاریخ‌های محلی:** تاریخ‌های محلی یکی از مهم‌ترین گونه‌های تاریخ‌نگاری و یکی از گنجینه‌های مهم اطلاعات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و نظامی و نیز جغرافیایی شهرها و مناطق ایران است. انگیزهٔ اصلی نویسندگان این دسته از کتاب‌های تاریخی، ثبت و ضبط رویدادهای تاریخی، بیان ویژگی‌های جغرافیایی و اقتصادی و نگارش زندگی‌نامهٔ مفاخر و مشاهیر محلی بوده است. از معروف‌ترین آثار تاریخی محلی می‌توان به تاریخ سیستان از مؤلفی ناشناخته، در موضوع تاریخ سیستان از ایام قدیم تا سال ۷۲۵ق اشاره کرد.

کاوش خارج از کلاس

با توجه به شهر و استان محل سکونت خود، کتابی را انتخاب کنید که دربارهٔ اوضاع و احوال تاریخی و اجتماعی شهر و استان شما در گذشته تألیف شده باشد و قسمتی از آن را در کلاس ارائه کنید. محور جست‌وجوی شما در کتاب مورد نظر بر اساس سؤالات زیر باشد:

۱- چه موضوعی را انتخاب کردم؟ ۲- چرا انتخاب کردم؟ ۳- اهمیت این موضوع در چیست و چه تأثیری در اوضاع و احوال امروز شهر و استان من دارد؟

۳- تاریخ‌های سلسله‌ای: یکی دیگر از گونه‌های تاریخ‌نگاری که در دوره اسلامی در ایران رواج یافت، تاریخ‌های سلسله‌ای بود. فرمانروایان بزرگ و کوچک، به منظور ثبت و ضبط رویدادهای دوران خود، معمولاً ادیبان و دانشمندان را تشویق و مأمور به تدوین این رویدادها می‌کردند. بعدها با گسترش تاریخ‌نویسی سلسله‌ای در میان سلسله‌های محلی، این نوع تاریخ‌نویسی با تاریخ‌نویسی محلی پیوستگی یافت. کتاب **تاریخ بیهقی** اثر ابوالفضل بیهقی در تاریخ‌غزویان از مشهورترین تاریخ‌های سلسله‌ای است.

۴- تک‌نگاری: این نوع تاریخ‌نگاری از دوره تیموریان به بعد مرسوم شد. در این نوع تاریخ‌نگاری مؤلفان عموماً به اشاره فرمانروا، تاریخ‌زندگی او را به صورت متمرکز و ویژه، توصیف و ثبت و ضبط می‌کردند. از مشهورترین تک‌نگاری‌ها می‌توان به **عجائب المقدور فی نوائب تیمور (زندگی شگفت آور تیمور)** تألیف ابن عربشاه درباره تیمور اشاره کرد.

فعالیت ۳

جست‌وجوی نقادانه با تکیه بر شواهد و مدارک

قسمتی از متن کتاب «عجائب المقدور فی نوائب تیمور» ابن عربشاه درباره کشتار مردم اصفهان به دستور تیمور: «تیمور کسان خویش به ضبط شهر فرستاد. به هر کوی و برزن جمعی از آنان برگماشت و در هر ناحیت و محلّت گروهی پراکنده داشت و آنان سر به تبهکاری و دست به آزار اهالی برآوردند. مردم را بنده‌وار به خدمت گرفتند و آزار و ستم از حد به در بردند. اهل اصفهان که شیوه حمیت داشتند و مرگ را بدان زبونی و خواری ترجیح می‌نهادند، داستان این تطاول با رئیس خود در میان آوردند و می‌گفت من شبانگاه طبل می‌نوازم چون بانگ آن شنیدید هر کس در میهمان خود درآویزد و چنان که خواهد خون وی بریزد... پاسی از شب بگذشت. بانگ طبل برخاست و باران مرگ بر تیموریان فرو بارید. مردم شهر شش هزار تن از آنان بکشتند... چون شب به پایان آمد، تیمور از ماجرا آگاه شد و به دمدمه دیو ناپاک از راه برفت... شمشیر خشم برآهیخت و ترکش ستم بگشود و چون سگ گزنده یا پلنگ درنده به شهر درآمد... بفرمود تا جان‌ها تباه سازند و خون‌ها بریزند... زندگان را به دست مرگ سپارند و مال‌ها به یغما ببرند، آبادی‌ها ویران کنند و کشت‌ها بسوزند... کودکان کشته بر خاک افکنند... نه برسالخورده بخشایند و نه بر خردسال رحمت آرند... بالجمله از شهر نشینان تنی زنده نگذارند» (ابن عربشاه، **عجائب المقدور فی نوائب تیمور**، صص ۴۸-۴۹).

متن فوق را به دقت بخوانید و به سؤالات زیر پاسخ دهید.

۱- به نظر شما متن فوق، به عنوان بخشی از یک کتاب تاریخی از نوع تک‌نگاری، حاوی چه نوع اطلاعاتی است و از چه اهمیتی برخوردار است؟

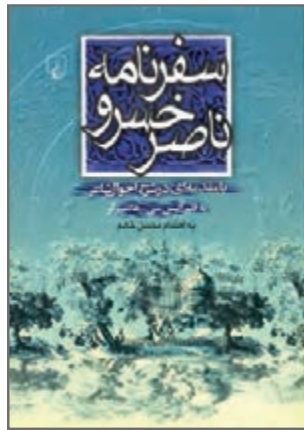
۲- با توجه به متن، آیا نگاه ابن عربشاه نسبت به سیاست‌های تیمور منتقدانه است؟ به چه دلیل؟

۵- تاریخ‌های منظوم: سرودن منظومه‌های حماسی و تاریخی که در ایران پیشینه دیرینه‌ای داشت، در دوره مغولان رواج و رونق بسیاری یافت. سرایندگان این نوع آثار، رویدادهای تاریخی را به نظم می‌کشیدند. از برجسته‌ترین منظومه‌های حماسی و تاریخی، شاهنامه، اثر گران‌سنگ و بلند آوازه حکیم ابوالقاسم فردوسی است.

ب) سفرنامه‌ها

سفرنامه‌ها اطلاعات مفیدی از زندگانی اجتماعی مردم ایران ارائه می‌کنند که در دیگر منابع کمتر دیده می‌شوند. بسیاری از جهان‌گردان گنجینه‌ای از اطلاعات ارزشمند درباره تاریخ اجتماعی و فرهنگی و جغرافیای تاریخی سرزمین‌هایی را که دیده‌اند از جمله ایران به صورت سفرنامه ارائه داده‌اند.

کاوش خارج از کلاس

به پنج گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر خود، هر گروه یک سفرنامه انتخاب کنید و در مورد موضوعی خاص مثلاً آداب و رسوم، تجارت، معماری و اوضاع فرهنگی و دینی، اطلاعاتی از آن استخراج و در کلاس ارائه کنید.

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را که از سفرنامه‌های ناصر خسرو و پیترو دل‌واله برگزیده شده است، بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.
متن ۱: «نهم محرم^۱ به قزوین رسیدم. باغستان بسیار داشت، بی دیوار و خار و هیچ مانعی از دخول در باغات نبود و قزوین را شهری نیکو دیدم. بارویی^۲ حصین^۳ و کنگره بر آن نهاده و بازارهایی خوب، مگر آنکه آب در وی اندک بود و منحصر به کاریزها^۴ در زیر زمین و رئیس آن مردی علوی بود و از همه صناعات^۵ که در آن شهر بود کفشگر بیشتر بود» (سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی، ص ۵).

۵- صنعت‌گران

۴- قنات‌ها

۳- محکم، قلعه محکم

۲- دیوار قلعه

۱- سال ۴۲۸

متن ۲: «به محض رسیدن به ایران، هر کس متوجه برتری شایانی که این سرزمین (ایران) از لحاظ خوبی و صفای مردم و تمدن و فرهنگ و هرگونه کیفیات دیگر... دارد، می‌شود و من به جرئت می‌توانم بگویم این خطه به هیچ وجه کمتر از سرزمین‌های مسیحی نیست» (سفرنامهٔ پیترو دلاواله، ص ۱۶).

در مورد باغ‌های چهارباغ اصفهان می‌نویسد:

«این باغ‌ها متعلق به شاه هستند، ولی مردم با آزادی کامل از آن استفاده می‌کنند و آن قدر میوه در آن وجود دارد که برای تمام شهر کافی و حتی زیاد است. در طول باغ، راهروهای زیادی وجود دارد که اطراف آن را درخت‌های سرو کاشته‌اند... خیابان‌های متعددی که چهارباغ را قطع می‌کنند، گرچه در زیبایی به آن نمی‌رسند، ولی چندان دست کمی نیز از آن ندارند؛ زیرا آب به اندازه‌ای فراوان است که از وسط همهٔ آنها نه‌ری می‌گذرد... روی هم رفته به دلیل اینکه چهارباغ به شاه تعلق دارد، واقعاً دارای عظمتی بی‌نظیر است و باید با طیب خاطر اعتراف کنیم که خیابان پوپولو^۱ در رم و خیابان پوجورثال^۲ در ناپل و خیابان خارج از شهر ژن و خیابان مونرال^۳ در شهر پالرمو^۴ هیچ کدام به پای آن نمی‌رسند...» (سفرنامهٔ پیترو دلاواله، ص ۳۴).

۱- از متن‌های فوق برای تحقیق در چه موضوع یا موضوع‌هایی از تاریخ ایران می‌توان استفاده کرد؟

۲- چه تفاوت یا شباهتی میان اطلاعات ارائه شده در متن ۱ و ۲ وجود دارد؟

۳- اطلاعات ارائه شده در این دو متن، از نظر موضوع و محتوا، چه تفاوتی با مطالب متن نقل شده در فعالیت ۳ دارد؟

۱- Popolo

۲- Poggio Reale

۳- Monreale

۴- Palermo

نقاشی خیابان چهارباغ اصفهان اثر اوژن فلاندین؛ نقاش و باستان‌شناس فرانسوی که بین سال‌های ۱۸۳۹ تا ۱۸۴۱ م به ایران سفر کرده است.

پ) نوشته‌های جغرافیایی

بندرها، رودها و دریاها، پایتخت‌ها، ادیان و اعتقادات، نژاد و زبان و حدود و سرحدات و مرزهای سرزمین‌ها و حکومت‌های محلی ارائه می‌دهند. برخی از این متون عبارت‌اند از: کتاب‌هایی با عنوان مشترک *المسالك و الممالک*^۱ تألیف نویسندگان مختلف از جمله اصطخری.

بررسی و مطالعه محیط جغرافیایی رویدادها، در پژوهش‌های تاریخی اهمیت زیادی دارد. نوشته‌های جغرافیایی اطلاعات بسیار با اهمیتی دربارهٔ آداب و رسوم، فرهنگ، نوع معیشت، آب و هوا، وضعیت اقتصادی، وضعیت نظامی، راه‌ها، کالاها، قلعه‌ها، برج‌ها،

۱- به معنی راه‌ها و کشورها.

نقشه خلیج فارس در کتاب المسالک و الممالک

ابو اسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری، معروف به کرخی، جغرافی دان پرآوازه سده چهارم هجری قمری (قرن دهم میلادی)، از اهالی شهر استخر (اصطخر) استان فارس بوده است. وی یکی از پایه گذاران دانش جغرافیا در جهان اسلام است. از تألیفات اصطخری دو کتاب به نام های «صور الاقالیم» و «المسالک و الممالک» برجا مانده است.

اصطخری در المسالک و الممالک ضمن توصیف هریک از کشورها و سرزمین ها با ذکر مسافت ها و حدود آنها، اطلاعات باارزشی در مورد محصولات بازرگانی، صنعت، اوضاع و احوال اقوام مختلف و آثار تاریخی مانند دژها و آتشکده ها ارائه داده است. وسیع ترین بخش کتاب مربوط به سرزمین پارس (ایران) است.

آنچه در تصویر می بینید، نقشه ای از کامل ترین نسخه ترجمه شده این کتاب در عهد سلجوقی است. این نسخه نفیس دارای ۲۰ نقشه رنگی و ۲ نقشه سیاه و سفید می باشد. از مهم ترین نقشه های این نسخه، نقشه رنگی «خلیج فارس» است که با عنوان «صورة بحر فارس» ترسیم شده و از کهن ترین اسنادی است که به نام خلیج فارس اشاره کرده است. لازم به ذکر است که کلمه صورة (صورت) در این کتاب به معنی نقشه آمده است.

نقشه خلیج فارس در کتاب المسالک و الممالک - موزه ملی ایران

این اثر ارزشمند در موزه باستان شناسی و هنر دوران اسلامی موزه ملی ایران نگهداری می شود که به لحاظ محتوای علمی، جایگاهش در تثر فارسی و نقشه هایی که به صورت رنگی ترسیم شده، شایان مطالعه و استناد و دارای اهمیت فراوان است. این اثر در سال ۱۳۸۷ خورشیدی به پیشنهاد جمهوری اسلامی ایران به شماره ۱۰۰۵ در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است.

- با کمک دبیر محترم، نمونه های دیگری از متون تاریخی که در آن به نام خلیج فارس اشاره شده است را پیدا و فهرست کنید و در کلاس درس ارائه دهید.

فعالیت ۶

بحث و گفت و گو

آیا اقلیم‌های گوناگون در کشور ما در ایجاد تنوع فرهنگی و آداب و رسوم ویژه محلی تأثیر داشته است؟ در این باره بحث و گفت و گو کنید و برای نظرات خود شواهدی ارائه و استدلال کنید.

ت) ادبیات و متون ادبی

متون نظم و نثر ادبی، گونه مهمی از منابع تاریخی محسوب می‌شوند؛ زیرا اوضاع سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و نیز عقاید دینی و فلسفی رایج در هر عصری، کم و بیش، در شعر شاعران و نویسندگان آن عصر انعکاس می‌یابند. همچنین بسیاری از شاعران مانند انوری، شاعر دوره سلجوقی در قصیده نامه اهل خراسان، سعدی در بوستان و گلستان و حافظ در دیوانش، به خوبی اوضاع سیاسی، اجتماعی و فرهنگی زمان خود را نقد کرده‌اند.

فعالیت ۷

استنباط و تحلیل شواهد و مدارک

متن زیر از گلستان سعدی نوشته شده در سال ۶۵۶ ق است. آن را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید. بازرگانی را دیدم که صد و پنجاه شتر بار داشت و چهل بنده و خدمتکار. شبی در جزیره کیش مرا به حجره خویش درآورد. همه شب نیامید از سخنان پریشان گفتن، که فلان انبازم به ترکستان و فلان بضاعت به هندوستان است و این قبالة فلان زمین است و فلان چیز را فلان، ضمیمه^۲. گاه گفתי خاطر اسکندر به دارم که هوایی خوش است. باز گفתי نه [که] دریا (ی) مغرب مشوش است. سعدیا، سفر دیگر [م] در پیش است، اگر آن کرده شود، بقیت عمر خویش به گوشه‌ای بنشینم. گفتم آن کدام سفر است؟ گفت گوگرد پارسی خواهم بردن به چین که شنیدم قیمتی عظیم دارد و از آنجا کاسه چینی به روم [آورم] و دیبای رومی به هند و فولاد هندی به حلب و آبگینه حلبی^۵ به یمن و بُرد یمانی^۶ به پارس و زآن پس ترک تجارت کنم و به دکانی بنشینم. ... انصاف از این مالیخولیا^۷، چندان فروگفت که بیش طاقت گفتنش نماند. گفت: [ای سعدی]، تو هم سخن بگویی از آنها که دیده‌ای و شنیده. گفتم:

آن شنیدستی که در اقصای غور

بارسالاری بیفتاد از سُتور

گفت چشم تنگ دنیا دوست را

یا قناعت پر کند یا خاک گور

(گلستان، صص ۳۷۰-۳۷۳)

- ۱- به نظر شما اطلاعات مندرج در این متن در کدام حوزه تاریخی کاربرد دارد؟
- ۲- چه تفاوتی میان محتوای این متن و متن‌های نقل شده در فعالیت‌های ۱ و ۳ وجود دارد؟
- ۳- به نظر شما بر اساس چه استدلالی می‌توان به این متن به عنوان یک شاهد و مدرک تاریخی استناد کرد؟
- ۴- برداشت آزاد شما از متن چیست؟ استدلال کنید.

۳- ضامن
۷- سودا، خیال خام

۲- سند
۶- جامه نگارین خطدار

۱- شریک. در برخی از نسخه‌ها انبار آمده به معنی جای ذخیره کردن کالا
۴- پارچه ابریشمی ساخت روم
۵- آینه و شیشه ساخت حلب

ث) سیاست‌نامه‌ها و اندرزنامه‌ها

کتاب‌های سیاست‌نامه‌ای حاوی اطلاعاتی سودمند درباره شیوه کشورداری، مناسبات حکومت و مردم و تشکیلات و نهادهای اداری، اقتصادی، نظامی و فرهنگی ارائه می‌دهند. سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک توسی، وزیر مقتدر عصر سلجوقی، یکی از برجسته‌ترین این آثار است.

اندرزنامه‌ها بیشتر به اخلاق کشورداری و مناسبات اخلاقی فرمانروا و مردم می‌پردازند. از نمونه‌های مشهور اندرزنامه‌ها، می‌توان به قابوس‌نامه، نوشته عُنْصُرُالمَعَالی در قرن پنجم هجری اشاره کرد.

فعالیت ۸

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر از کتاب سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک توسی است. بعد از مطالعه دقیق آن به سؤالات زیر پاسخ دهید.

«اندر تعظیم داشتن فرمان‌های عالی

نامه‌ها که از درگاه نویسند بسیارند و هرچه بسیار شد حرمتش برود. باید که تا مهمی نشود از مجلس عالی چیزی ننویسند و چون نویسند باید که حشمتش چنان باشد که کس را زهره آن نباشد که آن را از دست بنهد تا فرمان را پیش نبرد. اگر معلوم گردد که کسی به فرمان به چشم حقارت نگریسته است و اندر قیام کردن به سمع و طاعت، کاهلی کرده است او را مالش بلیغ دهند، اگر چه از نزدیکان بُود...» (سیاست‌نامه، ص ۱۰۱).

۱- اطلاعات مندرج در این متن برای بازشناسی کدام حوزه از تاریخ سلجوقیان مفید است؟

۲- از دیدگاه شما چرا باید سیاست‌نامه را یک منبع تاریخی بدانیم؟

ج) سایر نوشته‌ها

روی سکه‌ها نیز اطلاعات مفیدی درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی، مذهبی، اقتصادی و هنری سلسله‌های حکومتی و نام پادشاهان ارائه می‌دهند.

منابع نوشتاری تاریخ به مواردی که ذکر شد محدود نمی‌شود. انواع دیگری از تألیفات با نام طَبَقَات، اَنَسَاب و فرهنگ‌نامه‌های زندگی‌نامه‌ای نیز حاوی اطلاعات مفید تاریخی‌اند.

اسناد برجای مانده از دیوان‌های حکومتی سلسله‌ها نظیر فرمان‌ها، معاهدات سیاسی، اسناد اقتصادی و فرهنگی و مُنَسَّات (نامه‌ها) نیز از منابع و مراجع مهم تاریخی محسوب می‌شوند. متون تقویمی و گاه‌شماری، متون فلسفی و کلامی و فقهی، متون اخلاقی و سایر تألیفات علمی نیز می‌توانند به منظور تبیین اوضاع علمی دوره‌های تاریخی، مورد توجه و مطالعه مورخان قرار گیرند. نوشته‌های

سکه شاه اسماعیل

نمونه‌ای از گونه‌های مختلف منابع مکتوب تاریخ اسلام و ایران دوران اسلامی

تاریخ‌های عمومی	اخبار الطوال، ابوحنیفه دینوری، درباره تاریخ ایران و جهان از حضرت آدم تا پایان خلافت معتصم در سال ۲۲۷ق؛ تاریخ بلعمی، ترجمه و تلخیص تاریخ طبری به فارسی در عهد سامانیان؛ تاریخ گردیزی یازین الاخبار، در تاریخ عمومی از آغاز خلقت تا پایان پادشاهی مودود بن مسعود غزنوی در قرن ۶ق؛ مجمل التواریخ و القصص، از نویسنده ناشناس در تاریخ عالم و بخصوص ایران از زمان خلقت تا ۵۲۰ق؛ تاریخ گزیده، تألیف حمدالله مستوفی درباره تاریخ عمومی جهان از آغاز آفرینش تا زمان تألیف آن در ۷۳۰ق؛ جامع التواریخ، تألیف خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی، درباره تاریخ پیامبران، تاریخ ایران باستان و دوران اسلامی و تاریخ اقوام و ملت‌های چینی و هندی به‌علاوه اسطوره‌ها، عقاید و فرهنگ قبایل ترک و مغول؛ روضة الصفا فی سیرة الانبیاء والملوک، اثر میرخواند، از آغاز آفرینش تا دوران حکومت سلطان حسین بایقراء تیموری؛ حبیب السیر، تألیف خواندمیر، از پیشدادیان تا پایان زندگی شاه اسماعیل صفوی	کتاب‌های تاریخی
تاریخ‌های محلی	تاریخ بخارا، اثر ابوبکر نرشخی؛ تاریخ قم، تألیف حسن بن محمدقمی (۳۷۸ق)؛ تاریخ بیهق، نوشته ابن فندق (۵۴۴ق)؛ تاریخ رویان، تألیف اولیاء الله املی در قرن ۹ق؛ تاریخ یزد، اثر جعفر بن محمدحسن یزدی در سده ۹ق	
تاریخ‌های سلسله‌ای	التاجی فی اخبار الدولة الدیلمیه، از ابواسحاق صابی در تاریخ آل بویه؛ تاریخ آل سلجوق، نوشته عمادالدین کاتب در تاریخ سلجوقیان، تاریخ جهانگشا، تألیف عظاملک جوینی درباره مغولان؛ تاریخ عالم آرای عباسی، اثر اسکندربیک ترکمان درباره سلسله صفوی	
نگارگری	ظفرنامه شامی، درباره زندگی و فتوحات تیمور گورکانی؛ فتوحات شاهلی، نوشته امینی هروی در موضوع تاریخ شاه اسماعیل صفوی	
تاریخ‌های منظوم	ظفرنامه حمدالله مستوفی، در تاریخ دوران اسلامی از زمان پیامبر تا قرن ۸ق؛ شاه اسماعیل نامه قاسمی حسینی گنابادی درباره فتوحات شاه اسماعیل صفوی	
سفرنامه‌ها	سفرنامه ابن بطوطه در قرن ۸ق؛ سفرنامه مارکوپولو، تاجر ونیزی در سده ۱۳م؛ سفرنامه شاردن فرانسوی و سفرنامه پیترو دلاواله ایتالیایی به ایران در دوره صفوی	
نوشته‌های جغرافیایی	البلدان یعقوبی، قدیمی‌ترین متن جغرافیایی به زبان عربی؛ حدود العالم من المشرق الی المغرب، از نویسنده‌ای ناشناس، کهن‌ترین متن جغرافیایی به زبان فارسی؛ المسالک و الممالک، استخری در قرن ۴ق؛ صورة الارض ابن حوقل؛ احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، نوشته مقدسی در سده ۴ق؛ معجم البلدان، یاقوت حموی در سده ۷ق	
ادبیات و متون ادبی	قصیده‌نامه اهل خراسان، اثر انوری، شاعر دوره سلجوقی؛ گلستان و بوستان سعدی، دیوان حافظ؛ دیوان لطایف عبید زاکانی، شاعر، نویسنده و طنزپرداز قرن ۸ق	
طبقات و انساب	طبقات الکبری، از ابن سعد و اقدی؛ انساب الاشراف؛ تألیف بلاذری؛ عُیون الانباء فی طبقات الاطباء، نوشته ابن اُصیبعه	

پرسش‌های نمونه

- ۱ منظور از منابع غیرنوشتاری چیست؟ توضیح دهید.
- ۲ تفاوت‌ها و شباهت‌های تاریخ‌های عمومی و سلسله‌ای را بیان کنید.
- ۳ چرا سفرنامه‌ها از منابع مهم تاریخ نگاری محسوب می‌شوند؟
- ۴ متون جغرافیایی چه نوع اطلاعاتی از گذشته ارائه می‌دهند؟
- ۵ به نظر شما کدامیک از انواع منابع معرفی شده تاریخی اهمیت بیشتری دارند؟ برای اثبات نظر خود استدلال کنید.

درس ۲ روش پژوهش در تاریخ؛ بررسی و سنجش اعتبار شواهد و مدارک

مهم ترین هدف از طراحی و تنظیم این درس، آشنایی شما دانش آموزان با شیوه های سنجش اعتبار شواهد و مدارک تاریخی است. مهم ترین رسالت مورخان، تلاش برای فهم دقیق رویدادهای گذشته است. انتظار می رود پس از پایان این درس بتوانید با اصول مقدماتی روش های اعتبارسنجی منابع و اخبار تاریخی آشنا شوید و فعالیت های مربوط به آن را انجام دهید.

فعالیت ۱

فکر کنیم و پاسخ دهیم

در درس اول آموختید که کارآگاه برای روشن شدن ابعاد جرم، نیازمند شواهد و مدارک است. به نظر شما آیا کارآگاه بعد از یافتن مدارک و اسناد، آنها را به یکباره تأیید می کند یا آنها را با دقت، آزمایش و بررسی می کند؟ مثلاً برخی از مدارک را به آزمایشگاه می فرستد، یا اثر انگشت را بررسی می کند و ده ها اقدام دیگر...
— به نظر شما این اقدامات تا چه میزان ضروری و مهم است؟ بحث کنید.

در گذشته، مورخان برای تشخیص و تعیین اصالت اخبار و اسناد (شواهد و مدارک) یک رویداد تاریخی، روش ها و فنونی را به کار می گرفتند. برخی از این روش ها حتی تا به امروز نیز معتبرند. با ابداع روش های جدید علمی در سده های اخیر، مورخان نیز روش ها و ابزارهای جدیدی را برای تشخیص و تعیین اصالت و اعتبار اخبار و منابع تاریخی به خدمت گرفتند. در این درس، با توجه به اهمیت این بخش از کار مورخان، به برخی از این روش ها و معیارها می پردازیم.

فعالیت ۲

تأمل و تبیین کنیم

فرض کنید خبری را در رسانه ای و یا از زبان برخی افراد می شنوید یا می خوانید. این خبر ممکن است یک مسئله اقتصادی، فرهنگی و یا موضوع دیگری باشد. آیا به محض شنیدن یا خواندن خبر، آن را می پذیرید و یا در پذیرفتن آن درنگ می کنید؟ چه کارهایی برای تشخیص درستی و نادرستی این خبر انجام می دهید؟ آنها را فهرست کنید.

معیارهای سنجش اعتبار خبر تاریخی

مورخان وقتی با گزارش تاریخی روبه‌رو می‌شوند، آن را اعتبارسنجی می‌کنند و به اصطلاح به نقد آن می‌پردازند. نقد یک خبر تاریخی که در حقیقت همان اعتبارسنجی و بررسی اصالت خبر است، در دو مرحله انجام می‌شود:

الف) سنجش اعتبار و نقد راوی

در این مرحله، پژوهشگران و مورخان، موضوعاتی نظیر ویژگی‌های هویتی روایت‌کننده خبر، محل تولد و زندگی، گرایش فکری، مذهبی و سیاسی و جایگاه علمی او را بررسی می‌کنند. همچنین پژوهشگران سعی می‌کنند که علائق و انگیزه‌های راوی را در بیان خبر، بررسی و اندیشه و مقصود او را فهم و کشف کنند.

یکی از کارهای مورخان در نقد روایت‌کننده، تعیین فاصله زمانی و مکانی بین راوی و خبر است تا معلوم شود، روایت‌کننده خود مستقیماً شاهد وقوع رویدادی بوده و یا خبر آن را از دیگران نقل کرده است. ارزش و اعتبار خبری که راوی آن، خود، به‌طور

مستقیم شاهد رویداد بوده به مراتب از خبری که روایت‌کننده آن را از دیگران نقل کرده بیشتر است.

در گذشته، مورخان مانند مسعودی، برای بررسی درستی و یا نادرستی برخی از اخبار و گزارش‌های تاریخی به مسافرت می‌رفتند و مکان رویدادها را از نزدیک بررسی می‌کردند.

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک

این متن از کتاب **مُروجُ الذَّهَبِ و معادن الجواهر** اثر علی بن حسین مسعودی، مورخ بزرگ قرن چهارم است. آن را بخوانید و به سؤالات زیر پاسخ دهید.

«خاطر ما به سفر و بادیه پیمایی، به دریا و خشکی مشغول بود که بدایع ملل را به مشاهده دریابیم و ویژگی‌های سرزمین را از طریق مشاهده و رؤیت توانستیم ببینیم. چنان که دیار سِند و زنگ و ... چین و ... را درنوردیدیم و شرق و غرب را پیمودیم. گاهی به اقصای خراسان و زمانی در قلب ارمنستان و آذربایجان و آران و ... بودیم. روزگاری به عراق و زمانی به شام بودیم که سیر من در آفاق و سرزمین‌ها چون سیر خورشید در مراحل اشراق بود.»

در جای دیگر می‌نویسد: «و آن که در وطن خویش بماند و به اطلاعاتی که از سرزمین خود گرفته قناعت کند با کسی که عمر خود را به جهانگردی و سفر گذرانیده و دقایق و نفایس اخبار را از دست اول گرفته، برابر نتواند بود» (مروج الذهب، ج ۱، ص ۲-۴).

۱- با تأمل در متن بگویید به نظر شما مشاهده مستقیم سرزمین‌ها و دریافت اخبار از سرچشمه‌های اصلی آن، در تاریخ نگاری چه اهمیتی دارد؟

۲- درباره مضمون بند دوم باهم گفت و گو کنید و دلایل خود را در تأیید یا رد نظر نویسنده متن بیان نمایید.

ب) سنجش اعتبار و نقد و بررسی گزارش‌ها و منابع تاریخی

۱- مطابقت با عقل

یکی از مهم‌ترین و مؤثرترین معیارهای سنجش درستی یا نادرستی یک گزارش تاریخی، بررسی مطابقت و یا عدم مطابقت آن با عقل

است. در گذشته نیز بسیاری از مورخان به این اصل اعتقاد داشتند و برای سنجش اخبار از معیار عقل بهره می‌بردند. برای مثال، یعقوبی، مقدسی، مسکویه، بیهقی و ابن اسفندیار، عدم مطابقت یک روایت تاریخی با عقل را، دلیلی بر بطلان و نادرستی آن می‌دانستند.

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر از تاریخ بیهقی است. آن را بخوانید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

«و اخبار گذشته را در دو قسم گویند که آن‌را سه دیگر شناسند: یا از کسی بیاید شنید و یا از کتابی بیاید خواند و شرط آن است که گوینده باید که ثقه و راستگوی باشد و نیز «خرد» گواهی دهد که آن خبر درست است... و کتاب همچنان است که هر چه خوانده آید از اخبار که خرد آن را رد نکند شنونده آن را باور دارد و خردمندان آن را بشنوند و فراستانند... و آن کسان که سخن راست خواهند تا باور دارند ایشان را از دانایان شمردند و سخت اندک است عدد ایشان، و ایشان نیکو فراستانند و سخن زشت را بیندازند...» (بیهقی، تاریخ بیهقی، صص ۶۳۷-۶۳۸).

۱- به نظر شما از نظر بیهقی، عقل چه نقشی در تشخیص اصالت و اعتبار یک خبر دارد؟

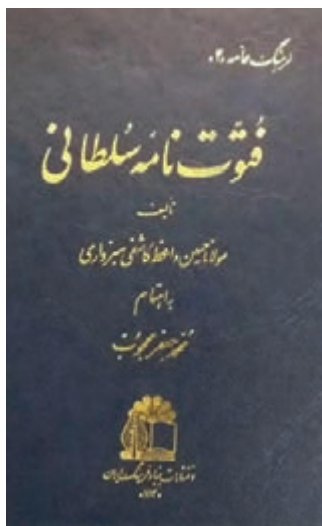
۲- بیهقی درباره نقش خردمندان در تأیید و رد اخبار چه دیدگاهی دارد؟

۱- بپذیرند

۲- مقایسه و تطبیق با سایر منابع و شواهد

مقایسه و مطابقت یک خبر و منبع تاریخی با سایر منابع نظیر اطلاعات مندرج در سایر کتاب‌های تاریخی و یا نوشته‌های دیگر مانند نَسَب‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها، دیوان‌های اشعار، متون اخلاقی، فُتَوَات‌نامه‌ها، سیاست‌نامه‌ها و امثال آن، روشی سودمند برای تعیین اعتبار اخبار و اسناد است.

۳- مطابقت با نتایج تحقیقات باستان‌شناسی

در سال‌های اخیر دانش باستان‌شناسی با بهره‌گیری از ابزارها و روش‌های مدرن، پیشرفت زیادی کرده است و نتایج تحقیقات آن علم، معیاری مناسب برای سنجش اعتبار اخبار تاریخی محسوب می‌شود. نتایج تحقیقات علمی باستان‌شناسان روی محوطه‌ها، بناها و آثار گوناگون تاریخی، به مورخان کمک می‌کند که اخبار و مندرجات کتاب‌های تاریخی را به دقت ارزیابی کنند.

بقایای شیر قلعه شه‌میرزاد - استان سمنان

۴- سنجش گزارش‌ها بر اساس زمان و مکان

زمان و مکان دو رکن مهم یک رویداد تاریخی‌اند. خبر و روایتی که فاقد زمان و مکان دقیق و مشخص باشد از اصالت و اعتبار کافی برخوردار نیست.

۵- اعتبار سنجی با تکیه بر دستاوردهای علوم تجربی

امروزه پیشرفت علوم تجربی، به‌ویژه علوم‌ی مانند شیمی، زیست‌شناسی، فیزیک و پزشکی و ابداع روش‌ها و ابزارهای مدرن، نقش بسزایی در تعیین اصالت و اعتبار اسناد و اخبار تاریخی ایفا می‌کنند. همخوانی یا ناهمخوانی یافته‌های این دانش‌ها با داده‌های تاریخی روش مفیدی برای تعیین اصالت و اعتبار گزارش‌های تاریخی است و اعتبار آنها را مورد سنجش قرار می‌دهد.

و برخی رشته‌های دیگر، دستاوردهای ارزشمندی را پیش روی مورخان قرار می‌دهند. این اطلاعات مورخان را در تعیین اصالت اخبار و منابع تاریخی یاری می‌دهند. امروزه بهره‌برداری از دستاوردهای مطالعات بین‌رشته‌ای در جهان، رو به افزایش است.

۶- اعتبارسنجی به کمک دستاوردهای سایر علوم انسانی پژوهش‌ها و داده‌های سایر علوم، نظیر جامعه‌شناسی، اقتصاد، جامعه‌شناسی تاریخی، جغرافیای تاریخی، اسطوره‌شناسی، زبان‌شناسی، خط‌شناسی، نسخه‌شناسی، نشانه‌شناسی، مردم‌شناسی

فعالیت ۵

بحث و گفت‌وگو

۱- به نظر شما کدام یک از معیارها و ملاک‌های سنجش اخبار و اسناد تاریخی، کارایی بیشتری دارد؟ چه دلیلی برای اثبات سخن خود دارید؟

۲- مهم‌ترین نتایج اعتبارسنجی منابع تاریخی چیست؟ بحث و استدلال کنید.

واگذار کند. شاید یکی از معایب این سبک تاریخ‌نگاری این باشد که نویسندگان، هیچ نقد و نظری درباره‌ی درستی و نادرستی خبر ارائه نمی‌دهند. اما برخی آن را امتیازی بزرگ می‌دانند؛ زیرا مورخان بعدی با مجموعه‌ای از اخبار گوناگون درباره‌ی یک موضوع روبه‌رو می‌شوند و با به دست آوردن مدارک و اسناد کافی، درباره‌ی اصل خبر قضاوت می‌کنند.

انواع روش‌های تاریخ‌نگاری

مورخان تاکنون تقسیم‌بندی‌های مختلفی از روش‌های تاریخ‌نگاری ارائه کرده‌اند. در اینجا یکی از این تقسیم‌بندی‌های رایج در گذشته بررسی می‌شود.

۱- تاریخ‌نگاری روایی

مورخ در تاریخ‌نگاری روایی، روایت‌های مختلف و متعدد درباره‌ی موضوع واحد را با آوردن اسناد، ذکر می‌کند. مهم‌ترین ویژگی این نوع تاریخ‌نگاری در این بود که تاریخ‌نگاران، بدون هیچ‌گونه دخل و تصرفی در روایت‌ها، عیناً آنها را ذکر می‌کردند. تاریخ‌نگاری روایی در آغاز برای ثبت و ضبط سخنان و سیره‌ی پیامبر و صحابه‌ی ایشان به کار گرفته می‌شد، ولی بعد از آن برای ثبت وقایع دوران‌های بعدی نیز استفاده شد. از مشهورترین چهره‌های تاریخ‌نگاری روایی، مورخ و مفسر مشهور، محمدبن جریر طبری است. او برای تألیف کتاب خود اخبار فراوانی را جمع‌آوری کرد و در این راه راه فراوانی برد. او سعی داشت تعیین درستی یا نادرستی مطالب را به خواننده

۲- تاریخ‌نگاری ترکیبی

مورخ در این روش به جای ذکر همه‌ی روایات درباره‌ی یک موضوع، با مطالعه و مطابقت دادن همه‌ی روایت‌ها، یک گزارش از مجموع آنها تنظیم می‌کند. مورخ در این روش ناچار به گزینش و انتخاب است و امکان دارد برخی از جنبه‌های خبر از چشم او دور بماند. این نوع تاریخ‌نویسی از اواخر قرن سوم هجری متداول شد. از مشهورترین چهره‌های این سبک از تاریخ‌نویسی می‌توان به بلاذری (قرن سوم هجری) صاحب کتاب *فُتوح البُلدان* و دینوری (متوفای ۲۹۰ ق) نویسنده‌ی کتاب *أخبار الطوال* اشاره کرد.

۳- تاریخ‌نگاری تحلیلی

مورخ در این روش، با بررسی موشکافانه تمام اخبار و روایت‌های مربوط به یک رویداد و نقد آنها، علل، آثار و پیامدهای آن واقعه را تحلیل و تفسیر می‌کند. از برجسته‌ترین آثار آنی که به این شیوه تألیف شده است، می‌توان به کتاب *تجاربُ الأمم* ابوعلی مسکویه (متوفای ۴۲۱ ق)، *تاریخ بیهقی و مروج الذهب* مسعودی اشاره کرد.

فعالیت ۶

- ۱- به سه گروه تقسیم شوید و هر یک در مورد یکی از روش‌های تاریخ‌نگاری بحث و بررسی کنید؛ مثلاً کسانی که در گروه تاریخ‌نگاری روایی هستند درباره امتیازات این روش دلایلی را فهرست کنند.
- ۲- شما با مطالعه این سه روش تاریخ‌نگاری، کدام یک را ترجیح می‌دهید؟ درباره دیدگاه و نظر خود چه استدلالی دارید؟

مورخان در دوران اسلامی، گزارش‌ها و نوشته‌های خود را به دو روش سال‌شماری و موضوعی تنظیم و ارائه می‌کردند. در روش سال‌شماری، حوادث به ترتیب زمان وقوع نوشته می‌شوند. مثلاً طبری در ذیل حوادث سال ۶۱ ق، وقایع محرم و عاشورا را گزارش می‌کند. در روش موضوعی، یک موضوع خاص محور مورخان در دوران اسلامی، گزارش‌ها و نوشته‌های خود را به دو روش سال‌شماری و موضوعی تنظیم و ارائه می‌کردند. در روش سال‌شماری، حوادث به ترتیب زمان وقوع نوشته می‌شوند. مثلاً طبری در ذیل حوادث سال ۶۱ ق، وقایع محرم و عاشورا را گزارش می‌کند. در روش موضوعی، یک موضوع خاص محور

تاریخ‌نگاری قرار می‌گیرد. آن موضوع خاص می‌توانست یک شهر، جنگ‌ها یا طبقاتی از مردم مثل شعرا یا اطباء باشد. یکی از نمونه‌های تاریخ‌نگاری براساس روش موضوعی محوری، کتاب *مروج الذهب و معادن الجواهر*، نوشته علی‌بن حسین مسعودی است.

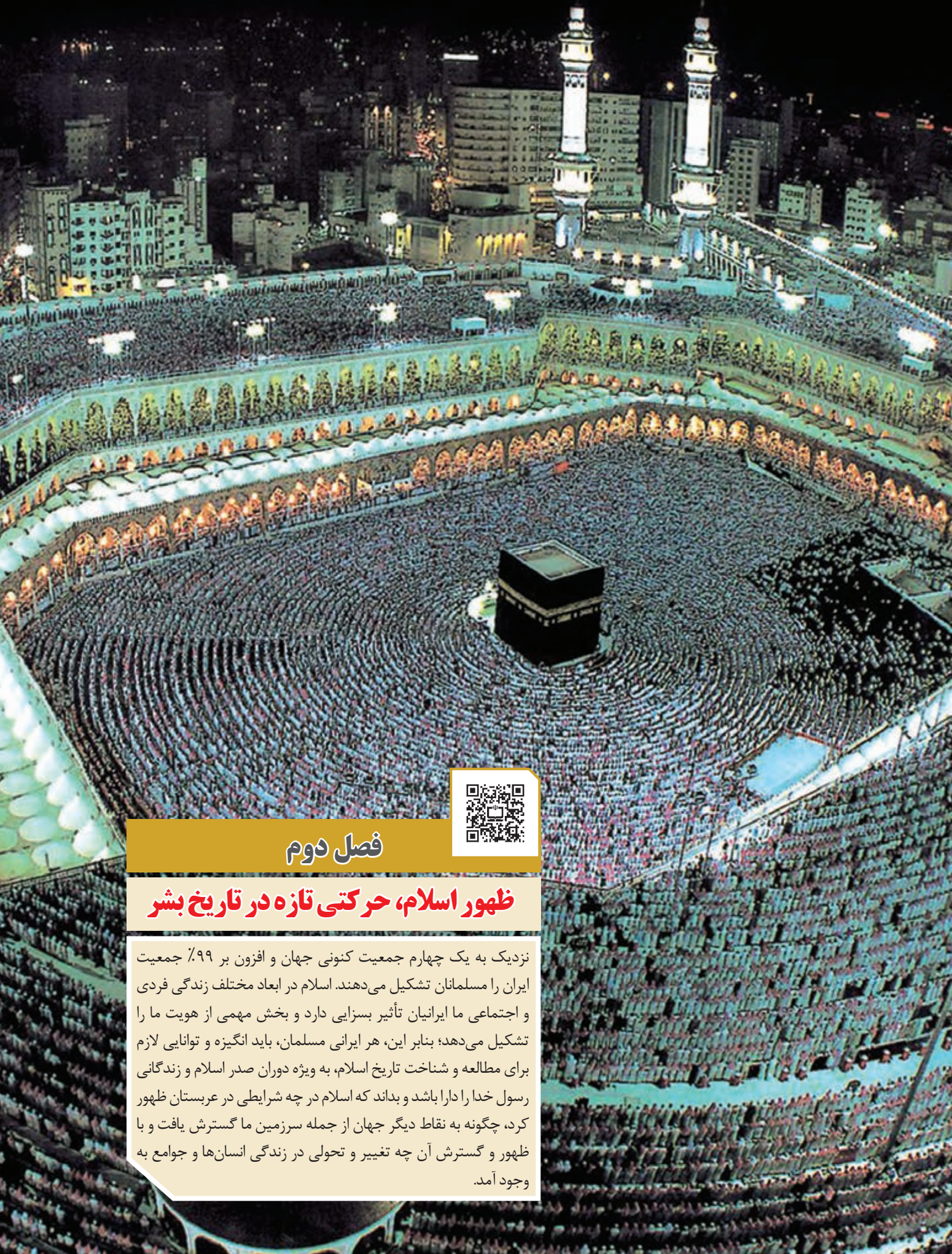
فعالیت ۷

بحث و گفت‌وگو

از نظر شما روش سال‌شماری و روش موضوعی محوری، چه امتیازاتی بر یکدیگر دارند؟ بحث و گفت‌وگو کنید.

پرسش‌های نمونه

- ۱ سنجش اعتبار و نقد راوی چرا و چگونه صورت می‌گیرد؟
- ۲ سه مورد از معیارهای سنجش اعتبار منابع تاریخی را توضیح دهید.
- ۳ روش تاریخ‌نگاری روایی و ترکیبی را مقایسه کنید.
- ۴ مهم‌ترین نمایندگان تاریخ‌نگاری تحلیلی و ترکیبی را نام ببرید.

فصل دوم

ظهور اسلام، حرکتی تازه در تاریخ بشر

نزدیک به یک چهارم جمعیت کنونی جهان و افزون بر ۹۹٪ جمعیت ایران را مسلمانان تشکیل می‌دهند. اسلام در ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی ما ایرانیان تأثیر بسزایی دارد و بخش مهمی از هویت ما را تشکیل می‌دهد؛ بنابر این، هر ایرانی مسلمان، باید انگیزه و توانایی لازم برای مطالعه و شناخت تاریخ اسلام، به ویژه دوران صدر اسلام و زندگانی رسول خدا را دارا باشد و بداند که اسلام در چه شرایطی در عربستان ظهور کرد، چگونه به نقاط دیگر جهان از جمله سرزمین ما گسترش یافت و با ظهور و گسترش آن چه تغییر و تحولی در زندگی انسان‌ها و جوامع به وجود آمد.

در ۱۷ یا به روایت دیگر، در ۱۲ ربیع‌الاول عام الفیل^۱، در مکه نوزادی در خاندان بنی‌هاشم از قبیله قریش زاده شد که او را محمد نام نهادند. این مولود ستوده، پیش از ولادت، پدر خود عبدالله و در شش سالگی مادر خود، آمنه را از دست داد و نخست تحت سرپرستی جدش عبدالمطلب و سپس عمویش ابوطالب قرار گرفت و رشد کرد. محمد ﷺ در چهل سالگی به پیامبری مبعوث و پیام آوردین اسلام شد. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک برگرفته از قرآن و سایر منابع و پژوهش‌های تاریخی، اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام، آثار و نتایج تلاش‌های رسول خدا و پیروانش برای دعوت به اسلام و عکس‌العمل دشمنان آنان را در دوران سیزده ساله بعثت در مکه بررسی و تحلیل خواهید کرد.

شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام

فعالیت ۱

تا کنون شنیده یا خوانده‌اید که دوران پیش از اسلام سرزمین عربستان، به «عصر جاهلیت» معروف شده است. پیش از مطالعه درس، به صورت گروهی، مشخصه‌های عصر جاهلیت را به یاد آورید و یادداشت کنید و پس از تدریس مباحث این قسمت، نوشته‌های خود را بازبینی، اصلاح و تکمیل نمایید.

شبه جزیره پهناور عربستان، با آب و هوایی گرم و خشک، در جنوب و جنوب غربی فلات ایران قرار دارد. این شبه جزیره، مسکن دیرینه عرب‌ها است.

شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام

۱- به معنای سال فیل. علت این نام‌گذاری چنین بود که در آن سال آبرهه که بر یمن تسلط داشت، با سپاهی فیل‌سوار به قصد ویرانی کعبه به مکه حمله کرد، اما ناکام ماند. بسیاری از مورخان، عام الفیل را برابر با ۵۷۰ م دانسته‌اند.

«وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَّا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ». «و هرگاه یکی از آنان را به دختر [زادن همسرش] مزده آورند چهره‌اش سیاه می‌شود و در حالی که خشم [و اندوه] خود را فرو می‌خورد، از بدی آنچه به او بشارت داده شده از قبیله [خود] روی می‌پوشاند؛ آیا او را با خواری نگاه دارد یا در خاک پنهانش کند و چه بد داوری می‌کنند» (سوره نحل، آیات ۵۸ و ۵۹).

می‌کردند و نه مادران. قرآن به موقعیت حقارت‌آمیز زن در میان اعراب جاهلی اشاره فرموده و آنان را به سبب داشتن چنین عقیده و اخلاقی نکوهش کرده است. در دوران پیش از اسلام، قبیله‌های عرب شبه‌جزیره عربستان به‌صورت پراکنده و جدا از هم می‌زیستند و حکومت فراگیر و قدرتمندی در آن شبه‌جزیره وجود نداشت. البته برخی از این قبایل، مانند قبیله قریش، به سبب در اختیار داشتن اداره کعبه و برقراری رابطه تجاری با سرزمین‌های دور و نزدیک، قدرت و نفوذ سیاسی قابل توجهی در میان قبایل دیگر داشتند؛ اما این قدرت و نفوذ را نمی‌توان به منزله حکومتی پایدار شمرد؛ زیرا متکی به تشکیلات سیاسی، اداری و نظامی منظم و منسجم نبود و ثبات لازم را نداشت.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

همفکری کنید و با توجه به موقعیت جغرافیایی و شرایط اجتماعی شبه‌جزیره عربستان در دوران پیش از اسلام، چند دلیل برای شکل نگرفتن حکومت فراگیر در آن شبه‌جزیره بیان کنید.

اقتصاد و معیشت

وضعیت اقتصادی شبه‌جزیره عربستان به شدت متأثر از موقعیت جغرافیایی و شرایط طبیعی و اقلیمی آن بود. بخش عمده این شبه‌جزیره را صحراهای گرم و خشک تشکیل می‌دهند و قبایلی که در این بخش پراکنده بودند، اغلب از طریق پرورش معدودی بز و شتر و راهزنی، زندگی خود را تأمین می‌کردند. در برخی از مناطق آن، مانند یثرب، یمن و طائف، کشاورزی وجود داشت. تجارت وضع بهتری داشت و داد و ستد با سرزمین‌های مجاور عربستان از اهمیت فراوانی برخوردار بود. مکه که بر سر راه یمن به شام قرار داشت، مرکز اصلی بازرگانی به‌شمار می‌رفت و سران قریش از طریق تجارت با شام و دیگر سرزمین‌های اطراف شبه‌جزیره عربستان، سود سرشاری کسب می‌کردند.

علم و فرهنگ

ساکنان شبه‌جزیره عربستان اگرچه در مجاورت کشورهای بزرگ و متمدن ایران و روم قرار گرفته بودند و با آنها روابط تجاری داشتند، اما از نظر فرهنگی و تمدنی با جوامع متمدن دنیای آن روز قابل مقایسه نبودند. مردم عرب در دوران پیش از اسلام به علم و دانش توجه چندانی نداشتند و در سراسر عربستان از مراکز علمی خبری نبود؛ حتی تعداد باسوادان مهم‌ترین شهر آن دیار، یعنی مکه، از تعداد انگشتان دست فراتر نمی‌رفت. به این ترتیب از نظر تمدنی نیز فاقد دستاوردهای قابل توجهی بودند و ویژگی‌های زندگی صحرائشینی در شهرنشینان نیز غلبه داشت. برجسته‌ترین دستاورد فرهنگی مردم عرب در دوران جاهلیت، شعر و شاعری بود.

شعر مهم‌ترین میراث فرهنگی اعراب و شناسنامه آنان در دوران جاهلیت محسوب می‌شد. آنان با شعر سخن می‌گفتند، با شعر رنج و شادی خود را بیان می‌کردند و با شعر با یکدیگر به رقابت برمی‌خاستند و افتخارات و پیروزی‌های قوم و قبیله خود را ثبت می‌کردند و آتش کینه خود را همچنان شعله‌ور نگاه می‌داشتند. شعر چنان ارزش و اعتباری نزد اعراب جاهلی داشت که شعرای بزرگ عرب، سالانه در مکانی گرد می‌آمدند و شعرهای خود را عرضه می‌کردند. برترین شعرهای برگزیده این گردهمایی را بر پرده کعبه می‌آویختند. معلقات سبع (قصاید هفتگانه) از جمله این شعرهای برگزیده و نصب شده بر دیوار کعبه بود. (اسلامی، محمد ﷺ پیامبر رحمت، ص ۱۶-۱۷).

دین و اعتقادات

هم‌زمان با ظهور اسلام، بیشتر ساکنان شبه‌جزیره عربستان، به ویژه اهالی شهر مکه، بت پرست بودند. آنان بت‌های سنگی و چوبی متعددی را می‌پرستیدند و قربانی‌ها و نذرهای فراوانی را به آنها تقدیم می‌کردند.^۱ در آن زمان، خانه کعبه مانند بیشتر عبادتگاه‌های

این شبه‌جزیره، به محل نگهداری و نیایش برای بت‌های گوناگون تبدیل شده بود. با این حال، هنوز نشانه‌هایی از دین ابراهیمی نزد ساکنان این شبه‌جزیره وجود داشت و برخی از عرب‌ها از جمله مردم شهر مکه «الله» را آفریننده جهان می‌دانستند.

فعالیت ۲

جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک

الف) ترجمه آیه ۶۱ سوره عنکبوت و آیه ۳ سوره زمر را به دقت بخوانید و بگویید از دیدگاه قرآن:

– الله چه جایگاهی در اعتقادات بت پرستان داشت؟

– دلیل و توجیه بت پرستان برای پرستش و نیایش بت‌ها چه بوده است؟

ب) نقد و ایراد شما بر دلیل و توجیه بت پرستان برای پرستش بت‌ها چیست؟

یکی دیگر از مشخصات آیین بت پرستی، بی‌اعتقادی به جهان پس از مرگ بود. آیات متعددی در قرآن مجید هست که دلالت بر این موضوع دارد. بت پرستان، سنت ابراهیمی حج را نیز به جا می‌آوردند، اما آن را با عقاید، آداب و رسوم شرک‌آلود آمیخته بودند.

البته در کنار بت پرستان، معدودی از عرب‌ها بودند که به پیروی از حضرت ابراهیم، از پرستش بت‌ها امتناع می‌کردند و از گوشت قربانی آنها نمی‌خوردند. اینان به حنفاء^۲ معروف شدند. علاوه بر آن، در آستانه ظهور اسلام، تعدادی از قبیله‌های عرب به آیین یهودیت و مسیحیت گرویده بودند. برخی از یهودیان ساکن یثرب و معدودی از مسیحیان مستقر در نجران از آن جمله‌اند.

همچنین برخی شواهد و مدارک، نشان از گرایش عده‌ای از مردم عرب به آیین زرتشتی و کیش مانوی دارد. به طور کلی، وضعیت اجتماعی و فرهنگی مردمانی که حضرت محمد ﷺ در میان آنان مبعوث شد، دارای ویژگی شاخصی بود که قرآن از آن با صفت «جاهلی» یاد کرده است. «جاهلی» و «جاهلیت» در اینجا مترادف با نادانی و فقدان علم و معرفت نیست، بلکه دلالت بر فرهنگ و اخلاق خشن، گستاخ و کینه‌جویی دارد که از خلق و خوی تند و سرکش اعضای آن جامعه سرچشمه می‌گرفت و تعصب قبیله‌ای و پیروی کورکورانه از اجداد قبیله در آن جامعه، جایگزین تعقل، منطق و بردباری شده بود.

۱- لات، منات، عزی و هبل، مشهورترین بت‌هایی بودند که مردم عرب در دوران جاهلیت می‌پرستیدند.

۲- حنفاء جمع کلمه حنیف به معنای ثابت و پایدار در دین است.

نقشه پراکندگی پیروان آیین‌های مختلف در شبه جزیره عربستان در دوران جاهلی

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک

بخشی از خطبه ۲۶ نهج البلاغه (ترجمه سید جعفر شهیدی) را بخوانید و به پرسش مربوط به آن پاسخ دهید.

«همانا خداوند محمد ﷺ را برانگیخت تا مردمان را بترساند و فرمان خدا را چنان که باید رساند. آن هنگام شما ای مردم عرب! بدترین آیین را برگزیده بودید و در بدترین سرای خزیده، منزلگاهتان سنگستان‌های ناهموار، همنشینتان گرزها زهردار. آبتان تیره و ناگوار، خوراکتان گلو آزار. خون یکدیگر، ریزان؛ از خویشاوندان، بریده و گریزان. بت‌هایتان همه جا بریا، پای تا سر آلوده به خطا».

— به نظر شما منظور امام علی علیه السلام از گوشزد کردن وضعیت اعراب جاهلی به مسلمانان عرب چه بوده است؟

فکر کنیم و پاسخ دهیم

با همفکری، نمونه یا نمونه‌هایی از فرهنگ و اخلاق جاهلی را در جوامع کنونی شناسایی و به‌طور مستدل بیان کنید.

بعثت حضرت محمد ﷺ و دعوت به اسلام

بعثت پیامبر

غار حرا

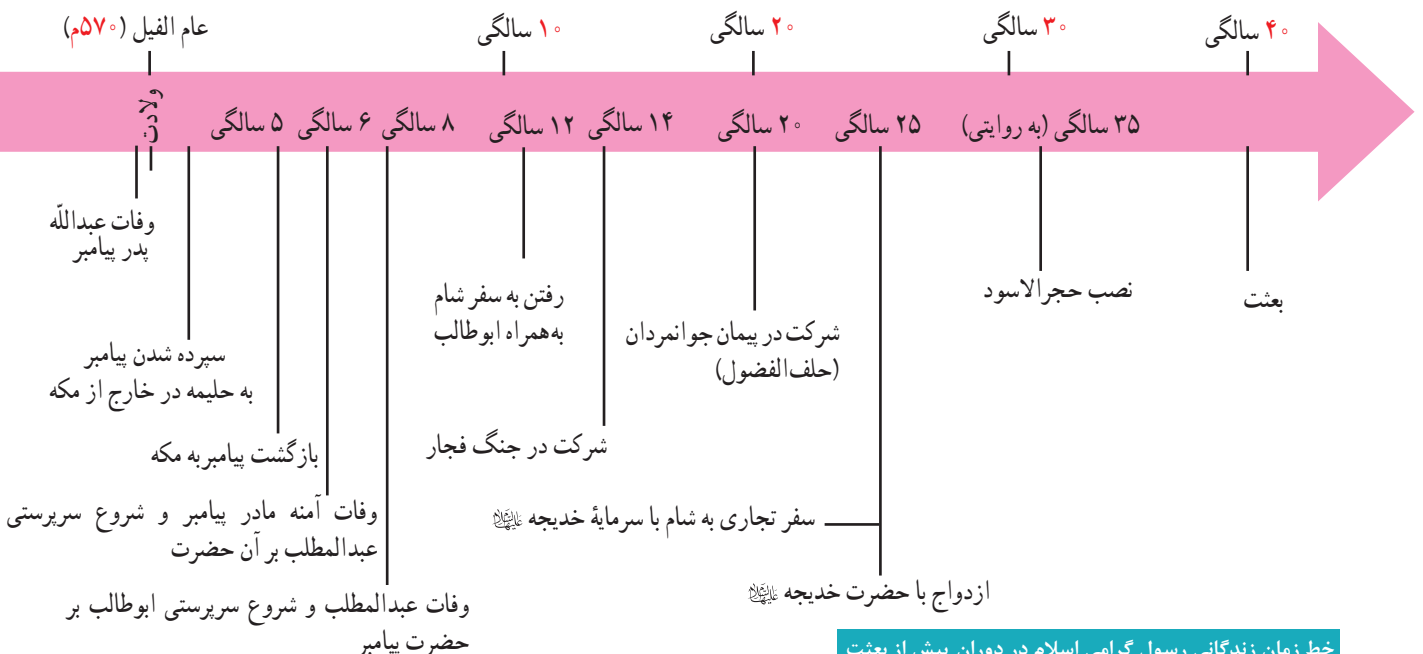
حضرت محمد ﷺ پیش از بعثت، اوقاتی از سال، به ویژه ماه رمضان، را در غار حرا بر بلندی کوهی در نزدیکی مکه، به تنهایی می‌گذراند و به عبادت و راز و نیاز با خداوند می‌پرداخت. در آن زمان، ایشان به داشتن صفات و خصلت‌هایی همچون امانت‌داری، راستگویی، درستکاری، خردمندی، خوش‌رویی و خوش‌خلقی در میان مردم مکه معروف بود.

در ۲۷ رجب یا به روایتی دیگر در رمضان سالی که آن حضرت به

چهل سالگی رسیده بود، در حال عبادت و تأمل و تفکر در غار حرا، فرشته وحی بر او فرود آمد و با نزول نخستین آیات سوره علق، پیام الهی را به ایشان رساند. نزول این آیات به منزله آغاز پیامبری و رسالت الهی حضرت محمد ﷺ بود.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، إِفْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (۱) خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ (۲) إِفْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ (۳) الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۴) عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ (۵)

«بخوان به نام پروردگارت که آفرید. آدمی را از لخته خونی آفرید. بخوان، و پروردگارت ارجمندترین است. خدایی که با قلم آموخت آنچه را آدمی نمی‌دانست به او آموخت». (سوره علق، آیات ۱-۵)

فعالیت ۴

با بررسی و مطالعه دقیق ترجمه آیات سوره علق بگوئید: الف) هدف و وسیله دعوت الهی در این آیات چیست؟
ب) به نظر شما معنا و مفهوم نخستین آیات سوره علق، از چه جهتی در تاریخ اسلام اهمیت دارد؟

دعوت خاص و محدود

عنوان نخستین ایمان آورندگان به نبوت آن حضرت و دین اسلام شناخته شده‌اند. ابوبکر بن ابی قحافه نیز، نخستین فرد از غیر خانواده رسول خدا بود که اسلام آورد. به تدریج تعدادی از مردم مکه که بیشتر از طبقات جوان، فقیر و مستضعف بودند، دعوت پیامبر را پذیرفتند. آنان به اطراف مکه می‌رفتند و به دور از چشم مشرکان با رسول خدا نماز می‌گزاردند.

رسول خدا در آغاز پیامبری، به صورت محدود و تا حدودی پنهانی، افراد را به پرستش خدای یگانه و ایمان به روز رستاخیز دعوت می‌کرد. طبیعی است که آن حضرت دعوتش را از خانواده خویش آغاز کرده باشد. حضرت خدیجه علیها السلام، حضرت علی علیه السلام که در آن هنگام، پیامبر سرپرستی او را برعهده داشت و نیز زید بن حارثه، فرزندخوانده رسول خدا، به

یک توضیح

«عایشه همسر رسول خدا نقل می‌کند که امکان نداشت ایشان بی آنکه خدیجه را به نیکی یاد کند و از او نامی ببرد، خانه را ترک کند. ... [پیامبر] فرمود: به خدا قسم بهتر از او نصیبم نکرد. خدیجه هنگامی که دیگران کافر شدند، به من ایمان آورد. آن گاه که دیگران تکذیب کردند، تصدیقم کرد. روزی که دیگران از دارایی خود محروم کردند، مرا در دارایی خود شریک کرد.» (ابن اثیر، أَسْدُالْغَابَةِ فِي مَعْرِفَةِ الصَّحَابَةِ، ج ۵، ص ۴۳۸-۴۳۹)

موقعیت جغرافیایی مکه در نخستین سال‌های بعثت

کاشگری خارج از کلاس

با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، درباره نقش حضرت خدیجه علیها السلام در جریان دعوت به اسلام و حمایت‌هایی که از رسول خدا کرد، مطالبی تهیه و در کلاس ارائه کنید.

جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک

«تأمل در فهرست مسلمانان نخستین نشان می‌دهد که بیشتر آنان شامل دو گروه می‌شدند: یک گروه جوانان متعلق به خاندان بانفوذ و اشرافی قریش و گروه دیگر فقیران و مستضعفان مکه.

طبیعی است کسانی که از چهل سال بالاتر بوده‌اند به حکم طبیعت سن، محافظه‌کار بوده‌اند و به زمان گذشته تعلق داشته‌اند و دست کشیدن و روی گردانیدن ایشان از دین و سنت آباء و اجداد، کاری سخت و دشوار بوده است؛ برخلاف جوانان که ذهن و قلبشان بیشتر و بهتر مستعد پذیرفتن افکار و عقاید جدید بوده است. این معنادر همه انقلاب‌های فکری و دینی و اجتماعی کم و بیش صادق است.

اما مستضعفان وضع دیگری داشته‌اند. مقصود از مستضعفان در مکه آن روز، کسانی بودند که برده و یا آزاد کرده به شمار می‌رفتند. دسته دیگری از مستضعفان افرادی بودند که به مناسبتی از قوم و قبیله خود جدا شده و در مکه زندگی می‌کردند. اینان ناچار بودند برای حفظ جان و مال خود، تحت حمایت یکی از اشراف یا طایفه‌ها و قبیله‌های آن شهر قرار گیرند و موقعیت و منزلت اجتماعی پایین‌تری داشتند. عمار بن یاسر، مادرش سُمیّه، بلال بن رباح، ابوذّر غفاری و ... از جمله نخستین مستضعفانی بودند که اسلام آوردند» (زریاب خوبی، سیره رسول‌الله، ص ۱۱۷ - ۱۲۸؛ با اندکی تلخیص).

الف) به نظر شما، آیا دیدگاه نویسنده برای پیشگامی جوانان در پذیرش دعوت رسول خدا، قابل پذیرش است؟ چرا؟
ب) دلیل و استدلال شما برای پیشتازی فقیران و مستضعفان در اسلام آوردن چیست؟

دعوت عمومی و عکس‌العمل سران قریش

پیامبر اکرم سه سال پس از بعثت، به فرمان خداوند دعوت خود را آشکار و عمومی کرد: «آنچه را دستور داری آشکار کن و از مشرکان روی بگردان» (حجر، آیه ۹۴). ایشان نخست خویشاوندان و سپس عموم مردم را به قبول اسلام فرا خواند. اما سران قریش دعوت حضرت محمد ﷺ را نپذیرفتند و اعلام کردند که ما از آیین، آداب و سنت‌های پدران و اجداد خویش، پیروی می‌کنیم.

سران مشرک که در ابتدای دعوت اسلامی، مخالفت و دشمنی شدیدی با رسول خدا ابراز نمی‌داشتند، با گسترش دعوت و گرایش جوانان و مستضعفان به اسلام، در صدد برآمدند که با پیامبر و مسلمانان مقابله کنند.

گرچه در ظاهر چنین به نظر می‌رسد که احساسات دینی و اعتقاد راسخ سران مشرک به بت‌ها، علت اصلی مخالفت و دشمنی آنان

با اسلام بوده است، اما با بررسی دقیق‌تر شواهد و مدارک متوجه می‌شویم که علل و عوامل مهم‌تر دیگری در این موضوع دخالت داشته است. برخی آیات قرآن بیانگر آن است که مشرکان مکه از آن بیم داشتند که در صورت پیروی از اسلام، موقعیت تجاری و سیاسی آن شهر متزلزل شود و بازرگانان قریش از سود هنگفتی که از تجارت با سرزمین‌های دور و نزدیک کسب می‌کردند، محروم بمانند^۱. علاوه بر آن، نقش رقابت‌های قبیله‌ای و حسادت طایفه‌ای را نیز نمی‌توان در دشمنی با رسول خدا در مکه نادیده گرفت. برخی از طایفه‌های قریش، مخصوصاً بنی‌امیه، به خاطر اینکه فردی از طایفه بنی‌هاشم به پیامبری رسیده، سخت حسادت می‌کردند.

دشمنی و درگیری مشرکان با اشخاصی مانند پیامبر و دیگر مسلمانانی که متعلق به طایفه و قبیله نیرومندی بودند، چندان آسان نبود؛ زیرا ممکن بود تعصبات طایفه‌ای و قبیله‌ای را بر انگیزد و

۱- سوره قصص، آیات ۵۷ - ۶۰.

و یا او را به آنان بسپارد. ابوطالب نه تنها از حمایت پیامبر دست نکشید، بلکه طایفه بنی هاشم را به حمایت از آن حضرت فراخواند. تمام بنی هاشم، اعم از مسلمان و غیر مسلمان، درخواست ابوطالب را اجابت کردند و تنها ابولهب از این کار سر باز زد و به دشمنی با رسول خدا برخاست.

باعث ایجاد جنگ و خونریزی شود. از این رو، سران مشرک تصمیم گرفتند که هر طایفه، از مسلمان شدن اعضای خود جلوگیری نماید و با افرادی از طایفه خود که اسلام آورده بودند، برخورد کند. مشرکان همچنین ابوطالب، رئیس طایفه بنی هاشم را در تنگنا قرار دادند که برادرزاده خود را وادار به دست کشیدن از عقایدش کند

فعالیت ۶

جست و جو و بررسی شواهد و مدارک

با استفاده از فهرست سوره های قرآن، سوره ای را که مربوط به ابولهب است پیدا کنید و ترجمه آن را در کلاس بخوانید.

یک توضیح

مهاجرت مسلمانان به حبشه

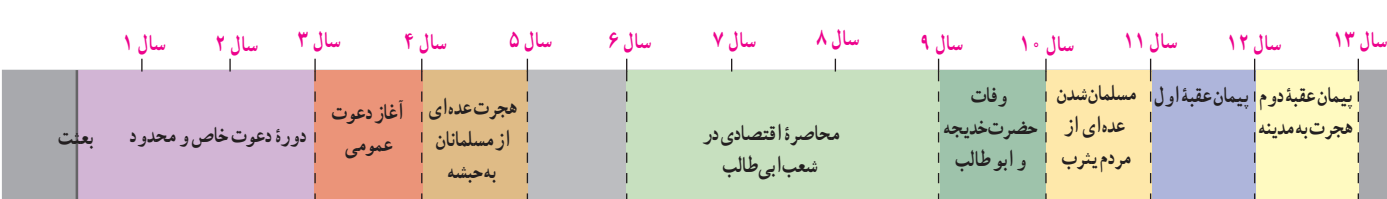
قریش برای جلوگیری از گسترش دین جدید، دست به هر کاری می زد، از جمله آزار و اذیت پیروان مستضعف و بی پناه اسلام که از پشتیبانی قبیله و طایفه قدرتمندی برخوردار نبودند. از این رو، اشخاصی مانند عمار و پدر و مادرش یاسر و سُمیّه و بلال حبشی که از گروه مستضعفان مکه به شمار می رفتند، مورد شدیدترین آزارها و شکنجه ها قرار گرفتند. رسول خدا به منظور رهایی این گروه از مسلمانان، در سال پنجم بعثت از آنان خواست که به سرپرستی جعفر بن ابی طالب، به سرزمین حبشه در آن سوی دریای سرخ مهاجرت کنند. در آن زمان، پادشاه حبشه (نجاشی) که پیرو دین مسیحیت بود با مردمش به نیکی و انصاف رفتار می کرد. سران قریش برای بازگرداندن مسلمانان، هیئتی به حبشه فرستادند، اما با سخنانی که جعفر بن ابی طالب به نجاشی درباره پیامبر و اسلام گفت، پادشاه حبشه از قبول درخواست قریش خودداری کرد.

تحریم و محاصره اجتماعی و اقتصادی بنی هاشم

قبیل از دواج و ارتباط اقتصادی مانند خرید و فروش کالا با بنی هاشم ممنوع شد.

بنی هاشم برای کاهش آثار مخرب این معاهده به شعیب ابی طالب در اطراف مکه پناه بردند. آنان حدود سه سال در آنجا ماندند و مشکلات و سختی های فراوانی تحمل کردند.

پس از آنکه سران قریش در جلب رضایت ابوطالب برای دست برداشتن از حمایت رسول خدا ناکام ماندند، تصمیم گرفتند بنی هاشم را تحت محاصره اجتماعی و اقتصادی قرار دهند. هدف مشرکان مکه این بود که ابوطالب و طایفه او ناگزیر شوند پیامبر را تنها گذارند؛ از این رو معاهده ای نوشتند که براساس آن هرگونه مُراوده اجتماعی از

خط زمان زندگانی حضرت پیامبر ﷺ از بعثت تا هجرت

۱- به دره باریک میان دو کوه شعیب گفته می شود.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

الف) به نظر شما چرا مشرکان، معاهدهٔ تحریم اجتماعی و اقتصادی بنی‌هاشم را بر دیوار کعبه آویختند؟
ب) پس از همفکری توضیح دهید که تحریم اجتماعی و اقتصادی بنی‌هاشم چگونه پایان یافت؟

در اندیشهٔ پایگاهی جدید برای اسلام

یافتن مردمانی که آمادگی بیشتری برای پذیرش اسلام داشته باشند، راهی طائف شد. طائف شهری ثروتمند در نزدیکی مکه بود و بزرگان و اشراف آنجا، روابط اقتصادی گسترده‌ای با سران قریش داشتند. اهالی طائف نه تنها از پیامبر استقبال نکردند، بلکه با بی‌احترامی و اهانت، آن حضرت را از شهرشان راندند و ایشان ناگزیر شد با حمایت خواهی^۱ از یکی از اشراف مکه^۲ به آن شهر بازگردد. پس از آن، رسول خدا به تبلیغ اسلام در میان افراد و قبایلی پرداخت که برای مراسم حج و یا انجام کار دیگری به مکه سفر می‌کردند. سرانجام در جریان مراسم حج، تعدادی از مردم یثرب (مدینه) دعوت پیامبر را پذیرفتند و زمینه‌ساز هجرت تاریخی ایشان شدند.

مدتی پس از پایان یافتن تحریم اقتصادی و اجتماعی مسلمانان در سال دهم بعثت، حضرت خدیجه رضی الله عنها و حضرت ابوطالب، دو حامی بزرگ حضرت محمد صلی الله علیه و آله، به فاصلهٔ کوتاهی از دنیا رفتند و اندوه سنگینی بر دل پیامبر و یارانش نشست. با رحلت ابوطالب، جسارت و آزار سران قریش نسبت به رسول خدا بیشتر شد. آن حضرت، خود اشاره کرده است که «قریشیان مرا آزار نتوانستند کرد تا ابوطالب بمرد»^۱. با تشدید آزار مشرکان، گسترش دعوت اسلامی در مکه با موانع اساسی روبه‌رو شد. در چنین شرایطی بود که اندیشهٔ هجرت از مکه به ذهن پیامبر و مسلمانان راه یافت. از این‌رو، رسول خدا در جست‌وجوی

پرسش‌های نمونه

- ۱ تأثیر عوامل جغرافیایی و اقلیمی را بر وضعیت اقتصادی و مشاغل ساکنان شبه‌جزیرهٔ عربستان به هنگام ظهور اسلام توضیح دهید.
- ۲ مفهوم جاهلیت را شرح دهید و سه مورد از مصادیق فرهنگ و اخلاق جاهلی عرب‌ها در دوران پیش از اسلام را ذکر کنید.
- ۳ چرا سران قریش در مکه با اسلام و پیامبر به دشمنی و مخالفت پرداختند.
- ۴ اندیشهٔ خروج از مکه چرا و چگونه به ذهن پیامبر و مسلمانان راه یافت؟ نمونه‌های دیگری از هجرت‌های مهم در تاریخ اسلام را بیان کنید.
- ۵ مآخذی را که در این درس به آنها استناد شده، استخراج و در دو دستهٔ منابع و مطالعات (تحقیقات) طبقه‌بندی کنید.

۱- طبری، تاریخ طبری، ج ۳، ص ۸۸۵.

۲- رسم حمایت‌خواهی یا چوار یکی از رسم‌های عرب در عصر جاهلی بود که بر اساس آن، فرد یا قبیله‌ای در بناه و حمایت فرد یا قبیلهٔ دیگر قرار می‌گرفت.

۳- مُطعم بن عدی.

ده سال پایانی، از دوران ۲۳ ساله رسالت پیامبر اسلام، در مدینه گذشت. در این دوران، امت و حکومت اسلامی تحت هدایت و رهبری آن حضرت شکل گرفت و اسلام در سرتاسر شبه‌جزیره عربستان گسترش یافت. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، روند شکل‌گیری و عملکرد امت و حکومت نبوی و دگرگونی و تحولاتی را که اسلام در زندگی اعراب مسلمان به وجود آورد، بررسی و تحلیل خواهید کرد.

مدینه و ساکنانش هنگام هجرت

فعالیت ۱

با رجوع به یک تقویم هجری بگوئید:

- الف) هم اکنون در چندمین سال هجری شمسی یا هجری قمری قرار داریم؟
 ب) چه رویدادی مبنای مبدأ این تقویم به حساب می‌آید؟
 پ) چرا این رویداد، مبنای مبدأ تقویم هجری قرار گرفته است؟

این محله‌ها بیشتر به دهکده‌هایی شباهت داشتند که در هر یک از آنها اعضای یک یا چند قبیله و طایفه زندگی می‌کردند. ساکنان شهر یثرب در دوران جاهلیت، شامل دو گروه یهود و عرب بودند. گروه یهود متشکل از چندین قبیله بودند که در سده‌های نخست میلادی به سبب آزار و اذیت امپراتوری روم، از فلسطین به یثرب کوچیده بودند. قبیله‌های عرب آن شهر، از جمله دو قبیله بزرگ اوس و خزرج نیز از یمن به آن دیار مهاجرت کرده بودند. قبیله‌ها و طایفه‌های یهودی و عرب ساکن یثرب نیز از نظر سیاسی پراکنده و مستقل از یکدیگر بودند. منابع تاریخی و متون دینی اشاره‌ای به وجود حکومت و یا سلطه اشراف و سران قبیله‌ها در یثرب نکرده‌اند.

از آنجا که مرجع سیاسی قدرتمندی در یثرب وجود نداشت تا به اختلاف‌ها رسیدگی کند و مانع دشمنی و نزاع شود، هر گاه جنگی میان دو یا چند قبیله پیش می‌آمد، برای مدت طولانی

مدینه یا مدینه‌النبی پیش از هجرت پیامبر به آن شهر، یثرب نام داشت. هجرت رسول خدا و پیروانش از مکه به یثرب یکی از رویدادهای سرنوشت‌ساز تاریخ اسلام به شمار می‌رود. در نتیجه این رویداد، زمینه و شرایط مناسبی برای برپایی امت و حکومت اسلامی فراهم آمد. مهم‌ترین پرسش‌هایی که درباره این رویداد مهم به ذهن یک مورخ یا محقق می‌رسد، عبارت‌اند از:

- چرا یثرب به عنوان مقصد هجرت انتخاب شد؟
- شهر یثرب از نظر اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی چه تفاوتی با مکه داشت؟
- دلایل استقبال یثربیان از دعوت اسلامی و پشتیبانی آنان از پیامبر چه بود؟

اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی

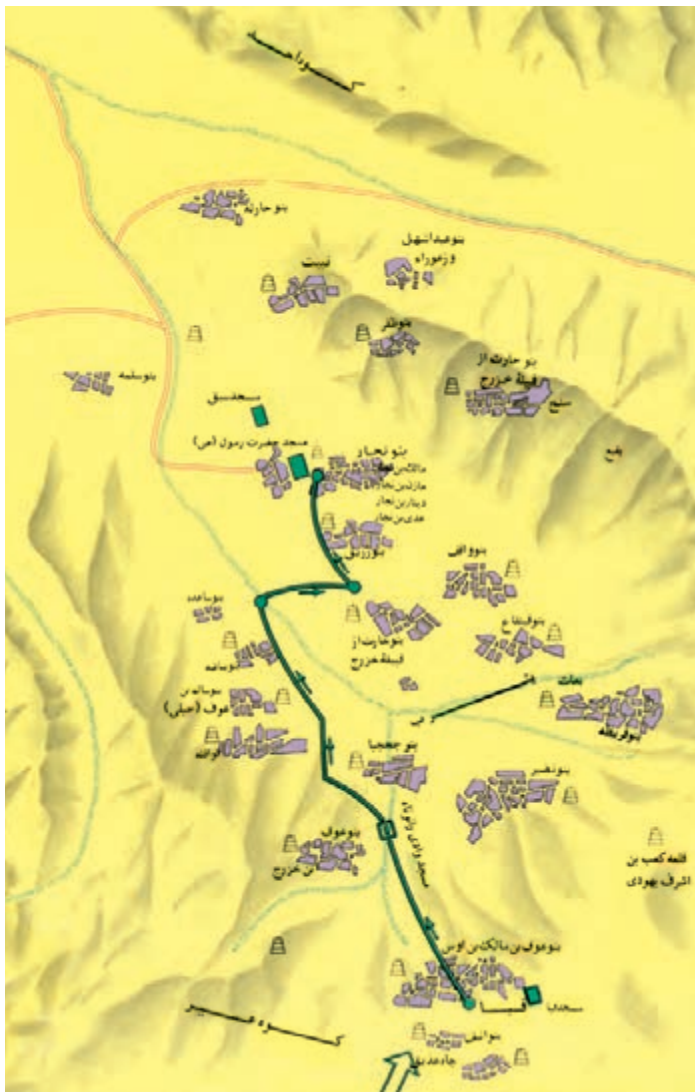
شهر یثرب متشکل از تعدادی از محلات مسکونی بود که کشتزارها و نخلستان‌هایی چند، میان آنها فاصله انداخته بودند.

ادامه می‌یافت. مورخان و سیره‌نویسان به رقابت و درگیری‌های پیاپی اوس و خزرج در آن شهر اشاره کرده‌اند.

مردم یثرب که از تفرقه و جنگ به ستوه آمده بودند، اندکی پیش از هجرت، قصد داشتند شخصی به نام عبدالله بن اُبَی را به ریاست خویش برگزینند تا به این تفرقه‌ها پایان دهد، اما این تصمیم هرگز عملی نشد.

یثرب از نظر اقتصادی، شهر ثروتمندی به‌شمار نمی‌رفت. اغلب مردم آن شهر به کشاورزی اشتغال داشتند و درآمد و رفاه اقتصادی بالایی نداشتند. همچنین یثربیان برخلاف مکیان، روابط تجاری و سیاسی گسترده‌ای با قبایل و ساکنان دیگر شهرها و مناطق عربستان و کشورهای همسایه نداشتند.

به لحاظ اعتقادی و دینی، اکثر اعضای قبیله‌های عرب ساکن شهر یثرب بت‌پرست بودند. حضور یهودیان در آن شهر، سبب شده بود که بت‌پرستان، اخبار و اطلاعاتی درباره تاریخ پیامبران الهی به دست آورند. آنان همچنین مطالبی از پیروان دین یهود درباره بهشت و جهنم و ظهور پیامبری جدید شنیده بودند.

موقعیت جغرافیایی شهر یثرب هنگام هجرت پیامبر

فعالیت ۲

درک و تحلیل شواهد و مدارک

مطالب فوق را به دقت بخوانید و با راهنمایی دبیر خود به پرسش‌های زیر پاسخ مناسب دهید :

الف) نقشه‌های تاریخی یثرب و مکه در صفحات ۲۶ و ۳۱ را مقایسه کنید و تأثیر متفاوت فضای جغرافیایی این دو شهر را بر وضعیت سیاسی و اجتماعی آنها بیان کنید.

ب) تفاوت‌های یثرب با مکه را از جهات سیاسی، اقتصادی و دینی در زمان ظهور اسلام از متن درس استخراج و دسته‌بندی کنید.

پ) استدلال کنید که هر یک از این تفاوت‌ها چگونه زمینه را برای استقبال مردم یثرب از دعوت پیامبر فراهم آورد.

فعّالیت ۳

با استفاده از جدول مهم‌ترین رویدادهای مربوط به اسلام در مدینه، خط زمان پایین صفحه را تکمیل کنید.

سال وقوع	رویدادهای مهم
۱۲ بعثت	بسته شدن پیمان عقبه اول میان پیامبر و ۱۲ نفر از مردم یثرب
۱۳ بعثت	بسته شدن پیمان عقبه دوم میان رسول خدا و گروهی از مردم یثرب
۱ ق	هجرت رسول خدا از مکه به یثرب؛ بنای مسجدالنبی در مدینه؛ عقد پیمان برادری میان مسلمانان؛ انعقاد پیمان‌نامه عمومی مدینه؛ نزول آیات جهاد؛ تشکیل نیروی نظامی مسلمانان؛ رخ دادن چند سربه و غزوه ابواء
۲ ق	غزوه بدر؛ تغییر قبله از بیت‌المقدس به کعبه در مکه؛ ازدواج حضرت فاطمه <small>علیها السلام</small> با علی <small>علیه السلام</small> ؛ اخراج یهودیان بنی قینقاع از مدینه
۳ ق	ولادت امام حسن <small>علیه السلام</small> ؛ غزوه احد؛ کشتار فجیع مبلغان مسلمان در بئر معونه و رجیع
۴ ق	رویارویی با یهودیان بنی نضیر و اخراج آنان از مدینه؛ ولادت امام حسین <small>علیه السلام</small>
۵ ق	غزوه دومة الجندل؛ غزوه احزاب (خندق)؛ برخورد با یهودیان بنی قریظه و دفع خطر آنان
۶ ق	پیمان صلح حدیبیه؛ ارسال نامه به پادشاهان ایران، روم، حبشه، غسان و مصر و دعوت آنان به اسلام از سوی پیامبر
۷ ق	غزوه خیبر؛ پیمان صلح با یهودیان ساکن فدک
۸ ق	جنگ موته؛ فتح مکه؛ غزوه حنین
۹ ق	غزوه تبوک؛ ویرانی مسجد ضرار و دفع توطئه منافقان؛ نزول آیات برائت از مشرکان؛ ورود نمایندگان قبایل عرب به مدینه و پذیرش اسلام
۱۰ ق	ادامه ورود نمایندگان قبایل به مدینه و قبول اسلام؛ انجام حجة الوداع توسط رسول خدا؛ اجتماع غدیر خم و انتصاب علی <small>علیه السلام</small> به جانشینی پیامبر
۱۱ ق	تجهیز سپاه آسامه برای نبرد با رومیان؛ وفات رسول خدا

ارتباط مردم یثرب با رسول خدا

پیمان عقبه اول معروف شده است. در مراسم حج سال سیزدهم بعثت نیز، ۷۳ مرد و دو زن از اهالی یثرب در عقبه با رسول خدا پیمانی بستند که به عقبه دوم مشهور است. پیمان عقبه دوم، بیانگر نفوذ و گسترش چشمگیر اسلام در یثرب بود؛ زیرا شمار قابل توجهی از اعضای قبیله‌های مختلف، به ویژه اوس و خزرج، در آن حضور داشتند.

حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم در سال ۱۱ بعثت، شش نفر از مردم یثرب را که برای انجام مراسم حج به مکه آمده بودند، به اسلام دعوت کرد. آنان مسلمان شدند و پس از بازگشت به شهر خود به تبلیغ اسلام پرداختند. سال بعد، ۱۲ مرد یثربی، هنگام مراسم حج در مکانی موسوم به عقبه در مینا، با پیامبر بیعت کردند. این بیعت در تاریخ به

۵ ق

۶ ق

۷ ق

۸ ق

۹ ق

۱۰ ق

۱۱ ق

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

بخشی از مفاد پیمان‌های عقبه اول و دوم را به دقت مطالعه کنید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید:

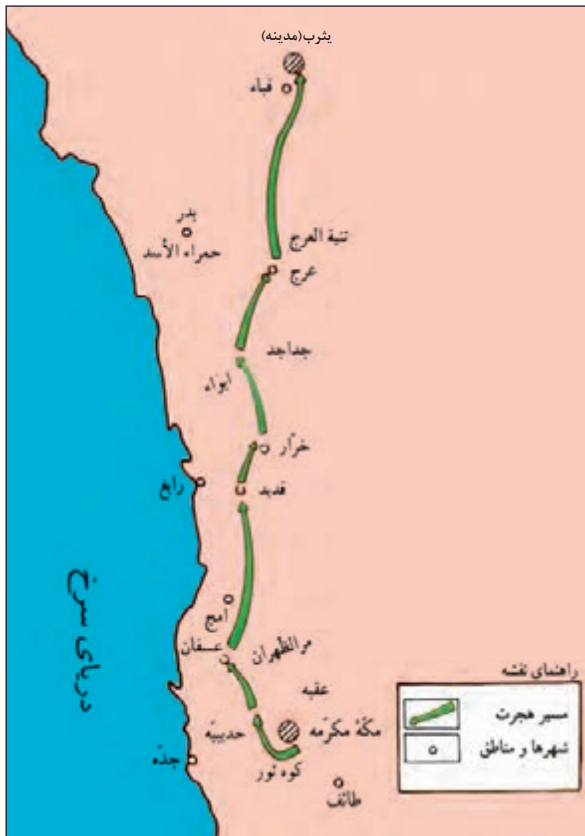
– در پیمان عقبه اول ۱۲ نفر از اهالی یثرب با پیامبر بیعت کردند که: «به خدا شرک نورزند، راهزنی ننمایند، زنا نکنند، فرزندان خود را نکشند، در کارهای خیر از رسول خدا پیروی کنند» (ابن هشام، السیره النبویه، ج ۲، ص ۸۱-۸۲).

– در پیمان عقبه دوم، پیامبر فرمود: «با شما بیعت می‌کنم که از من دفاع کنید همان‌طور که از زنان و فرزندان خود دفاع می‌کنید. . . . پیمان شما، پیمان من است. من از شما هستم و شما از من هستید. با هر کس که شما بجنگید، نبرد می‌کنم و با هر کس که از در صلح و صفا وارد شوید، من نیز صلح می‌کنم» (همان، ج ۲، ص ۸۹).

الف) از مفاد پیمان عقبه اول می‌توان به چه نکته‌هایی درباره وضعیت اجتماعی ساکنان شبه‌جزیره عربستان در آن زمان پی برد؟

ب) محتوای دو پیمان چه تفاوت اساسی با هم دارند؟ علت آن چه می‌تواند باشد؟

پ) پیمان عقبه دوم به لحاظ سیاسی و اجتماعی چه اهمیتی برای پیامبر و مسلمانان داشت؟ به نظر شما چرا این پیمان به «بیعة الحرب» معروف شده است؟

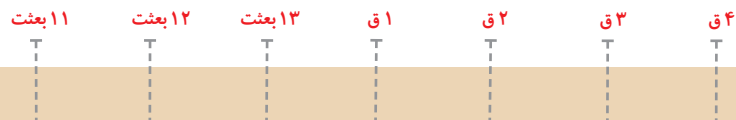

مسیر هجرت رسول خدا از مکه به یثرب (مدینه)

هجرت پیامبر و پیروانش از مکه به مدینه

در نتیجه پیمان عقبه دوم، پایگاه امن و مطمئنی برای مسلمانان در یثرب به وجود آمد. به دنبال این پیمان، رسول خدا به مسلمانان فرمان داد که به یثرب هجرت کنند. مسلمانان به تدریج راهی آن شهر شدند. برخی از مهاجران به همراه خانواده و بستگان خویش و برخی دیگر با ترک خانواده و بستگان، مهاجرت کردند. پس از آن تا هنگام فتح مکه در سال ۸ ق، هجرت به مدینه و ترک نکردن آن شهر، یکی از شروط بیعت با پیامبر و پذیرش دعوت اسلام به شمار می‌رفت.

پیامبر نیز پس از آنکه از دسیسه مشرکان در دارالندوه برای کشتن خود آگاه شد، تصمیم گرفت مخفیانه از مکه خارج شود و به سوی یثرب حرکت کند. حضرت علی علیه السلام برای گمراه کردن مشرکان و به سلامت خارج شدن رسول خدا از مکه، با شجاعت و فداکاری، تمام شب را در منزل پیامبر ماند و در جای ایشان خوابید.

سکونت مهاجران در مدینه

انصار (مسلمانان اهل مدینه) به گرمی از رسول خدا و دیگر مهاجران استقبال کردند و در منازل خویش پذیرای آنان شدند. پیامبر اندکی پس از ورود به مدینه، قطعه زمینی را که از آن دو یتیم بود برای بنای مسجد خریداری کرد. مسلمانان همگی به همراه پیامبر با اشتیاق فراوان در ساخت مسجد مشارکت کردند. رسول خدا، اتاق‌های کوچکی را در کنار آن برای سکونت

خویش در نظر گرفت. آن حضرت همچنین زمین‌هایی را که صاحب نداشت، به مهاجران داد که برای خود خانه بسازند و این غیر از زمین‌هایی بود که انصار به مهاجران بخشیده بودند. برخی از مهاجران بی‌بضاعت نیز در جوار مسجد اقامت گزیدند و به اهل صُفّه^۱ مشهور شدند. اینان به دلیل هم‌جواری با محل سکونت پیامبر، ارتباط نزدیک‌تری با آن حضرت برقرار کردند.

مسجد النَّبی - مدینه

تشکیل اُمت و حکومت نبوی

در پی سکونت پیامبر و مهاجران در مدینه، اجتماعی از مسلمانان در این شهر به وجود آمد. اعضای این اجتماع شامل قبیله‌ها و طایفه‌های گوناگونی بودند که برخی از آنها کینه و دشمنی دیرینه‌ای با هم داشتند. همچنین علاوه بر مسلمانان، پیروان آیین‌های

۱- صُفّه به ایوان سقف‌داری گفته می‌شود که برای سکونت مهاجران بی‌بضاعت، در کنار مسجد پیامبر، در نظر گرفته شده بود.

دیگری مانند یهودیان و بت پرستان نیز در آن شهر می‌زیستند. انصار و همزیستی مسالمت آمیز ساکنان مدینه و نیز با هدف تأمین از این رو، رسول خدا، به منظور ایجاد همبستگی میان مهاجران و

بیشتر بدانیم

مسلمانانی که پس از هجرت، در مدینه گرد هم آمده بودند، شامل دو گروه مهاجر و انصار می‌شدند. مهاجران اغلب از قبیلهٔ قریش و گروه اعراب شمالی یا عدنانی به‌شمار می‌رفتند. در مقابل، انصار از شاخهٔ اعراب جنوبی یا قحطانی بودند و بیشتر شامل دو قبیلهٔ اوس و خزرج می‌شدند که سابقهٔ رقابت و دشمنی دیرینه با یکدیگر داشتند.

۱- پیمان برادری، تحکیم وحدت دینی

پیوند، گاه میان دو نفر از مهاجران و اغلب بین یکی از انصار و یکی از مهاجران برقرار شد. سیره‌نویسان، اسامی اشخاصی را که در نتیجهٔ فرمان رسول خدا با یکدیگر برادر شدند، ثبت کرده‌اند؛ از جمله نوشته‌اند که پیامبر، حضرت علی علیه السلام را به عنوان برادر خویش برگزید.

پیامبر اکرم در نخستین ماه‌های پس از هجرت با هدف ایجاد همدلی و وحدت دینی میان مسلمانان، به آنان توصیه کرد که بدون در نظر گرفتن وابستگی‌های قبیله‌ای، با یکدیگر پیوند برادری برقرار کنند. این

فعالیت ۵

جست و جو و بررسی شواهد و مدارک

الف) ترجمهٔ آیهٔ ۱۰۳ سورهٔ حجرات و آیهٔ ۱۰۳ سورهٔ آل عمران را بخوانید و بگویید که این آیات به کدام رویداد تاریخی اشاره دارند.
ب) به نظر شما چرا پیامبر دستور داد که مسلمانان بدون در نظر گرفتن وابستگی قبیله‌ای خود، با یکدیگر پیوند برادری برقرار کنند؟
پ) دلیل بیاورید که چرا پیوند برادری بر پایهٔ اعتقادات دینی و مساوات اسلامی، در نقطهٔ مقابل فرهنگ و ارزش‌های جاهلی قرار داشت؟

۲- پیمان نامهٔ عمومی مدینه

تنظیم کرد و به تأیید مسلمانان و بسیاری دیگر از گروه‌های غیر مسلمان مستقر در مدینه رساند.
پیمان نامهٔ عمومی یا به تعبیر رایج در عصر ما، قانون اساسی مدینه، مهم‌ترین اقدام پیامبر برای تأسیس نظام اجتماعی و سیاسی منسجمی در چارچوب دین اسلام به‌شمار می‌رود. این پیمان نامه، حقوق و مسئولیت‌های هر یک از گروه‌های مسلمان و غیر مسلمان و چگونگی ارتباط آنها را با یکدیگر مشخص می‌کرد.

وجود قبیله‌ها و طایفه‌های پراکنده با عقاید دینی گوناگون و پیشینه‌ای آکنده از اختلاف و درگیری، همواره تهدیدی جدی برای آرامش و امنیت مدینه به‌شمار می‌رفت. از سوی دیگر، این شهر به‌عنوان پایگاه اسلام، با خطر حملهٔ مشرکان مکه روبه‌رو بود. از این رو، رسول خدا در صدد برآمد مدینه را از نظر سیاسی و نظامی متحد سازد و نظم و امنیت پایداری در این شهر برقرار کند. به همین منظور پیمان نامه‌ای

بررسی و تحلیل شواهد و مدارک

- به چهار گروه تقسیم شوید؛ بندهایی از پیمان نامه مدینه را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به گروه خود پاسخ مناسب دهید.
- این نوشته، پیمان‌نامه‌ای است از محمد رسول خدا، تا در میان مؤمنان و مسلمانان قبیله قریش (مهاجران) و مردم یثرب و کسانی که پیرو مسلمانان شوند و به آنان پیوندند و با ایشان در راه خدا بیکار کنند، به اجرا درآید.
- آنان در برابر دیگر مردمان، یک امت هستند.
- پیروان اسلام نباید مسلمانی را در پرداخت خون‌بها یا فدیة سنگین، تنها گذارند.
- هیچ مؤمنی نباید بر ضد مؤمنی با دیگران هم‌پیمان شود.
- همه مسلمانان در امان دادن برابر هستند و فرودست‌ترین مسلمانان، می‌تواند کافران را پناه دهد.
- آشتی همه مؤمنان یکی است و به هنگام بیکار در راه خدا، هیچ مؤمنی نباید جدا از مؤمن دیگر، با دشمن آشتی نماید.
- هرگاه شما مسلمانان در کاری گرفتار اختلاف شدید، داوری آن را به خدا و محمد ﷺ واگذار کنید.
- هر کس از یهود با ما هم‌پیمان شود، بی‌هیچ ستم و تبعیض، از یاری و برابری برخوردار خواهد شد؛ دین یهود از آن ایشان و دین مسلمان از آن مسلمانان است؛ مگر کسی که با پیمان‌شکنی ستم کند.
- در بیکار با دشمنان، هزینه یهود بر عهده خود آنان و هزینه مسلمانان بر عهده خودشان خواهد بود.
- هم‌پیمانان باید علیه کسی که به شهر یثرب بتازد، به یاری هم بشتابند.
- هیچ کس نباید به قریش و یاران ایشان پناه دهد.
- درون مدینه برای پذیرندگان این پیمان‌نامه منطقه امن و حرم^۱ است.
- هرگاه میان متعهدان این پیمان‌نامه، اختلافی ناگوار و یا درگیری‌ای که خطر تباهی داشته باشد، رخ دهد، بی‌گمان برای حل و فصل آن باید به خدا و پیامبر روی آورید (نامه‌ها و پیمان‌های سیاسی حضرت محمد ﷺ و اسناد صدر اسلام، ص ۱۰۶-۱۱۱).

گروه ۱: چرا برخی از محققان، این پیمان‌نامه را «قانون اساسی مدینه النبی» نامیده‌اند؟

گروه ۲: حقوق و مسئولیت‌هایی که در این پیمان‌نامه برای مسلمانان ذکر شده، چه تفاوتی با حقوق و مسئولیت‌های آنان در دوره جاهلی داشت؟

گروه ۳: حقوق و مسئولیت‌هایی که این پیمان‌نامه برای غیرمسلمانان به رسمیت شناخته، بر چه پایه و اصولی استوار است؟

گروه ۴: جایگاه و موقعیت پیامبر از نظر حق حاکمیت و قدرت سیاسی و قضایی در این پیمان‌نامه چگونه تعریف شده بود؟

۱- شهری که به عنوان حرم با منطقه امن اعلام می‌شد، دارای محدودیت‌های ویژه‌ای از قبیل ممنوعیت جنگ و خون‌ریزی به غیر از وضعیت دفاعی، منع قطع درختان، عدم تعدی به پناهندگان، حرمت مسافران و... بود. پیامبر پس از تنظیم پیمان‌نامه، به تعدادی از یاران خود مأموریت داد که حدود حرم مدینه را نشانه‌گذاری کنند.

پیمان‌نامه مدینه، سرآغاز تأسیس امت و حکومت اسلامی بود. جزیه و...، نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اسلام و الگوی پس از آن با نزول تدریجی آیات مربوط به جهاد، خمس، زکات، حکومتی پیامبر کامل شد.

مخالفت و دشمنی با امت و حکومت نوپای اسلامی

پس از تأسیس حکومت اسلامی، پیامبر و مسلمانان باید خود را برای مقابله با انواع دشمنی‌ها و توطئه‌ها آماده می‌کردند. مشرکان مکه همچنان در رأس مخالفان و دشمنان مسلمانان بودند. علاوه بر آن، با وجود تلاش‌های رسول خدا برای اتحاد سیاسی و همزیستی مسالمت‌آمیز ساکنان مدینه، برخی از افراد و گروه‌های این شهر علیه پیامبر و مسلمانان توطئه می‌کردند. سرآمد آنان، منافقان و یهودیان بودند.

۱- مشرکان

پس از هجرت پیامبر و یارانش به مدینه، مشرکان قریش همچنان بزرگ‌ترین و سرسخت‌ترین دشمنان دعوت اسلامی باقی ماندند. قریش همچنین با بسیاری از قبیله‌های شبه جزیره عربستان و به طور خاص منطقه حجاز، روابط سیاسی و تجاری داشت و می‌توانست آنها را علیه مسلمانان تحریک کند.

بنابراین، در سال نخست هجرت، به دنبال نزول آیات جهاد^۱، رسول خدا تصمیم به تشکیل نیروی نظامی گرفت. در اواخر همان سال، مسلمانان چندین عملیات نظامی و اطلاعاتی محدود در خارج از مدینه انجام دادند. یکی از اهداف این عملیات، تهدید مسیر تجارت مشرکان مکه به شام و بازپس‌گیری اموال بود؛ زیرا آنان اموال مهاجران مسلمان را تصرف و غارت کرده بودند.

در نتیجه تداوم سیاست تعقیب کاروان‌های تجاری قریش توسط مسلمانان، سرانجام در سال دوم هجرت، جنگ بزرگی میان سپاه اسلام و لشکریان مشرک در مکانی به نام «بدر» صورت گرفت. در این جنگ، حدود ۳۰۰ رزمنده مسلمان بر ۹۵۰ جنگجوی قریش پیروز شدند. غزوه بدر ضربه سنگین و جبران‌ناپذیری بر قریش وارد آورد و قدرت و موقعیت آنان را در منطقه حجاز تضعیف کرد. پس از آن، ساکنان آن منطقه گرایش بیشتری به رسول خدا و اسلام نشان دادند.

در سال‌های سوم و پنجم هجری، سپاهی بزرگ از جنگجویان قبیله قریش و قبیله‌های هم‌پیمان آن، به قصد جبران شکست بدر و نابودی اسلام راهی مدینه شدند. فرماندهی سپاه قریش در این لشکرکشی‌ها به عهده ابوسفیان بود. مشرکان در غزوه اُحُد به موفقیتی نسبی دست یافتند، اما در جنگ خُنْدَق یا اَحْزَاب با وجود اینکه تمام نیرو و امکانات مادی و معنوی خود را بسیج کرده بودند، ناکام ماندند.

صف آرایبی مشرکان و مسلمانان در جنگ خندق

۱- «به کسانی که جنگ بر آنان تحمیل گردیده، اجازه جهاد داده شده است؛ چرا که مورد ستم قرار گرفته‌اند و خداوند بر یاری آنها تواناست. همان‌ها که از خانه و شهر خود به ناحق رانده شدند، چرا که می‌گفتند: پروردگار ما خدای یکتاست...» (سوره حج، آیات ۳۹ و ۴۰).

کاوش خارج از کلاس

به چند گروه تقسیم شوید و با استفاده از منابعی که دبیر به شما معرفی می‌کند، درباره یکی از غزوه‌های بدر، احد، بنی‌نضیر، خندق، بنی‌قریظه، خیبر، مکه، فتح مکه، حنین و تبوک، مطالعه و تحقیق کنید و دلایل بروز، نتیجه نظامی و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هر جنگ را استخراج و فهرست کنید.

۲- منافقان

آیات قرآن، کتاب‌های سیره و منابع حدیثی به برخی از خصوصیات و رفتارهای منافقان مدینه اشاره کرده‌اند. سردسته آنان عبدالله بن ابی بود که پیش از هجرت، گروه‌هایی از مردم یترب قصد داشتند او را به ریاست شهرشان برگزینند. او پس از پیروزی مسلمانان در جنگ بدر، اظهار مسلمانی کرد؛ اما نقش وی در بسیاری از فتنه‌ها و آشوب‌ها آشکار است. هنگامی که رسول خدا تصمیم به محاصره یهودیان بنی‌نضیر گرفت، سردسته منافقان، یهودیان را تشویق به مقاومت کرد و به آنان وعده باری داد. عبدالله بن ابی همچنین می‌کوشید که انصار را علیه مهاجران تحریک نماید. او حتی در غزوه‌های احد و تبوک، به همراه یارانش از سپاه اسلام جدا شد و در جنگ شرکت نکرد.

۳- یهودیان

اگرچه رسول خدا با یهودیان مدینه پیمان صلح و اتحاد بسته بود، اما برخی از سران یهودی، به خصوص رؤسای سه قبیله بزرگ آنان^۱، هرگاه فرصتی پیش می‌آمد، علیه حکومت اسلامی کارشکنی و با دشمنان همکاری می‌کردند. یهودیان همچنین از هیچ کوششی برای زنده کردن کینه و دشمنی میان مسلمانان دریغ نمی‌کردند^۲.

با تداوم دسیسه‌گری‌های یهودیان علیه مسلمانان، پیامبر ناگزیر از برخورد با آنان شد و طی سه لشکرکشی و محاصره نظامی، به حضور قبیله‌های پیمان‌شکن و توطئه‌گر یهودی در مدینه پایان داد. علاوه بر آن، تغییر قبیله مسلمانان از بَيْتُ الْمُقَدَّس به سوی مکه، یکی دیگر از اقداماتی بود که به فرمان الهی و در پی بهانه‌جویی یهودیان انجام گرفت.

گسترش و تحول امت و حکومت پیامبر

ناکامی قریش در جنگ خندق و کاهش فعالیت‌های نظامی آنان علیه اسلام، زمینه مساعدی برای نشر اسلام در میان قبیله‌های منطقه حجاز و گسترش محدوده حکومت پیامبر فراهم آورد.

صلح حدیبیه و پیامدهای آن

در ذی‌القعدة سال ششم هجرت، پیامبر به همراه جمعی از مسلمانان، لباس احرام پوشیدند و به منظور انجام مراسم حج راهی مکه شدند. مشرکان قریش مانع ورود آن حضرت و پیروانش به مکه شدند. پس از مذاکراتی که میان دو طرف انجام گرفت، در حدیبیه^۳، پیمان صلحی میان مسلمانان و مشرکان بسته شد. قرآن این صلح را فتح و پیروزی آشکار برای اسلام معرفی کرده است.

۱- بنی‌قینقاع، بنی‌نضیر و بنی‌قریظه.

۲- یکی از شاعران یهودی اشعاری درباره جنگ بُعث سرود که اگر تدبیر پیامبر نبود، تبدیل به فتنه‌ای بزرگ میان اوس و خزرج می‌شد. جنگ بُعث یکی از جنگ‌های طولانی و خونین میان اوس و خزرج در دوران پیش از اسلام بود.

۳- محلی در ۲۲ کیلومتری غرب مکه بر سر راه جده.

بررسی شواهد و مدارک

بندهایی از پیمان صلح حدیبیه را بخوانید و استدلال کنید چرا آثار و نتایج آنها به سود مسلمانان بود :

- به مدت ده سال بین قریش مکه و یاران محمد ﷺ، متارکه جنگ خواهد بود.
- از سال بعد، هرکس از یاران محمد ﷺ که به قصد حج یا عمره و یا تجارت به مکه آید، جان و مالش در امان است.
- هرکس می خواهد به محمد ﷺ پیوندد و با او هم پیمان شود، چنان کند و هرکس می خواهد به قریش بیوندد و با ایشان هم پیمان شود، چنان کند.

اعلان برائت از مشرکان

استقبال گسترده قبیله‌های مهم شبه جزیره عربستان از حکومت اسلامی، پیامبر و مسلمانان را در موقعیتی قرار داد که برای ریشه کن کردن شرک و بت پرستی اقدام کنند. بنابراین، با نزول سوره برائت (توبه) در آخرین ماه‌های سال نهم هجری، رسول خدا به حضرت علی رضی الله عنه مأموریت داد که برای ابلاغ سوره برائت عازم مکه شود. پس از آن مکه و خانه خدا، به عنوان حرم اسلامی اعلام شد و مشرکان حق نداشتند وارد آنجا شوند.

حَجَّة الوداع

حضرت محمد ﷺ در سال دهم هجری مراسم حج را به همراه جمعیت زیادی از مسلمانان برگزار کرد. در آن زمان، بیشترین نگرانی آن حضرت مربوط به آینده امت اسلامی بود. از این رو، رسول خدا پس از پایان مراسم حج و هنگام بازگشت به مدینه، در مکانی به نام غدیر خم، طی خطبه ای طولانی، مهم ترین وصیت خود را ایراد کرد. آن حضرت در این خطبه، ضمن معرفی امام علی رضی الله عنه به جانشینی خویش، ختم نزول آیات قرآن و اتمام رسالت خود را اعلام کرد.

رسول خدا در واپسین روزهای زندگانی خود دستور داد سپاه اسلام، برای مقابله با تهدیدات رومیان، به سوی سرحدات شام

پس از پیمان صلح حدیبیه، حضرت محمد ﷺ، سران امپراتوری‌ها و دولت‌های بزرگ را به اسلام دعوت کرد. به همین منظور، سفیران رسول خدا نامه‌های آن حضرت را به پادشاهان ایران، روم، عسّان، مصر و حبشه و رؤسای برخی قبیله‌های بزرگ عرب رساندند.

طی سال‌های هفتم و هشتم هجری، تعدادی از حاکمان محلی در گوشه و کنار شبه جزیره عربستان مانند عمان، بحرین، نجران و یمن یا به اسلام گرویده و یا با بستن پیمان و پرداخت جزیه، تابع حکومت مدینه شدند.

فتح مکه و پیامدهای آن

حدود دو سال پس از پیمان حدیبیه، قریش این پیمان را نقض کرد. از این رو، پیامبر به سرعت سپاهی مرکب از ده هزار تن را برای فتح مکه بسیج کرد. در رمضان سال هشتم هجرت، مکه به صورت مسالمت آمیزی، فتح و کعبه از بت‌ها پاک سازی شد. پس از آن، قبیله‌های اطراف آن شهر نیز به تدریج اسلام را پذیرفتند. مورخان سال نهم هجری را سال وفود^۱ یا سال اسلام آوردن قبیله‌ها نامیده‌اند. در این سال هیئت‌های نمایندگی قبیله‌های مختلف عرب از هر سو به مدینه آمدند و ضمن پذیرش اسلام، فرمانبرداری خود را از رسول خدا اعلام کردند.

۱- وفود، جمع وفد به معنی هیئت نمایندگی یا هیئت اعزامی است.

سپاه و مدیریت امور نظامی

در حکومت پیامبر، جهاد و دفاع وظیفه تمام مسلمانانی بود که توانایی انجام آن را داشتند. مسلمانان به خاطر حضور در سپاه و شرکت در جنگ حقوق نمی‌گرفتند، اما سهم خود را از غنیمت‌های جنگی دریافت می‌کردند. هزینه تأمین جنگ‌افزارهای نظامی مانند سلاح، اسب و سایر تجهیزات جنگی نیز به عهده جنگاوران بود. رسول خدا، همواره به نظم و آمادگی رزمی مسلمانان اهمیت می‌داد و بر آموزش‌های نظامی سپاه نظارت دقیق داشت.

تعلیم و تربیت

اسلام تأکید فراوانی بر کسب علم دارد. رسول خدا نیز توجه خاصی به تعلیم و تربیت داشت و آن را در اولویت قرار داده بود. آن حضرت پس از جنگ بدر، شرط آزادی هر یک از اسیرانِ باسواد را آموزش خواندن و نوشتن به ده تن از مسلمانان تعیین کرد. پیامبر، پیوسته، معلمانی را برای تعلیم قرآن و احکام اسلام به شهرها و قبایل مختلف می‌فرستاد. همچنین حدیث‌های متعددی از رسول خدا درباره لزوم کسب علم نقل شده است.

حرکت کند و اُسامة بن زید را که در آغاز جوانی بود به فرماندهی آن سپاه منصوب کرد؛ اما به دلیل مخالفت برخی از صحابه، این دستور پیامبر در زمان حیات آن حضرت اجرا نشد.

حضرت محمد ﷺ، سرانجام در ۲۸ صفر سال ۱۱ هجری در مدینه‌النبی رحلت کرد و در همان شهر به خاک سپرده شد.

روش حکومت‌داری حضرت محمد ﷺ

نظام حکومتی را که پیامبر در مدینه بر پایه امت اسلامی بنیان نهاد، بسیار ساده و فاقد تشکیلات و سلسله مراتب گسترده بود. رسول خدا، کاخ و نگهبان شخصی نداشت و در دوران زمامداری او از تشریفات و تجملات مرسوم در دربار پادشاهان و سایر فرمانروایان خبری نبود. آن حضرت مسجدالنبی را در مدینه پایگاه حکومتی خویش قرار داد. مسجد، محل عبادت، آموزش و انجام امور سیاسی، اداری و نظامی به شمار می‌رفت. پیامبر، در بسیاری از مسائل حکومتی به ویژه جنگ و صلح، پس از مشورت با اصحاب تصمیم‌گیری می‌کرد. برای مثال، پیش از جنگ احد، با یارانش درباره چگونگی مقابله با مشرکان، مشورت کرد. نظر پیامبر بر آن بود که در مدینه با دشمن روبه رو شوند، اما ایشان نظر اکثریت را پذیرفت که می‌خواستند بیرون از شهر با سپاه دشمن بجنگند.

فعالیت ۸

پس از همفکری با یکدیگر، مضمون دو حدیث مشهور پیامبر را درباره علم‌آموزی، به فارسی بیان کنید.

منابع مالی و شیوه گردآوری و توزیع آنها

قرآن چگونگی دریافت و توزیع این اموال را مشخص کرده بود. پیامبر برای گردآوری، حفظ و توزیع این اموال، افرادی را برمی‌گزید. چهار پنجم غنایم جنگی میان جنگاوران تقسیم می‌شد و یک پنجم آن (خمس)، به خدا، رسول، خویشان او، یتیمان،

زندگی اقتصادی مسلمانان در زمان رسول خدا، ساده بود و پیامبر با اموال محدودی که در اختیار داشت به اداره امور می‌پرداخت. از جمله این اموال، غنایم جنگی، زکات و جزیه بودند. آیات

فقیران و در راه ماندگان تعلق داشت. جزیه، مالیات سرانه‌ای بود که مردان بالغ اهل کتاب (یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان) که به لحاظ مالی توانایی پرداخت آن را داشتند، ملزم به پرداخت آن بودند. زکات را باید مسلمانان پرداخت کنند.

علاوه بر آنها، پیامبر پس از آنکه مناطق یهودی‌نشین مانند خیبر را به جنگ گشود، به یهودیان ساکن آنجا اجازه داد همچنان روی زمین‌های آن منطقه کشاورزی کنند و نیمی از محصول سالانه را به حکومت اسلامی بپردازند.

خلق و خوی رسول خدا

پیامبر در میان مردم و با مردم زندگی می‌کرد. تنها چیزی که او را از مردم متمایز می‌ساخت این بود که پروردگار او را برگزید و وحی خویش را بر قلب آن حضرت نازل کرد.

رسول خدا چهره‌ای گشاده و خنده‌رو و قلبی مهربان داشت. آن حضرت زیاد سخن نمی‌گفت و زبان به دشنام و بدگویی نمی‌گشود. با همسران خویش مدارا می‌کرد و اهل بیت خود را گرامی می‌داشت. آن حضرت با دشمنان خود، پس از تسلیم شدن، با ملایمت رفتار می‌کرد و درصدد انتقام‌جویی بر نمی‌آمد. برای نمونه پس از فتح مکه، هنگامی که قریش سر تسلیم فرود آوردند از ستمی که به ایشان و مسلمانان کرده بودند، چشم‌پوشی کرد.

خوراک، پوشاک و مسکن آن حضرت بسیار ساده بود. روایات متعددی در نکوهش زیاده‌روی در خوراک و پوشاک از آن حضرت نقل شده است. رسول خدا علاقه و رغبتی فراوان به پاکیزگی و نظافت داشت. قرآن از سجایای اخلاقی پیامبر، به‌عنوان «خُلُقِ عَظِيمٍ» و «أَسْوَه» دیگر مردمان یاد کرده است.

بیشتر بدانیم

حضرت علی عليه السلام شیوه زندگی و خوی و رفتار رسول خدا را چنین وصف کرده است: «... او که درود خدا بر او باد، روی زمین [غذا] می‌خورد و چون بندگان می‌نشست و به دست خود پای‌افزار خویش را پینه می‌بست و جامه خود وصله می‌نمود... پس به دل خود از دنیا روی گرداند و یاد آن را در خاطر خود میراند و دوست داشت که زینت دنیا از او نهان ماند تا زیوری از آن بر ندارد. دنیا را پایدار نمی‌دانست و در آن امید ماندن نداشت. پس آن را از خود برون کرد و دل از آن برداشت...» (نهج‌البلاغه، ترجمه سید جعفر شهیدی، خطبه ۱۶۰).

پرسش‌های نمونه

- ۱ به نظر شما چرا بعد از فتح مکه، شرط مهاجرت به مدینه از شروط بیعت و مسلمانی برداشته شد؟
- ۲ هدف رسول خدا از برقراری پیوند برادری میان مسلمانان چه بود؟ و این اقدام چه نتایج عاطفی و اجتماعی داشت؟
- ۳ سه مورد از اقدامات منافقان را در مدینه علیه پیامبر و مسلمانان فهرست کنید.
- ۴ منابع درآمد حکومت اسلامی در زمان پیامبر را نام برده و شیوه تأمین و توزیع هر یک از آنها را ذکر کنید.
- ۵ مآخذی را که در این درس به آنها استناد شده است، فهرست و در دو بخش منابع و تحقیقات طبقه‌بندی کنید.

جامعه و حکومتی که پیامبر در مدینه بنیان نهاد، در فاصله سال‌های ۱۱ تا ۴۱ ق به دست پنج نفر از جانشینان ایشان با عنوان «خلیفه» اداره شد. این دوره ۳۰ ساله از تاریخ اسلام را عصر خلفای نخستین یا «راشدین» می‌گویند. جامعه اسلامی در این دوره با مسائل متعددی روبه‌رو شد که مهم‌ترین آنها موضوع جانشینی پیامبر، اداره حکومت، تثبیت اسلام در شبه جزیره عربستان و فتوحات مسلمانان در خارج از شبه جزیره بود. در این درس، شما با جست‌وجو، گردآوری و مطالعه شواهد و مدارک تاریخی، علل، آثار و پیامدهای سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی این مسائل را بررسی خواهید کرد.

بحث و گفت‌وگو

وحدت یا تفرقه؟

پیش از ورود به موضوع جانشینی پیامبر اسلام، لازم است درباره موضوعی مهم قدری بیندیشیم. مسلمانان با وجود اشتراک عقیده در مسائل فراوان، در موضوع جانشینی رسول خدا اختلاف نظر دارند. شیوه صحیح مواجهه با این اختلاف نظر، همان روش برخی، از علمای شیعه و سنی معاصر و پیشین است. آنان ضمن دفاع مستدل و منطقی از باورهای خویش، برای وحدت و یکپارچگی تمام مسلمانان در برابر دشمنان و بدخواهان اسلام و تقریب مذاهب اسلامی تلاش می‌کردند. آنان همواره مراقب بودند که اختلاف نظر مسلمانان در مسئله امامت و خلافت، موجب تفرقه جوامع اسلامی و درگیری مسلمانان با یکدیگر نشود.

- با راهنمایی دبیر، درباره ضرورت و روش‌های حفظ وحدت و عواقب تفرقه و دشمنی میان مسلمانان در شرایط کنونی جهان، بحث و گفت‌وگو کنید.

جانشینی رسول خدا و شکل‌گیری خلافت

ماجرای سقیفه^۱ و انتخاب ابوبکر به خلافت

خدا تصمیم بگیرند. ابوبکر بن ابی قحافه، عمر بن خطاب و ابوعبیده جراح از گروه مهاجران، به سرعت، خود را به آن جمع رساندند. سرانجام، پس از گفت‌وگو و بحث‌هایی که در آن جلسه صورت گرفت، نخست عمر و ابوعبیده و سپس تعدادی از انصار حاضر در سقیفه با ابوبکر، به عنوان خلیفه و جانشین پیامبر، بیعت کردند.

هنگامی که امام علی علیه السلام و بنی‌هاشم مشغول برگزاری مراسم تدفین پیامبر بودند، گروهی از انصار در مکانی موسوم به «سقیفه بَنی ساعده» در مدینه گرد هم آمدند تا درباره تعیین جانشین رسول

۱- سقیفه به معنای ایوانچه‌ای سقف‌دار (سایبان‌دار) است.

بررسی و تحلیل شواهد و مدارک

بخشی از گفت‌وگوی افراد حاضر در اجتماع سقیفه بنی‌ساعده را که به خلافت ابوبکر بن‌ابی‌قُحافه منجر شد، بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

سَعْدِین عُبَّادَه، رئیس خزر جیان و از انصار، گفت: «ای گروه انصار! شما پیش از دیگران به اسلام گرویدید و از این جهت برای شما فضیلتی است که برای دیگران نیست. پیامبر اسلام بیش از ده سال قوم خود را به خدا پرستی و مبارزه با شرک دعوت نمود، جز جمعیت کمی از آنان، کسی به او ایمان نیاورد، ولی هنگامی که پیامبر با شما سخن گفت، شما به او ایمان آوردید و دفاع از او را برعهده گرفتید و برای گسترش اسلام و مبارزه با دشمنان جهاد کردید... هر چه زودتر زمام کار را به دست بگیرید که جز شما کسی لیاقت این کار را ندارد» (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۳۴۲-۱۳۴۳).

به دنبال آن، ابوبکر برخاست و چنین گفت: «خداوند، محمد را برای پیامبری به سوی مردم فرستاد... گروهی از مهاجران به تصدیق و ایمان و یاری او در لحظات سخت بر دیگران سبقت گرفتند و از کمی جمعیت نهراسیدند،... آنها خویشاوندان پیامبرند و به زمامداری و جانشینی شایسته‌تر... اگر از گروه مهاجرین بگذریم هیچ‌کس به مقام و موقعیت شما (انصار) نمی‌رسد. بنابراین، چه بهتر ریاست خلافت را مهاجرین به دست بگیرند و وزارت و مشاوره را به شما واگذار کنند» (همان، ص ۱۳۴۵). ابوبکر با اشاره به دو دستگی انصار و سابقه جنگ و خونریزی میان آنان، گفت: هرگاه یک نفر از شما خود را برای خلافت آماده کند، مانند آن است که خود را به کام شیر افکنده باشد (جاحظ، البیان والتبیین، ج ۲، ص ۱۸۱).

آن‌گاه حُبَّاب بن مُنْذِر از جانب انصار و عمر و ابوعبیده از طرف مهاجران سخن گفتند و دلایلی را برای تعیین جانشین از گروه خویش بیان کردند. بشیر بن سَعْد که پسر عموی سعد بن عباده بود و از تمایل انصار به ریاست او به شدت ناراحت بود، برخلاف انتظار گفت: پیامبر از قریش است، خویشاوندان پیامبر برای زمامداری از انصار شایسته‌ترند چه بهتر که کار خلافت را به خود آنان واگذاریم و مخالفت نکنیم. پس از آن بود که ابوبکر رو به مردم کرد و گفت: به نظر من عمر و ابوعبیده برای خلافت شایستگی دارند. با هر یک می‌خواهید بیعت کنید. ولی آن دو برخاستند و به ابوبکر گفتند: تو از ما شایسته‌تری... چه کسی می‌تواند در این امر بر تو سبقت بگیرد، و بی‌درنگ دست ابوبکر را به عنوان بیعت فشر دهند.

یکی از بزرگان قبیله اوس از گروه انصار رو به افراد خود کرد و گفت: «هرگاه خزر جیان، گوی خلافت را بریابند و زمام امور را به دست بگیرند، فضیلت و برتری می‌یابند. هر چه زودتر برخیزید و با ابوبکر بیعت کنید». اوسیان نیز همگی به تبعیت از او با ابوبکر بیعت کردند. ولی رئیس خزر جیان و افراد قبیله او از بیعت خودداری ورزیدند (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۳۴۵-۱۳۴۸).

با توجه به مباحث مطرح شده در سقیفه:

- اشخاص یا نمایندگان گروه‌های مسلمان، برای اثبات حقانیت خود در جانشینی پیامبر، بر چه معیارهایی تأکید کردند؟
- به نظر شما آیا این معیارها برای تعیین جانشین پیامبر مناسب یا کافی بود؟ چرا؟

چالش‌های حکومت ابوبکر

پس از رحلت پیامبر و آغاز خلافت ابوبکر بن‌ابی‌قُحافه، سه گروه با حکومت وی به مخالفت پرداختند.

۱- گروه‌هایی از قبایل عربستان، که در سال‌های پایانی زندگانی رسول خدا و پس از گسترش قدرت مسلمانان، اسلام آورده بودند و با تعالیم آن‌س و آشنایی نداشتند.

۲- گروه دوم افرادی بودند که در واپسین روزهای زندگانی رسول خدا و با پدیدار شدن آثار بیماری آن حضرت، ادعای پیامبری کردند.

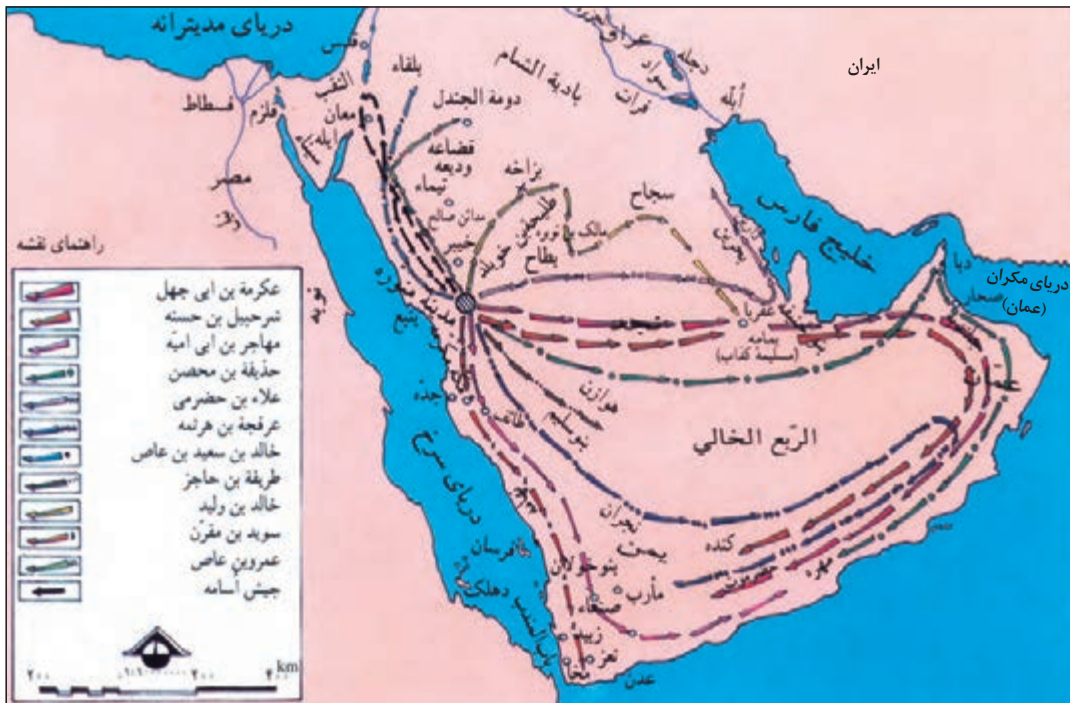
۳- گروه سوم، کسانی بودند که ابوبکر را به عنوان خلیفه پیامبر قبول نداشتند و به طور آشکار از حضرت علی رضی الله عنه حمایت می‌کردند.

ابوبکر پس از استقرار بر مسند خلافت، سپاهی را گرد آورد و به مقابله با شورش‌ها و نافرمانی‌ها فرستاد. این سپاه، علاوه بر شکست مُرتَدان

(گروه نخست) و پیامبران دروغین (گروه دوم)، معترضان به خلافت ابوبکر (گروه سوم) را نیز به شدت سرکوب کرد.

خلافت عمر و عثمان

خلیفه اول (ابوبکر) اندکی بیش از دو سال خلافت کرد. او در واپسین لحظات زندگی، طی وصیت‌نامه مکتوبی، عمر بن خطاب را به جانشینی خود معرفی کرد. از مهم‌ترین رویدادهای دوران خلیفه دوم (حک ۱۳-۲۳ق)، فتوحات مسلمانان در سرزمین‌های مجاور شبه جزیره عربستان بود. خلیفه دوم پیش از مرگ، شورایی شش نفره تشکیل داد و اعضای آن را مأمور کرد که از میان خود یک نفر را به عنوان خلیفه برگزینند. گفت‌وگوها و رایزنی‌های اعضای آن شورا، به گونه‌ای پیش رفت که سرانجام عثمان بن عفان^۴ به عنوان خلیفه سوم (حک ۲۳-۳۵ق) انتخاب شد.

جنگ‌های داخلی

۱- پیامبران دروغین عبارت بودند از: أسود عَنَسِي، مُسَيْلَمَةُ بن حَبِيب، سِجَاح دَخْتَر حَارِث و طَلِيحَةُ بن خُوَلَيْد.

۲- عمر از طایفه بنی عدی، یکی از طایفه‌های قبیله قریش بود.

۳- خلیفه دوم به دست غلامی به نام بیروز یا فیروز نهبانندی، ملقب به ابولؤلؤ مجروح شد و بر اثر شدت جراحت از دنیا رفت.

۴- عثمان از خاندان بنی امیه در زمان ابوبکر از افراد نزدیک به خلیفه بود و کاتب وی به شمار می‌آمد؛ در دوره عمر نیز نفوذ قابل توجهی داشت.

شورای شش نفره و خلافت عثمان بن عفان

اعضای شورایی را که عمر برای گزینش خلیفه سوم تعیین کرد، عبارت بودند از علی علیه السلام، عثمان، عبدالرحمان بن عوف، سعد بن ابی وقاص، طلحه و زبیر. خلیفه دوم مقرر کرد که در این شورا، اقلیت باید به نظر اکثریت تمکین کند و در صورت مخالفت، گردن زده شود. همچنین شرط کرد اگر سه نفر در برابر سه نفر قرار گیرند، حق با گروهی است که عبدالرحمان بن عوف در آن است. سعد بن ابی وقاص حق رأی خود را به عبدالرحمان واگذار کرد. زبیر نیز حق خود را به علی علیه السلام داد. طلحه هم به نفع عثمان کنار رفت. عبدالرحمان به حضرت علی علیه السلام پیشنهاد کرد خلافت را به شرط عمل به کتاب خدا، سنت پیامبر و سیره ابوبکر و عمر بپذیرد، اما آن حضرت، تنها شرط عمل به کتاب خدا و سنت پیامبر را قبول کرد. عثمان، تمام شرایط عبدالرحمان را پذیرفت و به خلافت برگزیده شد.

عثمان بن عفان روش متفاوتی نسبت به خلفای پیش از خود در پیش گرفت. او فردی را که پیامبر به طائف تبعید کرده بود، به مدینه بازگرداند. خلیفه سوم همچنین شماری از افراد خاندان اموی را بر سر کار آورد و دست آنان را در اداره امور خلافت باز گذاشت. برخی از صحابه پیامبر همچون ابودر غفاری و عمار یاسر، نسبت به رفتار منصوبان خلیفه انتقاد و اعتراض کردند. خلیفه که تحت تأثیر اطرافیان و مشاوران خود از جمله مروان بن حکم قرار داشت، انتقادکنندگان را تبعید نمود. مردم از مناطق مختلف مانند کوفه، بصره و مصر برای رساندن صدای اعتراض خویش به گوش عثمان، به مدینه آمدند. امام علی علیه السلام میان مردم و خلیفه میانجیگری کرد. خلیفه پذیرفت که روش خود را تغییر دهد، اما اطرافیان مانع این کار شدند. به همین دلیل، معترضان خشمگین سرانجام به خانه خلیفه ریختند و او را به قتل رساندند.

خلافت امام علی علیه السلام (حک ۳۵ - ۴۰ ق)

پس از عثمان، مردم در مدینه به اصرار از حضرت علی علیه السلام خواستند که خلافت را بپذیرد و با آن حضرت بیعت کردند. امام مصمم بود که مطابق کتاب خدا و سنت پیامبر عمل نماید؛ از این رو، سران قریش و به ویژه اشراف بنی امیه که از بیعت با ایشان خودداری کرده بودند، به مخالفت و دشمنی برخاستند. از جمله، معاویه پسر ابوسفیان که توسط امام علی علیه السلام از حکومت شام برکنار شده بود، به بهانه خون خواهی عثمان، به سرکشی پرداخت. معدودی از بزرگان قریش مانند طلحه و زبیر نیز که بیعت کرده بودند، چون امام با تقاضایشان برای به دست گرفتن حکومت برخی شهرها و مناطق موافقت نکرد، بیعت خود را شکستند و به صف مخالفان پیوستند. نصیحت‌ها و کوشش‌های مسالمت‌آمیز امام علی علیه السلام برای بازداشتن مخالفان از سرکشی و جلوگیری از جنگ داخلی میان مسلمانان، به نتیجه نرسید و آن حضرت ناگزیر به دفع سرکشی‌ها و آشوب‌گری‌هایی شد که اشراف بنی امیه نقش مهمی در ایجاد آن داشتند. بدین منظور امام مرکز خلافت را از مدینه به کوفه منتقل و در سه جنگ جمل، صفین و نهروان با دشمنان مقابله کرد.

منزل منسوب به امام علی علیه السلام در کوفه

تحولات اقتصادی دوران خلفای نخستین

از نظر اقتصادی نیز وضعیت جامعه اسلامی در دوران خلفای نخستین دگرگون شد. در دوران خلافت عمر و عثمان، درآمدهای فراوانی از سرزمین‌های ثروتمندی که فتح شده بود به خزانه مسلمانان در مدینه سرازیر شد. خلیفه دوم این درآمدها را به عنوان عطایا میان مسلمانان توزیع کرد. نحوه توزیع عطایا توسط خلیفه دوم، اگرچه بر پایه مساوات اسلامی نبود، اما ساده‌زیستی و سخت‌گیری او نسبت به کارگزاران خلافت و بزرگان قریش، از ثروت‌اندوزی و تجمل‌گرایی آنان جلوگیری کرد.

اسلامی شد. امام علی علیه السلام در دوران حکومتش تلاش کرد با عمل به تعالیم اسلام و سنت رسول خدا، برادری و یگانگی دینی را به امت اسلامی بازگرداند، اما با موانع و مشکلات اساسی روبه‌رو شد؛ زیرا گروه محدودی که از منافع و امتیازهای ویژه برخوردار شده و سال‌ها به مال‌اندوزی و رفاه‌طلبی خو گرفته بودند، با آن حضرت مخالفت و دشمنی کردند. آنان با اقدام‌های عدالت‌جویانه امام به مقابله برخاستند و سه جنگ را بر جامعه اسلامی تحمیل کردند. این جنگ‌ها تأثیرات اجتماعی نامطلوبی بر جا گذاشت و باعث به وجود آمدن رقابت منطقه‌ای بین عراق و شام شد که تا سال‌ها پس از آن ادامه داشت.

نحوه توزیع بیت‌المال در زمان خلیفه دوم

فعالیت ۳

به جدول خوب دقت کنید و بگویید خلیفه دوم برای توزیع بیت‌المال میان مسلمانان چه معیارهایی را در نظر داشته است؟

در دوران خلیفه سوم، بذل و بخشش‌های فراوانی از بیت‌المال به افراد مختلف، به خصوص خاندان بنی‌امیه صورت گرفت. وی محدودیت‌هایی را که عمر برای ثروت‌اندوزی سران قریش ایجاد کرده بود، نادیده گرفت؛ از این رو، آنان اراضی و مزارع وسیعی را در ایران، شام و مصر تصرف کردند و بر ثروت خود افزودند.

سهم دریافتی	افراد و گروه‌ها
۱۲۰۰۰ درهم	عباس بن عبدالمطلب، عموی پیامبر
۱۲۰۰۰ درهم	عایشه، همسر رسول خدا
۱۰۰۰۰ درهم	دیگر همسران پیامبر
۵۰۰۰ درهم	مهاجرانی که در جنگ بدر حضور داشتند.
۴۰۰۰ درهم	انصاری که در جنگ بدر حضور داشتند.
۴۰۰۰ درهم	أسامه بن زید و عمر بن اَبی سلمه
۴۰۰۰ درهم	حاضران در جنگ احد و پس از آن تا صلح حدیبیه
۳۰۰۰ درهم	حاضران در حوادث پس از صلح حدیبیه و کسانی که قبل از فتح مکه هجرت کرده بودند.
۳۰۰۰ درهم	فرزندان جوان مهاجر و انصار
۱۰۰۰ درهم	کسانی که پس از فتح مکه مسلمان شدند.
.....	.....

مأخذ: ماؤردی، الاحکام السلطانیة، ص ۲۶۱-۲۶۳؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۲، ص ۲۱۴.

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

- برداشت و تحلیل خود را از متن زیر بیان کنید.

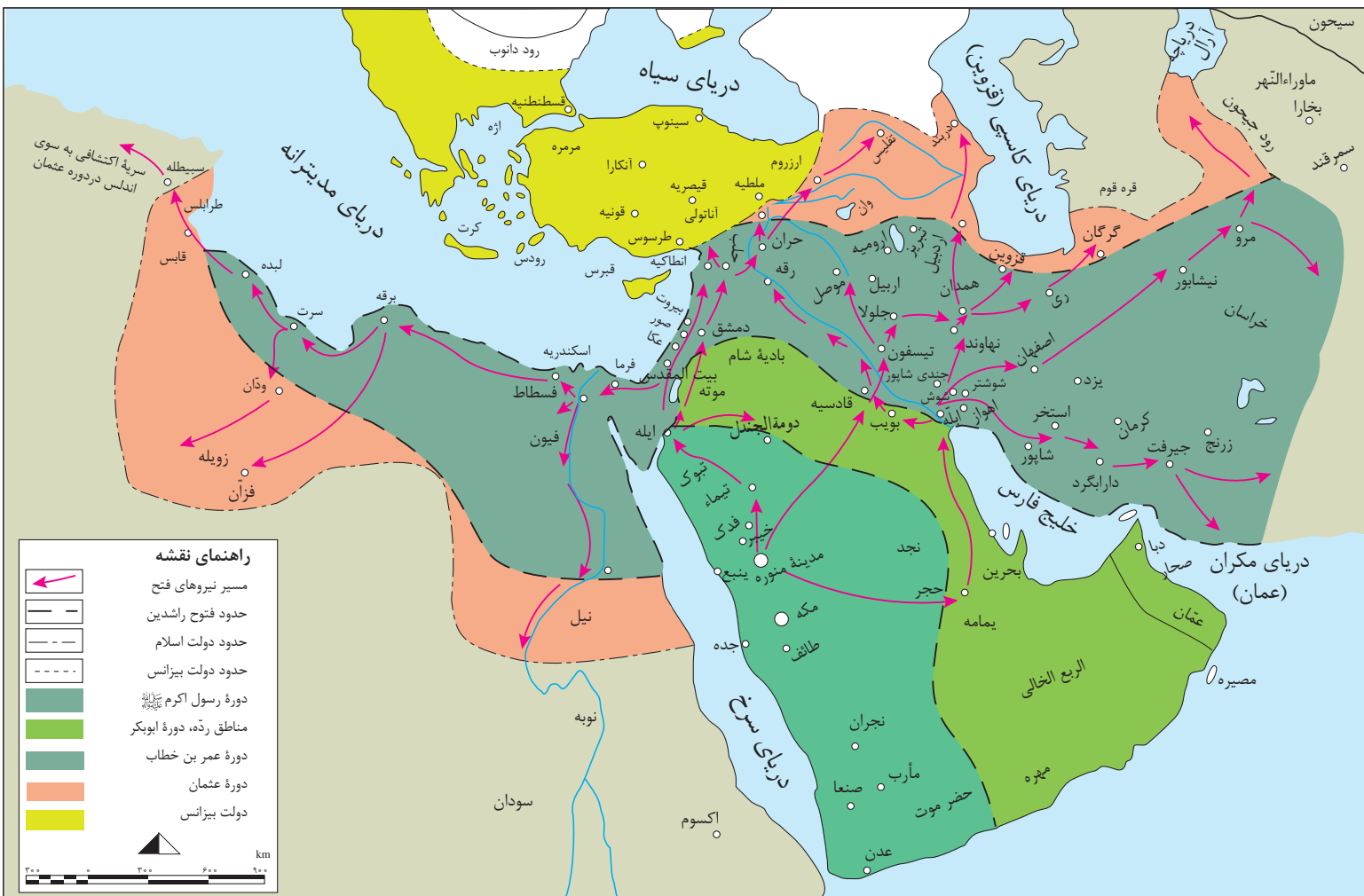
ولید بن عقبه، حاکم اموی کوفه، مبلغ زیادی از بیت‌المال قرض گرفت و نمی‌خواست آن را پس دهد. عبدالله بن مسعود که مسئول بیت‌المال بود، به عثمان شکایت برد. خلیفه در پاسخ او گفت: «تو خزانه‌دار ما هستی و نباید نسبت به ولید از آنچه از بیت‌المال برمی‌دارد، تعرض نمایی». ابن مسعود به خشم آمد و گفت: «گمان می‌بردم که خزانه‌دار مسلمانان هستم، اما اگر چنین است، مرا بدان حاجتی نیست» (بلاذری، انساب الاشراف، ج ۶، ص ۱۴۰).

معیارهای قومی، قبیله‌ای، خویشاوندگرایی و یا تقدم و تأخر در قبول اسلام را در توزیع بیت‌المال در نظر نخواهد گرفت.

فتوحات مسلمانان و گسترش اسلام

یکی از رویدادهای مهم تاریخ اسلام در دوران خلفای نخستین، لشکرکشی اعراب مسلمان به سرزمین‌های مجاور شبه‌جزیره عربستان بود. در نتیجه این لشکرکشی‌ها که از اواخر خلافت ابوبکر آغاز شد و تا پایان خلافت عثمان بدون وقفه ادامه یافت، سرزمین‌های ایران، شام و مصر فتح شد و اسلام به تدریج در آن سرزمین‌ها گسترش پیدا کرد.

امام علی علیه السلام در دوران خلافتش تلاش کرد که عدالت و مساوات اسلامی را اجرا کند. از این رو، بیت‌المال را به‌طور مساوی میان تمام مسلمانان اعم از عرب و غیرعرب، سیاه و سفید و بنده و آزاد تقسیم کرد. برخی مسلمانان، از جمله طلحه و زبیر به این شیوه توزیع بیت‌المال اعتراض کردند و از آن حضرت خواستند که عرب و قریش را برتر از عجم^۱ و موالی قرار دهد؛ اما امام این کار را ستمگرانه دانست و فرمود: «تمام قرآن را تلاوت کردم و برای فرزندان اسماعیل [اعراب] بر فرزندان اسحاق [غیراعراب] به اندازه این چوب [تکه چوبی که از زمین برداشته بود] برتری نیافتم».^۲ منظور آن حضرت این بود که او

نقشه فتوحات در دوران خلفای نخستین

۱- عجم به کسانی گفته می‌شد که عرب‌زبان نبودند و زبانشان برای اعراب مبهم و نامفهوم بود. این واژه بیشتر بر ایرانیان اطلاق می‌شد.
 ۲- یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۸.

فتح به جنگ و فتح به صلح

در جریان فتوحات، مسلمانان هنگامی که به سپاه دشمن برخورد می‌کردند و یا به آبادی و شهری می‌رسیدند، طبق تعالیم اسلام و سنت پیامبر، سه پیشنهاد به آنان ارائه می‌دادند: اول، اسلام بیاورید؛ دوم، تسلیم شوید و جزیه پرداخت کنید و سوم، بجنگید. پذیرش هر یک از این پیشنهادها وضعیت متفاوتی را به وجود می‌آورد. اگر پیشنهاد اول پذیرفته می‌شد و طرف مقابل اسلام می‌آورد، آنان از حقوقی برابر با دیگر مسلمانان برخوردار می‌شدند؛ اموال و دارایی‌هایشان محفوظ می‌ماند و همچون سایر پیروان اسلام ملزم بودند که زکات بپردازند. اگر پیشنهاد دوم را می‌پذیرفتند و راضی به پرداخت جزیه می‌شدند، مسلمانان نیز امنیت جان و مال آنان را تضمین می‌کردند و به آنان اجازه می‌دادند که بر دین خویش باقی بمانند و آداب و مناسک مذهبی خود را به جا آورند. همچنین امنیت و احترام پرستگاه‌های آنها مانند کلیساها و آتشکده‌ها ضمانت می‌شد. البته پیشنهاد دوم فقط از پیروان کتاب‌های آسمانی مانند یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان پذیرفته می‌شد که به آنان «هل ذمه» می‌گفتند. در صورتی که کار به جنگ می‌کشید، نتیجه جنگ، تکلیف دو طرف را مشخص می‌کرد.

آثار باستانی تَدْمُر (پالمیرا) پیش از تخریب توسط گروه داعش

فتح شام^۱

سرزمین شام در غرب آسیا، به عنوان نقطه اتصال زمینی و دریایی سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا، همواره از موقعیت فوق‌العاده مهمی برخوردار بوده است. این سرزمین، تاریخ و تمدنی کهن دارد و در دوران باستان محل برخورد تمدن‌های کهن بین‌النهرین، ایران، مصر، یونان و روم بوده است. منطقه شام هنگام حمله اعراب مسلمان، زیر سلطه امپراتوری روم شرقی قرار داشت. در آن زمان تعدادی از قبیله‌های عرب در آن منطقه حضور داشتند. بسیاری از این اعراب و دیگر ساکنان بومی منطقه شام، پیرو آیین مسیحیت بودند، اما در برخی از مسائل مذهبی با کلیسای قُسْتُنْطَیْنِیه، پایتخت

امپراتوری روم شرقی اختلافات اساسی داشتند. اختلافات مذهبی و تفاوت‌های قومی، فرهنگی و زبانی که میان توده‌های مردم شام با طبقه حکومتگر رومی وجود داشت، سبب شده بود که پایه‌های حاکمیت امپراتوری روم شرقی در این منطقه سست شود. ابوبکر، در اواخر خلافت خود، چندین سپاه را به سوی منطقه شام فرستاد. این سپاهیان در چند نبرد که بیشتر آنها در زمان خلافت عمر به وقوع پیوست، نیروهای رومی و متحدان محلی آنان را شکست دادند و شهرها و آبادی‌های آن منطقه را یکی پس از دیگری، اغلب با پیمان صلح گشودند. در این پیمان‌ها، حفظ جان و مال، آزادی دین و عقیده مردم آن شهرها در برابر تسلیم و پرداخت جزیه تضمین شده بود. تمایل اعراب مسلمان به فتح صلح‌آمیز سرزمین‌ها و آبادی‌های مختلف از این نکته معلوم می‌شود که در جریان محاصره شهر

۱- شام یا شامات، اصطلاحی تاریخی-جغرافیایی است که به منطقه وسیعی در غرب آسیا گفته می‌شود که از شمال به آسیای صغیر (ترکیه امروزی)، از غرب به دریای مدیترانه، از جنوب به شبه‌جزیره عربستان و از شرق به بین‌النهرین محدود می‌شود. این منطقه، کشورهای سوریه، لبنان، اردن و فلسطین کنونی را دربر می‌گیرد.

بیت المقدس (ایلیا)، ساکنان مسیحی شهر اعلام کردند که فقط مسلمانان با بردباری این شرط را پذیرفتند و بدین منظور خلیفه در حضور خلیفه، قرارداد صلح و تسلیم شهر را امضا می‌کنند. دوم از مدینه به بیت المقدس رفت.

فعالیت ۵

بررسی شواهد و مدارک

قسمت‌هایی از متن صلح‌نامه بیت المقدس (ایلیا) را مطالعه کنید و دلایل خود را در پذیرش یا رد ادعای رفتار مسالمت‌آمیز و مدارا جویانه مسلمانان بیان کنید.

«این نامه امانی است که عمر، امیرمؤمنان، به مردم ایلیا می‌دهد، خودشان و اموالشان و کلیسایشان و صلیب‌هایشان، سالم و بیمارشان و دیگر مردمشان را امان می‌دهد؛ کلیسایشان مسکون و ویران نشود و از آن نگاهند و حدود آن را کم نکنند، از صلیب و اموالشان نیز، و در کار دینشان مزاحمت نبینند و کسی از ایشان زیان نبیند و کسی از یهودان در ایلیا با آنها مقیم نشود. مردم ایلیا باید جزیه دهند، چنان که مردم شهرها می‌دهند و باید رومیان و دزدان را از آنجا بیرون کنند. کسانی که برونند جان و مالشان در امان است تا به امانگاهشان برسند و هر که بماند در امان است» (طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۷۸۹-۱۷۹۰).

بیشتر بدانیم

جزیه

جزیه مالیات سرانه‌ای بوده است که فاتحان مسلمان از پیروان اهل کتاب در قلمرو خویش دریافت می‌کردند. میزان جزیه بر اساس سطح درآمد افراد تفاوت داشت. زنان، کودکان، سالخوردگان، از کارافتادگان و پیشوایان دینی از پرداخت آن معاف بودند. شواهد و مدارک تاریخی نشان می‌دهد که جزیه فقط به‌عنوان مجازات نپذیرفتن اسلام بر کسی تحمیل نمی‌شده، بلکه برای تأمین امنیت جان و مال اهل کتاب و معاف کردن آنان از حضور در جنگ وضع می‌شده است. از این رو، خالد بن ولید در پیمان صلحی که با مردم حیره بست، متعهد شد که: «اگر ما از شما حفاظت کردیم، سرانه حق ماست و گرنه، نباید پرداخت کنید» (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۵۰۴). ابوعبیده جراح، یکی از فرماندهان مسلمان در جریان فتح سرزمین شام، هنگامی که شنید، هراکلیوس، امپراتور روم شرقی، سپاه بزرگی را برای بیرون راندن مسلمانان از آن سرزمین آماده و تجهیز کرده است، جزیه اخذ شده از مسیحیان را به آنان بازگرداند؛ زیرا احتمال می‌داد که ممکن است مسلمانان شکست بخورند و نتوانند به وظیفه خود در پاسداری از جان و مال جزیه‌دهندگان عمل کنند (ابویوسف، کتاب خراج، ص ۱۳۹). همچنین برخی از اهل کتاب که با مسلمانان در جنگ‌ها شرکت می‌کردند، نه تنها از دادن جزیه معاف می‌شدند، بلکه سهم خود از غنیمت‌های جنگی را نیز می‌گرفتند (بلاذری، فتوح البلدان، ص ۱۵۹).

فتح مصر

بقایای بخشی از باروی اسکندریه

مصر نیز همچون شام، به هنگام ظهور اسلام، بخشی از قلمرو امپراتوری روم شرقی بود. اسکندریه^۱ در شمال مصر، یکی از مراکز مهم نیروی دریایی آن امپراتوری به شمار می‌رفت. تسلط رومیان بر مصر، موقعیت مسلمانان را در شام و حتی در شبه‌جزیرهٔ عربستان در معرض خطر جدی قرار می‌داد. از این رو، مسلمانان بعد از فتح شام، درصدد برآمدند مصر را نیز تسخیر کنند. عمرو عاص^۲ که آبادانی و ثروت فراوان آن سرزمین را از نزدیک مشاهده نموده و تا اندازه‌ای با وضعیت سیاسی و اجتماعی آنجا آشنا بود، فرماندهی سپاه اعراب مسلمان را در حمله به مصر به عهده گرفت.

مصریان به دلایل مختلفی از حاکمیت امپراتوری روم بر سرزمین خویش ناخشنود بودند؛ از یک سو مالیات‌های سنگینی را به رومیان می‌پرداختند و از سوی دیگر اجازه نداشتند که به مقام‌های عالی برسند. علاوه بر آن، مسیحیان مصر اختلافات مذهبی شدیدی با رومیان داشتند. گروه‌هایی از پیروان آیین یهود نیز که در اسکندریه و سایر نقاط مصر پراکنده بودند، به دلیل عدم حمایت امپراتور روم از آنان در برابر مسیحیان، از او ناخشنود بودند.

در هر حال، اعراب مسلمان طی نبردهایی، لشکریان رومی را شکست دادند و شهرهای مصر را یکی پس از دیگری به جنگ و یا به صلح گشودند. بررسی پیمان‌های صلح مصریان با مسلمانان در منابع تاریخی، نشان می‌دهد که محتوای پیمان‌های مذکور شباهت زیادی به قرارداد صلح بیت‌المقدس دارد. فتوحات مسلمانان در مصر، بیشتر نتیجهٔ مقاومت نکردن مردم آن سرزمین در برابر سپاه اسلام بود. رفتار مسالمت‌آمیز و مدارا جویانهٔ پیروان اسلام با مسیحیان به هنگام فتح شام و امید به آزادی مذهبی در زیر سایهٔ حکومت مسلمانان، تأثیر بسزایی در متحد نشدن مصریان با رومیان داشت.

با فتح مصر (سال ۶۴۰ق)، سلطه و نفوذ سیاسی - نظامی امپراتوری روم شرقی در آن سرزمین از بین رفت، شام از خطر هجوم رومیان تا حدودی در امان ماند و زمینه برای پیشروی مسلمانان در دیگر مناطق آفریقا مهیا شد.

آثار و پیامدهای فتوحات در زمان خلفای نخستین

فتوحات برق‌آسای مسلمانان در عصر خلفای نخستین، از جهات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی قابل بررسی است. از نظر سیاسی، اعراب مسلمان در فاصلهٔ کمتر از ۲۰ سال، دو قدرت بزرگ جهان آن روز، یعنی حکومت ساسانیان و امپراتوری روم شرقی را شکست دادند و سرزمین‌های مهم ایران، شام و مصر را تصرف کردند. به دنبال این پیروزی‌های نظامی، قلمرو خلافت گسترش زیادی یافت و مردمان و اقوام مختلفی که زبان و فرهنگ متفاوتی با اعراب داشتند، تحت حکومت آنان قرار گرفتند.

۱- بندر اسکندریه که به فرمان اسکندر مقدونی بنا گردید، در عصر باستان یکی از آبادترین شهرهای جهان بود و کتابخانهٔ بزرگ آن شهرت جهانی داشت.
۲- عمرو بن عاص از جمله مکینانی بود که در آغاز، مخالف سرسخت اسلام و پیامبر بود، اما اندکی پیش از فتح مکه و هنگامی که دریافت اسلام تمامی عربستان را فرا خواهد گرفت، به همراه خالد بن ولید به مدینه رفت و اسلام آورد. او مردی فرصت‌طلب، مال‌دوست و بلندپرواز بود و برای پیشبرد مقاصد خود سخت تلاش می‌کرد. وی در جریان فتح شام حضور فعالی داشت و نقش مهمی در جلب رضایت خلیفهٔ دوم برای لشکرکشی به مصر داشت. عمرو بن عاص پیش از جنگ صفین به طمع حکومت مصر به معاویه پیوست و با حيله‌گری مانع شکست سپاه او شد.

به لحاظ اقتصادی، سرزمین‌های فتح شده، ثروتمند و دارای شهرها و روستاهای آباد و بزرگی بودند. اعراب، علاوه بر غنایم فراوانی که در جریان فتوحات کسب کردند، منابع اقتصادی و درآمدهای مالیاتی آن سرزمین‌ها را نیز در اختیار خود گرفتند. مهم‌ترین پیامد فتوحات مسلمانان، در عرصه دین و فرهنگ جلوه‌گر شد. از یک‌سو، دین اسلام به سرزمین‌های جدید معرفی شد و به تدریج مردم آن سرزمین‌ها مسلمان شدند؛ از سوی دیگر، ایران، شام و مصر که دارای فرهنگ و تمدنی غنی و مردمانی متمدن بودند، نقش بسزایی در شکل‌گیری و شکوفایی تمدن اسلامی ایفا کردند.

عوامل گوناگونی در پذیرش اسلام توسط مردم سرزمین‌های مختلف تأثیر داشت. مهم‌ترین این عوامل عبارت بودند از:

۱- جاذبه پیام جهانی اسلام که همه انسان‌ها را بدون توجه به رنگ پوست، زبان، فرهنگ و طبقه اجتماعی‌شان، مخاطب قرار داده و به آنان وعده می‌داد که با ایمان به اسلام و عمل به دستورات آن، به سعادت و رستگاری در دنیا و آخرت خواهند رسید.

۲- اسلام همه مردم را به عمل به شریعتی سهل و ساده فرا می‌خواند.

پرسش‌های نمونه

- ۱ علل بروز جنگ‌های رده را بیان کنید.
- ۲ دلایل شورش مردم بر خلیفه سوم در برخی شهرهای قلمرو اسلامی چه بود؟
- ۳ شیوه تقسیم و توزیع بیت‌المال توسط علی علیه السلام و سه خلیفه پیش از او را توضیح دهید.
- ۴ دلایل سیاسی و اقتصادی مخالفت و دشمنی سران قریش با خلافت امام علی علیه السلام را شرح دهید.
- ۵ عوامل مؤثر بر موفقیت مسلمانان در فتح شام و مصر را، در دو بعد سیاسی و اجتماعی، بیان کنید.

پس از آنکه در سال ۴۱ق، بر اثر دسیسه معاویه و همراهی نکردن مردم و خواص جامعه با امام حسن علیه السلام، صلح معاویه بر امام تحمیل شد و ایشان با شروطی آن را پذیرفت. بدین ترتیب معاویه بر مسند حکومت نشست و سلسله سلطنت اموی آغاز شد. امویان تا سال ۱۳۲ق بر سرتاسر قلمرو جهان اسلام حکومت کردند و سپس شاخه‌ای از آنان تا چندین قرن بعد در اسپانیای اسلامی (اندلس) زمام امور را در اختیار داشت. در این درس، شما تحولات مهم و ویژگی‌های دوران خلافت بنی‌امیه و حکومت آنان بر اندلس را بررسی و تجزیه و تحلیل خواهید کرد.

امویان پیش از خلافت

امویان (بنی‌امیه)، از خاندان قدرتمند قبیله قریش در عصر جاهلیت به شمار می‌رفتند. این خاندان از طریق تجارت و اداره برخی از مناصب کعبه، ثروت فراوانی اندوخته بود. پس از بعثت پیامبر، بنی‌امیه با سرسختی تمام، در برابر دعوت به اسلام، ایستادگی کردند و رئیس آنان، ابوسفیان، رهبری سیاسی - نظامی قریش علیه مسلمانان را به دست گرفت. خاندان بنی‌امیه پس از فتح مکه، مسلمان شدند.

یک توضیح

طَّلَاء

زمانی که امویان و سایر افراد قبیله قریش، پس از فتح مکه در سال ۸ق، اظهار مسلمانی کردند، پیامبر رحمت نیز آنان را بخشید و فرمود: «لذهبوا فانتم الطَّلَاء»، «بروید که شما آزاد شدگانید» (ابن‌هشام، السیره النبویه، ج ۴، ص ۵۴-۵۵). از آن پس، بنی‌امیه به «طَّلَاء» و «بناء الطَّلَاء» شهرت یافتند.

قدرت امویان بسیار افزایش یافت و حکومت شهرهای مهم و فرماندهی سپاه در فتوحات به عهده آنان بود. پس از عثمان، بیشتر سران بنی‌امیه از بیعت با امام علی علیه السلام خودداری کردند و با آن حضرت به مخالفت پرداختند. امویان که نقش مهمی در ایجاد جنگ جمل داشتند، پس از شکست در این جنگ، به معاویه در شام پیوستند و با تمام قوا از او در جنگ صفین پشتیبانی کردند.

امویان در دوران خلافت ابوبکر بن ابی قحافه و عمر بن خطاب در فتوحات مشارکت فعال داشتند؛ از جمله دو پسر ابوسفیان به نام‌های یزید و معاویه، فرماندهی بخشی از سپاه اعراب مسلمان را در جریان فتح منطقه شام به عهده گرفتند و یکی پس از دیگری، از سوی عمر به حکومت این منطقه مهم منصوب شدند. در دوران خلافت عثمان که خود از خاندان بنی‌امیه بود، نفوذ و

حکومت معاویه بر شام

معاویه در زمان عمر به حکومت شام منصوب شد و با وجود اعتراض و مخالفت برخی از مسلمانان، تا زمان خلافت علی علیه السلام در این مقام باقی ماند. حکومت طولانی مدت وی بر منطقه شام، این منطقه را به پایگاهی مناسب و مطمئن برای قدرت طلبی و ثروت اندوزی بنی امیه تبدیل کرد. معاویه در طی این مدت با فریب کاری و تبلیغات فراوان، پشتیبانی کامل مردم شام را نسبت به خود و خاندانش جلب کرد. از این رو، شامی ها در جریان شورش معاویه بر امام علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام، از امویان طرفداری کردند.

معاویه در زمان عمر به حکومت شام منصوب شد و با وجود اعتراض و مخالفت برخی از مسلمانان، تا زمان خلافت علی علیه السلام در این مقام باقی ماند. حکومت طولانی مدت وی بر منطقه شام، این منطقه را به پایگاهی مناسب و مطمئن برای قدرت طلبی و ثروت اندوزی بنی امیه تبدیل کرد. معاویه در طی این مدت با فریب کاری و تبلیغات فراوان، پشتیبانی کامل مردم شام را نسبت به خود و خاندانش جلب کرد. از این رو، شامی ها در جریان شورش معاویه بر امام علی علیه السلام و امام حسن علیه السلام، از امویان طرفداری کردند.

گفت و گو و مباحثه علمی

با توجه به مطالب درس ۵ و توضیحات دبیر، درباره تفاوت حمایت مردم کوفه از امام علی علیه السلام با پشتیبانی مردم شام از معاویه گفت و گو کنید.

تأسیس خلافت امویان

فرماندهان و بزرگان سپاه کوفه از آن حضرت، موجب ایجاد آشفتگی در سپاه ایشان شد و حتی امام حسن علیه السلام مورد سوء قصد یکی از سپاهیان خود قرار گرفت. در چنین اوضاعی که اعتماد امام نسبت به کوفیان سلب شده بود، آن حضرت به علت خیانت سردارانش و برای جلوگیری از ریختن خون مسلمانان، صلح به امام حسن علیه السلام تحمیل شد و ایشان با شرایطی، خلافت را به معاویه واگذار کرد.

پس از شهادت حضرت علی علیه السلام (۲۱ رمضان سال ۴۰ ق)، معاویه در شام خود را خلیفه خواند و از مردم آنجا بیعت گرفت. امام حسن علیه السلام نخست با ارسال نامه هایی به معاویه، او را از طغیانگری و تلاش برای جنگ و خونریزی بر حذر داشت؛ اما معاویه بدون توجه به نصایح آن حضرت، به عراق لشکرکشی کرد و امام حسن علیه السلام به منظور مقابله با او، همراه با سپاهی که فرماندهی آن را قیس بن سعد بن عباده انصاری به عهده داشت از کوفه خارج شد. دسیسه های معاویه برای خریدن یا جدا کردن

شروط صلح نامه امام حسن علیه السلام با معاویه

«رفتار معاویه بر اساس کتاب و سنت و سلوک خلفای سلف [پیشین] باشد؛ معاویه برای پس از خود جانشینی تعیین نکند و این امر را به شورا واگذارد؛ جان و مال و فرزندان مردم در امان بماند؛ معاویه در نهران و آشکار به بدخواهی علی و حسن و آرزیدن یاران ایشان نپردازد» (بلذری، انساب الاشراف، ج ۳، ص ۱۴۲).

۱- مَعْرِة بن شُعْبَة نیز از جمله آن سیاستمداران بود.

با به خلافت رسیدن معاویه، دوران خلفای نخستین به پایان رسید و خلافت اموی آغاز شد. در دوران خلافت امویان، ۱۳ نفر از اعضای خاندان بنی‌امیه از دو شاخهٔ سفیانی و مروانی یکی پس از دیگری بر مسند قدرت نشستند.

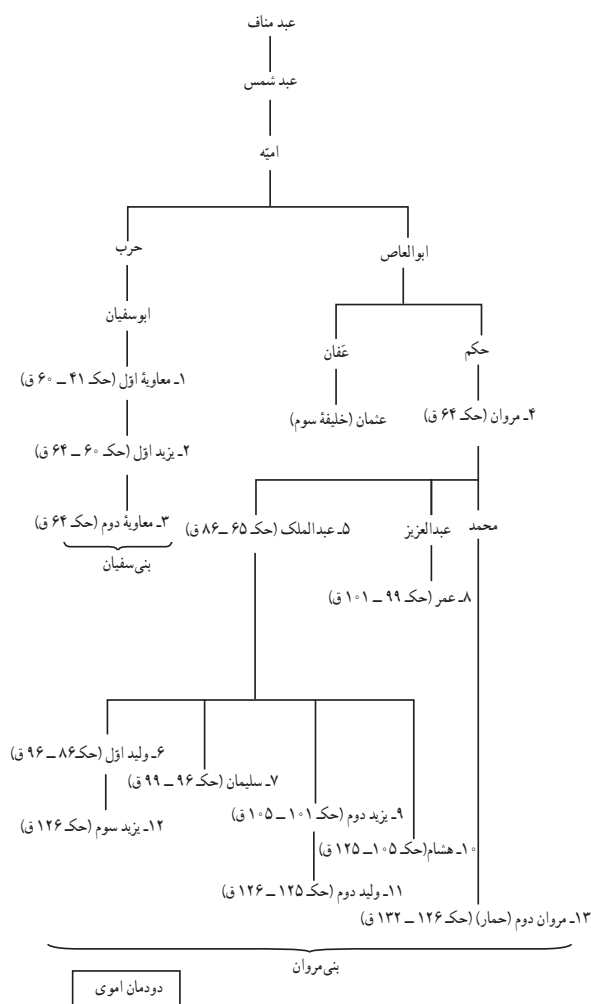
فتوحات بنی‌امیه

در عصر اموی، سپاهیان مسلمان، مناطق وسیعی را در شرق و غرب قلمرو خلافت گشودند. یکی از مهم‌ترین فتوحات مسلمانان در زمان بنی‌امیه، فتح اسپانیا (آندلس) به دست سردارانی چون طارق بن زیاد و موسی بن نصیر بود. سپاهیان اسلام حتی مناطقی از جنوب فرانسه را تصرف کردند، اما سرانجام در نبردی بزرگ از مسیحیان شکست خوردند و به اسپانیا عقب نشستند.

در زمان امویان، درگیری و جنگ‌های زیادی میان مسلمانان و سپاه امپراتوری روم شرقی اتفاق افتاد. حتی سپاهیان مسلمان چندین بار شهر قسطنطنیه، پایتخت امپراتوری روم را از زمین و دریا محاصره کردند، اما موفق به فتح آن شهر نشدند.

یکی از اقدام‌های برجستهٔ امویان، توسعهٔ نیروی دریایی و گسترش فتوحات در دریا بود. معاویه این اقدام را به منظور فتح جزایر دریای مدیترانه و پایان دادن به حاکمیت مطلق رومیان بر آن دریا انجام داد.

مسلمانان از آن زمان به بعد به اهمیت ابعاد نظامی، ارتباطی و تجاری دریا و دریانوردی، توجه بیشتری نشان دادند.

فعالیت ۱

بررسی نقشه تاریخی

با مقایسهٔ نقشه صفحه‌های ۴۸ و ۵۶، سرزمین‌ها و مناطقی را که در دوران بنی‌امیه فتح شد، فهرست کنید.

قلمرو مسلمانان در دوره بنی امیه

سیاست و حکومت

و جان و مال مخالفان را تهدید می‌کرد. برای مثال، معاویه و حاکم منصوب او در مدینه و مکه، به اقدام‌های مختلفی از قبیل تطمیع و تهدید متوسل شدند تا بزرگان این دو شهر را به بیعت با یزید وادار کنند، که به جز امام حسین علیه السلام و عبدالله بن زبیر، دیگران را ناگزیر به بیعت کردند.

حکومت بنی‌امیه همواره در برابر معترضان و مخالفان خود سیاست سرکوب و خشونت را اجرا می‌کرد. حتی معاویه که خود را سیاست‌مداری اهل مدارا و مسالمت‌جو نشان می‌داد، انتقاد و اعتراض برخی از شیعیان^۱ را تحمل نکرد و دستور به قتل آنان داد. بیشتر صاحب‌منصبان سیاسی و نظامی حکومت اموی، به ویژه حاکمان شهرها و مناطق مختلف قلمرو خلافت، افرادی خشن و خون‌ریز بودند. حجاج بن یوسف ثقفی از مشهورترین این افراد بود.

مهم‌ترین تحولی که با خلافت خاندان اموی پدید آمد، فاصله گرفتن حکومت از اصول و ارزش‌های انسانی و اخلاقی مورد تأکید قرآن و پیامبر اسلام و تبدیل خلافت دینی به سلطنت بود. نشانه‌ها و آثار این تحول به شکل‌های مختلف در ابعاد سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در دوران خلافت اموی ظاهر شد.

۱- استفاده از زور برای کسب و حفظ قدرت

معاویه، نخستین خلیفه‌ای بود که برخلاف خلفای پیش از خود، با زور و غلبه نظامی، زمام امور را به دست گرفت. در زمان امویان، اخذ بیعت با تهدید و اجبار همراه بود. بدین‌گونه که ابتدا بزرگان خاندان اموی و سپس فرماندهان نظامی و امیران ولایات بیعت می‌کردند. پس از آن، امیر و والی هر منطقه از افراد صاحب نفوذ و مردم تحت حکومت خود بیعت می‌گرفت

۱- مانند حُجْر بن عَدِی و عمرو بن حُوق

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را بخوانید و به صورت گروهی به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ مناسب دهید.

متن ۱: یکی از بزرگان کوفه هنگام بیعت با معاویه گفت: «سلام بر تو ای پادشاه!»، معاویه به خشم آمد و گفت: «چرا مرا امیر المؤمنین خطاب نکردی؟»، پاسخ آن شخص چنین بود: «آن در صورتی بود که ما تو را امیر کرده باشیم، ولی تو خود به این کار اقدام کرده‌ای» (یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۴۴).

متن ۲: معاویه در نخستین خطابه خود در مدینه پس از رسیدن به خلافت، گفت: «... اما بعد، من، به خدا قسم، خلافت را به وسیله محبتی که از شما سراغ داشته باشم، یا به رضایت شما به دست نیاورده‌ام، بلکه با همین شمشیر با شما مبارزه کرده‌ام...» (احمد بن محمد بن عبدربه، العقد الفرید، ج ۴، ص ۱۴۷).

متن ۳: عمرو بن بحر جاحظ، یکی از اندیشمندان و نویسندگان برجسته قرن سوم هجری، در ارزیابی خلافت معاویه، می‌نویسد: «آن‌گاه که معاویه به مُلک [پادشاهی] نشست، بر بقیه شورا و جماعت مسلمانان اعم از انصار و مهاجران غلبه کرد. [آن سال را] سال جماعت نامیده‌اند، اما جماعت نبود و برعکس، سال تفرقه، زور، اجبار و غلبه بود...» (رسائل جاحظ، ج ۲، ص ۱۰۱-۱۱۰).

۱- شواهد فوق چه دلالتی بر شیوه تأسیس خلافت اموی دارد؟

۲- نکته مشترک سه متن بالا چیست؟

۳- شواهد دیگری را در تأیید یا رد ادعای شواهد فوق ارائه دهید.

بحث و گفت‌وگو

درباره ارتباط مشروعیت و مقبولیت نداشتن حکومت‌ها با توسل آنها به زور و خشونت گفت‌وگو نمایید.

بقایای کاخ هشام بن عبدالمَلِک در آریحا

۲- موروثی شدن خلافت

معاویه با تعیین ولیعهد برای خود، نخستین گام را برای موروثی کردن خلافت برداشت. برخی از خلفای اموی، هم‌زمان برای دو پسر خود به عنوان ولیعهد بیعت می‌گرفتند. این اقدام موجب ایجاد دودستگی و زمینه‌ساز اختلاف و رقابتی شد که خلافت امویان را از درون تضعیف کرد.

۳- قومیت‌گرایی و تشدید تعصبات قبیله‌ای

امویان برخلاف روش اسلام که هر نوع تبعیض نژادی را ناروا می‌داند، به پیوندهای قبیله‌ای و قومی اهمیت زیادی می‌دادند. به همین دلیل در مرتبه اول، خاندان و قبیله خود یعنی بنی‌امیه و

عرب‌گرایی امویان و تحقیر و تبعیض‌هایی که نسبت به مسلمانان غیرعرب، به خصوص ایرانیان روا می‌داشتند، یکی از عواملی بود که زمینه گرایش آنان را به مخالفان خلافت بنی‌امیه به خصوص اهل بیت پیامبر فراهم آورد. به همین دلیل، موالی حضوری چشمگیر در قیام‌ها و شورش‌های ضداموی مانند قیام مختار، داشتند^۱.

قریش را بر اقوام غیرعرب برتری بخشیدند. در زمان حکومت آنان، مسلمانان غیرعرب که موالی نامیده می‌شدند، موقعیت اجتماعی پایین‌تری نسبت به اعراب مسلمان داشتند و از برخی حقوق سیاسی، اجتماعی و اقتصادی محروم بودند. موالی اجازه نداشتند که منصب‌های سیاسی، نظامی و قضایی، مانند حکومت شهرها و ولایات، فرماندهی سپاه و قضاوت را بر عهده گیرند.

فعالیت ۳

جست‌وجوی شواهد و مدارک

با رجوع به درس ۴، شواهدی ارائه کنید که دلالت بر مخالفت سنت پیامبر با قومیت‌گرایی دارد.

۴- تبعیض و نابرابری اقتصادی

خلفای اموی، بیت‌المال مسلمانان را همچون خزانه شخصی می‌دانستند و در توزیع درآمدهای عمومی، بیشتر منافع شخصی، خاندانی، قبیله‌ای و قومی خود را در نظر داشتند. برای مثال، امویان شیوه توزیع مساوی عطایا میان مسلمانان را که علی علیه السلام بنا نهاده بود، تغییر دادند و سهم به مراتب کمتری برای مسلمانان غیرعرب (موالی) در نظر گرفتند. همچنین در زمان برخی از خلفای اموی، برخلاف تأکید صریح اسلام، از نومسلمانان در خراسان و مناطق دیگر جزیه گرفته شد.

نمونه‌ای از سکه‌های دوره امویان

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما گرفتن جزیه از نومسلمانان نشانه کدام ویژگی حکومت اموی بود؟ این اقدام چه آثار سیاسی و اجتماعی می‌توانست داشته باشد؟

۱- قیام زید فرزند امام سجاد علیه السلام و شورش عبدالرحمان بن اشعث نیز از این جمله‌اند.

۵- ترویج تفکر جبرگرایی

و جامعه رخ می‌دهد، خواست و تقدیر الهی است و هیچ‌گیزی از آن نیست. در واقع، امویان می‌خواستند چنین القا کنند که فرمانروایی آنان و اقداماتی که انجام می‌دهند، تقدیر خداوند است و نباید در مقابل این تقدیر ایستاد.

معاویه و برخی از طرفداران او، برای آنکه مردم حکومت امویان را بپذیرند و در برابر آن مقاومت نکنند، به ترویج تفکر جبرگرایی پرداختند. بر اساس این فکر، تمامی آنچه برای انسان

یک توضیح

ولیعهدی یزید و قضای الهی

معاویه بن ابی‌سفیان در برابر مخالفت عایشه، همسر رسول خدا با جانشینی یزید، گفت: «این کار قضای الهی است و در قضای الهی کسی را اختیاری نیست». (ابن قتیبه، الامامة والسیاسة، ج ۱، ص ۲۰۵).

خلیفه‌های متفاوت

به همراه موالی، مهم‌ترین گروه مخالفان حکومت اموی را تشکیل می‌دادند. بازماندگان خوارج نیز با حکومت اموی سازگاری نداشتند و مخالفت می‌کردند. این حرکت‌ها اگرچه با بی‌رحمی و خشونت زیاد امویان سرکوب شد، اما ماهیت واقعی حکومت بنی‌امیه را برای بسیاری از مسلمانان آشکار کرد و زمینه‌ساز انحطاط و ضعف حکومت آنان شد.

در میان خلفای اموی، عمر بن عبدالعزیز، هشتمین خلیفه این سلسله، شیوه‌ای متفاوت در حکومت اتخاذ کرد و تصمیم گرفت به کتاب خدا و سنت پیامبر عمل کند. از این رو، تغییرات و اصلاحاتی را انجام داد؛ از جمله دستور داد فتوحات متوقف شود و از نو مسلمانان جزیه گرفته نشود. او همچنین دشنام‌گویی و اهانت به علی علیه السلام را که معاویه به اجبار رسم کرده بود، منع کرد و فدک را به اهل بیت بازگرداند. این اقدام‌ها موجب تغییر مهم و پایداری در سیاست امویان نشد؛ چرا که دوران خلافت عمر بن عبدالعزیز کوتاه بود و خلفای بعدی، سیاست او را کنار نهادند، اما نام نیکی از او برجای گذاشت.

قیام امام حسین علیه السلام

به گواهی بسیاری از مورخان و محققانی که درباره تاریخ اسلام، تحقیق کرده‌اند، نهضت عاشورا و شهادت امام حسین علیه السلام و یارانش در صحرای کربلا، فاجعه‌ای بزرگ و رویدادی سرنوشت‌ساز، نه تنها در تاریخ اسلام، بلکه در تاریخ بشر است. این واقعه حماسی، تأثیر فکری، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی بسزایی بر جوامع مسلمان، مخصوصاً شیعیان و حتی ملت‌های غیرمسلمان نهاده است.

قیام‌ها و جنبش‌های دوره اموی

شما درباره نهضت عاشورا مطالب زیادی را در کتاب‌های درسی و یا سایر رسانه‌ها خوانده و شنیده‌اید. مهم‌ترین پرسش درباره این واقعه که ذهن هر انسان را به خود مشغول می‌کند، این است که چرا امام حسین علیه السلام قیام کرد. به عبارت دیگر، فلسفه قیام آن حضرت چیست؟

با وجود آنکه معاویه و جانشینانش برای تحکیم حکومت خود از امکانات و ترفندهای سیاسی، نظامی، اقتصادی و تبلیغی مختلفی بهره می‌بردند، اما همواره با مقاومت و مخالفت‌های جدی روبه‌رو بودند. در سرتاسر دوران خلافت بنی‌امیه، مناطق مختلف جهان اسلام به ویژه عراق، حجاز (مکه و مدینه) و ایران صحنه مبارزه و جنبش‌های اعتراضی مخالفان حکومت اموی بود. شیعیان و پیروان علی علیه السلام که به علویان معروف بودند،

استنباط و تحلیل تاریخی

– مطلب زیر را بخوانید و به صورت گروهی به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

۱- از آغاز تأسیس خلافت، کسانی که به‌عنوان خلیفهٔ مسلمین، رهبری جامعهٔ اسلامی را برعهده می‌گرفتند، هم‌زمان، به امور حکومتی و امور دینی رسیدگی می‌کردند. آنان علاوه بر قدرت سیاسی، دارای مرجعیت دینی نیز بودند و به‌عنوان نمایندهٔ رسمی آیین اسلام در جامعه به شمار می‌رفتند.

۲- یزید بن معاویه، خلیفه‌ای بود که نه تنها به ظواهر اسلامی اعتنایی نداشت و آشکارا احکام دینی را زیر پا می‌گذاشت، بلکه نسبت به نبوت پیامبر و حقانیت دین اسلام خدشه وارد می‌کرد و آن را به برتری جویی خاندان بنی‌هاشم در مقابل بنی‌امیه نسبت می‌داد. این موضوع در زمان معاویه به صراحت بیان نمی‌شد، اما یزید می‌خواست انتقام شکست بنی‌امیه از بنی‌هاشم در دوران رسول خدا را از طریق بی‌پایه و اساس جلوه دادن صحت ادعای پیامبری حضرت محمد ﷺ بگیرد.

۳- چنین روندی می‌توانست به محو کامل اسلام منجر شود. چون وقتی کسی که در جایگاه مدافع رسمی یک مکتب قرار دارد، آن را باطل می‌شمارد، دیگر دلیل و حجتی برای پابندی سایر مردم به آن مکتب باقی نمی‌ماند.

۴- امام حسین ﷺ، آخرین بازماندهٔ پنج تن آل‌عبا (اهل بیت پیامبر) بود که در میان مردم جایگاه علمی، دینی و اخلاقی بسیار برجسته‌ای داشت. از این رو، آن حضرت بهترین فردی بود که می‌توانست اعلام کند یزید از صلاحیت و مشروعیت برای به‌دست گرفتن زمام امور جامعهٔ اسلامی برخوردار نیست و تصدی او بر حکومت غاصبانه است. این عدم صلاحیت، هم جنبهٔ حکومتی و هم مشروعیت دینی یزید را دربر می‌گرفت. یزید گرچه با نیرنگ و زور بر مسلمانان حاکم شده بود، اما از جنبهٔ دینی، هیچ مقبولیت، حقانیت و مشروعیتی نداشت.

۵- با قیام امام حسین ﷺ، مشروعیت دینی از حکومت یزید سلب شد و او چنان در موضع ذلت و ضعف قرار گرفت که نتوانست اهداف خود را عملی سازد. از سوی دیگر، در دراز مدت، زمینه‌ای فراهم شد که نومسلمانان و جست‌وجوگران حقیقت با ورود به دنیای اسلامی، در جست‌وجوی حافظان راستین دین و مدافعان حقیقی اسلام برآیند و معارف دینی را از آنان بیاموزند.

۶- بدین ترتیب، امام حسین ﷺ در کوتاه مدت، با سلب مشروعیت از حکومت غاصبانهٔ بنی‌امیه، در یک بزنگاه بسیار مهم تاریخی، روند تضعیف و نابودی اسلام را متوقف کرد و در دراز مدت، زمینه‌ساز حرکت اصلاحی پیشوایان دینی پس از خود در جهت احیای اسلام ناب محمدی و نشر معارف اسلامی در جهان بشریت شد.

۱- چرا گفته می‌شود که بقای اسلام، نتیجهٔ قیام امام حسین ﷺ است؟

۲- چرا امام حسن و امام حسین ﷺ در زمان معاویه قیام نکردند؟

۳- چرا امامان شیعه پس از امام حسین ﷺ مانند ایشان علیه حکومت‌های زمان خود قیام نکردند؟

کاوش خارج از کلاس

با رجوع به کتابخانهٔ مدرسه یا محلهٔ خود، یکی از کتاب‌های نویسندگان معاصر دربارهٔ قیام کربلا را انتخاب و معرفی کنید.

قیام‌های ضداموی

قیام/ شورش	زمان و مکان	علت قیام / شورش	نتیجه قیام/ شورش
قیام کربلا	محرم ۶۱ ق کربلا	امام حسین <small>علیه السلام</small> که خلافت یزید را قبول نداشت و نمی‌خواست با او بیعت کند، از مدینه به مکه رفت و از آنجا رهسپار کوفه شد.	امام و یارانش به شهادت رسیدند و خانواده آن حضرت به اسارت گرفته شدند. قیام کربلا، زمینه‌ساز قیام‌های متعدد علیه حکومت اموی شد. این قیام‌ها گرچه در بسیاری از موارد به پیروزی نرسیدند، اما در متوقف کردن نقشه‌های درازمدت بنی‌امیه در محو اسلام تأثیر خود را برجای گذاشتند.
قیام مردم مدینه یا واقعه حَرّه	۳۳ق مدینه	مردم مدینه به رهبری عبدالله بن خنظله انصاری در اعتراض به اقدامات یزید و کارگزاران او قیام کردند و حاکم شهر را بیرون راندند.	سپاه اموی به فرماندهی مسلم بن عقبه که فردی بسیار بی‌رحم و سفاک بود، عده زیادی از مردم مدینه را به طور فجیعی کشت و قیام را سرکوب کرد.
قیام توّابین	۴۵ق کربلا	توّابین، گروهی از مردم کوفه بودند که از گناه یاری نکردن امام حسین <small>علیه السلام</small> در کربلا، توبه کردند و در حرکتی احساسی به قصد خون‌خواهی آن حضرت به رهبری سلیمان بن صرد خزاعی با سپاه اموی جنگیدند.	بیشتر توّابین در جنگی نابرابر با سپاه اموی شکست خوردند و بسیاری از آنان کشته شدند.
قیام مختار	۶۶-۷ق کوفه	مختار که عده زیادی از یاران او را ایرانیان (موالی) تشکیل می‌دادند، به خون‌خواهی امام حسین <small>علیه السلام</small> قیام کرد و بسیاری از عاملان واقعه کربلا را مجازات کرد.	لشکریان عبدالله بن زبیر سپاه مختار را، به دلیل وجود اختلاف و دودستگی میان اعراب و ایرانیان، شکست دادند و با تصرف کوفه، مختار و بسیاری از یارانش را کشتند.
شورش عبدالله بن زبیر	۶۱-۷۳ق مکه	عبدالله بن زبیر با پناه جستن به مکه از بیعت با یزید سر باز زد. او پس از مرگ یزید خود را خلیفه خواند و از مردم بیعت گرفت.	در زمان خلافت عبدالملک مروان، سپاه اموی به فرماندهی حجاج بن یوسف، به مکه حمله کرد و مسجدالحرام را که ابن‌زبیر در آنجا پناه گزیده بود، با منجنیق هدف قرار داد و سرانجام عبدالله بن زبیر را کشت.
شورش ابن‌اشعث	۸۱-۸۲ق سیستان تا بصره	عبدالرحمن بن اشعث که از سوی حجاج، حاکم عراق، به فرماندهی سپاهی مأمور جنگ با خوارج و زبیل، پادشاه کابل، شده بود، چون نمی‌خواست از عراق دور شود، به همراه سپاهیانش بر حجاج و خلیفه اموی شورش کرد.	حجاج موفق شد ابن اشعث را که بسیاری از موالی هم به او پیوسته بودند، شکست دهد و به قتل برساند.
قیام زید بن علی <small>علیه السلام</small>	۱۲۲ق کوفه	یزید فرزند امام سجاد <small>علیه السلام</small> در زمان خلافت هشام بن عبدالملک در مخالفت با ظلم و ستم و فسق و فجور امویان قیام کرد.	یوسف بن عمر، حاکم اموی عراق که از قصد زید برای قیام با خبر شده بود، مانع از پیوستن مردم کوفه به او شد و توانست زید و معدود افرادی را که با او قیام کرده بودند، شکست دهد.
قیام یحیی بن زید	۱۲۵ق خراسان	یحیی بن زید، پس از شکست و قتل پدرش در کوفه، به سوی نواحی داخلی ایران فرار کرد و در خراسان علم مخالفت با حکومت اموی برافراشت و عده زیادی از مردم به دور او جمع شدند.	خراسان، سرانجام در جوزجان شکست خورد و به همراه عده‌ای از یارانش کشته شد. پیکر یحیی تا زمان قیام ابومسلم خراسانی بر دروازه جوزجان به دار آویخته شده بود.
قیام عبدالله بن معاویه	۱۲۷-۱۲۹ق عراق و ایران	عبدالله بن معاویه، از نوادگان جعفر بن ابی‌طالب <small>علیه السلام</small> ، با مشاهده اوضاع آشفته خلافت اموی در کوفه قیام کرد. مردم کوفه در حمایت از رهبر قیام سستی کردند؛ از این رو عبدالله به ایران رفت و با کمک ایرانیان با عاملان اموی درگیر شد.	عبدالله در سال ۱۲۹ق در استخر فارس از عامل اموی شکست خورد و به هرات گریخت و در آنجا توسط عامل ابومسلم دستگیر و سرانجام در زندان ابومسلم جان داد یا کشته شد.
قیام عباسیان	حدود ۱۲۰ تا ۱۳۲ق عراق و ایران	آشفته‌گی اوضاع حکومت اموی موجب شد که عباسیان نخست فعالیت‌های تبلیغی و سپس حرکت سیاسی و نظامی خود را برای کسب قدرت آغاز کنند.	ابومسلم، فرمانده سپاه جامگان، با شکست عاملان اموی در ایران و ورود به کوفه، ابوالعباس سفاح، از خاندان عباسی، را به خلافت نشاناد و سپس مروان بن محمد آخرین خلیفه اموی را کشت.

استنباط و تحلیل تاریخی

مطالب جدول صفحه قبل را با دقت مطالعه کنید و بگویید: الف) رهبری قیام‌های عصر اموی را چه افراد یا چه گروهی در دست داشتند؟ چرا؟ ب) قیام‌های زمان بنی‌امیه بیشتر کدام محدوده جغرافیایی از قلمرو خلافت را در بر گرفته بود؟ پ) ایرانیان در قیام‌های دوران خلافت امویان چه نقشی داشتند؟

امامان شیعه در دوره بنی‌امیه

عرضه تعالیم اسلامی در مدینه داشت.

پس از امام سجاد علیه السلام، امامان شیعه، عمده کوشش خود را بر ترویج اسلام، مبارزه با جریان‌های فکری منحرف و تربیت شاگردان توانمند متمرکز کردند و منظومه‌ای از معارف اسلامی با عنوان «مکتب اهل بیت» به وجود آوردند. از این رو، امام محمد باقر علیه السلام (۵۷-۱۱۴ق) و امام جعفر صادق علیه السلام (۸۳-۱۴۸ق) توانستند با بهره‌گیری از شرایطی که پدید آمد، نهضت علمی وسیعی را سامان دهند. ایشان شاگردان زیادی را در معارف دینی مانند فقه، حدیث و تفسیر تربیت، و حقیقت مذهب تشیع را تبیین کردند. نهضت علمی این دو امام چنان گسترده و غنی بود که پیشوایان فکری و پیروان مذاهب غیر شیعی و حتی گاهی پیروان ادیان دیگر را نیز تحت تأثیر قرار می‌داد و به جلسه درس آنان می‌کشاند.

با شهادت امام حسین علیه السلام، امامت به تنها پسر باقی‌مانده آن حضرت، یعنی امام سجاد علیه السلام (۳۸-۹۴ یا ۹۵ق) انتقال یافت. دوره امامت آن حضرت یکی از سخت‌ترین دوران برای اهل بیت و شیعیان بود. چهارمین امام شیعه، ضمن زنده نگهداشتن نام امام حسین علیه السلام، به بیان اهداف قیام کربلا پرداخت. ایشان همچنین با جلوگیری از ورود پیروان مکتب اهل بیت به درگیری‌های بی‌حاصل و کم‌فایده، به صورت مدبرانه‌ای مانع نابودی شیعیان شد. عبادت فراوان و دعاها و مناجات‌های دلنشین آن حضرت و رساله حقوق ایشان مشهور است. صحیفه سجادیه، کتابی شامل ۵۴ مناجات و دعا از امام سجاد علیه السلام است و نزد شیعیان جایگاه مهمی دارد. ایشان همچنین نقش تعیین‌کننده‌ای در

بارگاه و ضریح امامان شیعه در قبرستان بقیع پیش از تخریب

قیام عباسیان و سقوط امویان

عباسیان یا بنی‌عباس، خاندانی منسوب به عباس بن عبدالمطلب، عموی پیامبر هستند. با اوج‌گیری مخالفت و مبارزه با حکومت اموی در اوایل قرن دوم هجری، خاندان عباسی شبکه‌ی منظمی از داعیان (مبلغان) را به وجود آورد که به‌صورت سری فعالیت می‌کرد. این داعیان، کانون فعالیت‌های خود را مناطق دور از مرکز خلافت، به‌خصوص خراسان که گرفتار درگیری قبیله‌های مهاجر عرب بود، قرار داده بودند. تبلیغات داعیان عباسی بسیار زیرکانه و حساب شده بود. آنان نخست، معایب حکومت بنی‌امیه و ظلم و ستم امویان به اهل بیت پیامبر را بیان می‌کردند و سپس بدون اسم بردن از فرد خاصی، مردم را به حکومت «آل محمد» فرا می‌خواندند. دعوت به آل محمد از یک سو باعث می‌شد که شیعیان و طرفداران اهل بیت جذب جنبش شوند و از سوی دیگر هویت رهبر واقعی جنبش شناسایی نشود و از تعقیب و مجازات در امان بماند.

پس از مرگ هشام بن عبدالملک (۱۲۵ق) و تشدید اختلاف و نزاع در خاندان بنی‌امیه، فعالیت شبکه‌ی تبلیغاتی عباسیان به طرز چشمگیری افزایش یافت. دعوت عباسی به دنبال پیوستن ابومسلم خراسانی به جنبش و استقرار او در خراسان، وارد مرحله‌ی سرنوشت‌سازی شد. ابومسلم، سرانجام به فرمان رهبر جنبش عباسی^۱، هواداران نهضت را فراخواند و سپاهی تشکیل داد. افراد این سپاه که شامل مسلمانان ایرانی و عرب ساکن خراسان بودند، پرچم‌های سیاه را که نشان عباسیان بود، برافراشتند و به «سپاه‌جامگان» مشهور شدند. ابومسلم با شکست دادن فرمانروایان اموی و فتح شهرهای مختلف خراسان و برخی نواحی دیگر، وارد کوفه شد و ابوالعباس سَفَّاح، از خاندان عباسی را به خلافت نشانده (۱۳۲ق). ابومسلم سپس بقایای نیروهای طرفدار خلافت بنی‌امیه را در هم کوبید و آخرین خلیفه‌ی اموی^۲ را به همراه بسیاری از اعضای خاندان او از میان برداشت.

کاوش خارج از کلاس

با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، مطالبی را در پاسخ به پرسش‌های زیر، گردآوری و در کلاس ارائه نمایید:
ابومسلم که بود؟ چرا و چگونه به جنبش عباسی پیوست؟ تأثیر و نقش او در موفقیت آن جنبش چه بود؟

امویان آندلس

پس از سقوط خلافت اموی، یکی از نوادگان هشام بن عبدالملک^۳ به شمال آفریقا فرار کرد. او سرانجام موفق شد شهر قُرُطُبَه در آندلس را تصرف و حکومت امویان را در آنجا پایه‌ریزی کند (۱۳۸ق).

۱- ابراهیم امام که پس از مرگ پدرش محمد بن علی رهبری جنبش را به دست گرفته بود، پس از بالا گرفتن کار ابومسلم در خراسان، به فرمان مروان بن محمد، آخرین خلیفه‌ی اموی دستگیر و در زندان مرد و یا به قتل رسید. محل سکونت رهبران جنبش عباسی در روستای حُتیمه واقع در کشور کنونی اردن بود.

۲- مروان بن محمد

۳- عبدالرحمان بن معاویه

خاندان اموی با سرکوب شورش‌های داخلی و دفع حملات مسیحیان تا سال ۴۲۲ق، به صورت مستقل از خلافت عباسیان، بر سرزمین اندلس حکومت کردند. پس از آن، خاندان‌های مسلمان دیگری بر سر کار آمدند که اتحاد و انسجام مناسبی نداشتند. به همین دلیل اندلس از نظر قدرت سیاسی و نظامی دچار ضعف و انحطاط شد. مسیحیان از این وضعیت استفاده کردند و به تدریج به فرمانروایی مسلمانان بر آن سرزمین پایان دادند (۸۹۸ق).

میراث تمدنی مسلمانان در اندلس

رفاه و رونق اقتصادی: دوران حکومت مسلمانان در اندلس با شکوفایی اقتصادی و پیشرفت‌های شگرف علمی و تمدنی همراه بود. اسپانیای مسلمان، در مجموع، سرزمین ثروتمندی بود که شهرهایی بزرگ، آباد و پرجمعیت داشت. پیرامون این شهرها را ناحیه روستایی در بر می‌گرفت که ساکنان آن در رفاه و خوشبختی به سر می‌بردند و دارای مزارع سرسبز و گله‌های

بزرگ و کوچک دام بودند. شهرهای اندلس همچنین مراکز اقتصادی مهمی به شمار می‌رفتند و بازارها و کارگاه‌های صنعتی متعددی را در خود جای داده بودند. بازرگانی داخلی و خارجی در مسیرهای زمینی و دریایی رونق چشمگیری داشت و بازرگانان اندلسی ارتباط تجاری گسترده‌ای را با سرزمین‌های حوزه دریای مدیترانه و دیگر مناطق دور و نزدیک برقرار کرده بودند.

پیشرفت علمی: برجسته‌ترین میراث اسلامی اندلس، در عرصه علم و اندیشه تجلی یافت و مسلمانان اندلسی نقش مؤثر و پویایی را در پیشرفت رشته‌های گوناگون علوم و معارف از قبیل تفسیر، حدیث، فقه، کلام، ادبیات، پزشکی، داروسازی، گیاه‌شناسی، ریاضیات، نجوم و مهم‌تر از همه فلسفه ایفا کردند. به جرئت می‌توان گفت که بخش قابل توجهی از پیشرفت‌های علمی اروپاییان در قرون بعد، نتیجه آشنایی آنان با دستاوردهای علمی دانشمندان و عالمان مسلمان اندلسی بود.

بیشتر بدانیم

ابن رشد، بزرگ فیلسوف مسلمان اندلسی

ابوالولید محمدبن احمد، مشهور به ابن رشد (۵۲۰-۵۹۵ق)، فیلسوف، شارح و مفسر آثار ارسطو، در قرطبه زاده شد. پدر و پدربزرگش هر دو از فقیهان نامدار و قضات برجسته زمان خود بودند. ابن رشد علوم و معارف مختلف از قبیل ادبیات عرب، فقه، کلام و فلسفه را نزد استادان مختلف فرا گرفت و مدت‌ها به‌عنوان قاضی در شهرهای سویل و قرطبه به قضاوت پرداخت. وی در علم پزشکی و نجوم نیز تبحر داشت. ابن‌رشد را می‌توان بزرگ‌ترین فیلسوف مسلمان اندلسی دانست. شهرت خاص او در فلسفه ناشی از شرح و تفسیر آثار ارسطو، فیلسوف بزرگ یونانی است، به گونه‌ای که اروپاییان نیز به واسطه آثار این فیلسوف مسلمان با اندیشه‌های ارسطو بیشتر آشنا شدند. آثار ابن‌رشد به زبان‌های مختلف اروپایی ترجمه شده است. از جمله آثار وی می‌توان از **تَهَافُتُ التَّهَافُتِ** در رد کتاب تَهَافُتِ الفلاسفة غزالی، **جامع الفلاسفة**، تفسیر **مابعدالطبیعه ارسطو** و رساله‌ای در حرکت افلاک نام برد.

میلیون‌ها گردشگر را از اقصی نقاط جهان جلب می‌کنند. نمونه‌های شگفت‌انگیز دیگری نیز از معماری شکوهمند مسلمانان اندلسی بر جای مانده است.

شکوفایی معماری: اندلس اسلامی در عرصه معماری نیز بسیار شکوفا بود. مسجد جامع قُزُطْبَه و کاخ الحمرَاء غرناطه، دو شاهکار معماری جهان اسلام به شمار می‌روند که سالانه

کاخ الخمرء - غرناطه

مسجد جامع قرطبه

پرسش‌های نمونه

- ۱ عملکرد معاویه نسبت به تعهداتش در صلح با امام حسن (علیه السلام) را بیان کنید.
- ۲ ترفندها و اقدام‌های تبلیغاتی و سیاسی معاویه را برای دستیابی به قدرت و تأسیس خلافت اموی فهرست کنید.
- ۳ زمینه‌های سیاسی قیام‌ها و جنبش‌های عصر اموی را با ذکر مثال شرح دهید.
- ۴ دو مورد از دلایل موفقیت جنبش عباسیان را توضیح دهید.
- ۵ منابع و تحقیقاتی را که در این درس به آنها استناد شده است، استخراج و فهرست کنید.

پس از امویان، یکی دیگر از خاندان‌های قریش به نام بنی‌عباس، خلافت را به دست گرفت (۱۳۲ق). حکومت عباسیان، تا هنگام یورش مغولان به بغداد و کشته شدن آخرین خلیفه عباسی دوام آورد (۶۵۶ق). در این مدت، تحولات سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی مهمی به وقوع پیوست که سرنوشت جهان اسلام را تحت تأثیر قرار داد. یکی از این تحولات، شکل‌گیری خلافت فاطمیان در شمال آفریقا و رقابت سیاسی و مذهبی با خلافت عباسیان بود. در این درس، شما علل، آثار و نتایج برخی از این تحولات را شناسایی و بررسی خواهید کرد.

خلافت عباسیان

فعالیت ۱

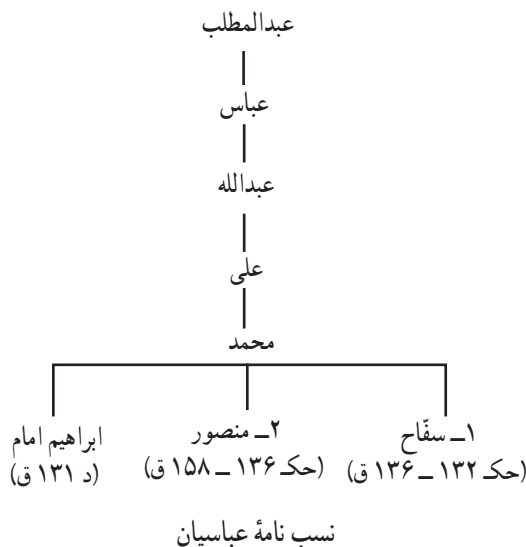
سفر به گذشته

فرض کنید که شما در زمان قیام عباسیان زندگی می‌کردید و از نزدیک شاهد تبلیغات و شعارهای آنان علیه امویان بودید. انتظارات خود را از دوران پس از پیروزی قیام در سه جنبه سیاسی، دینی و اجتماعی فهرست کنید.

سیاست و حکومت

استقرار و تثبیت خلافت

ابومسلم و سپاهیان پس از شکست سپاه اموی و ورود به کوفه، با ابوالعباس سفاح، از خاندان عباسیان به عنوان خلیفه مسلمانان بیعت کردند. عباسیان برای توجیه حقانیت و مشروعیت خلافت خویش، بر خویشاوندی و پیوندی که از طریق عباس بن عبدالمطلب با پیامبر داشتند، تأکید می‌کردند. آنان خود را مصداق اهل‌بیت و شایسته جانشینی رسول خدا می‌دانستند. از این‌رو، سفاح در ابتدای خلافتش مدعی شد که جانشینی پیامبر، حق خاندان او بوده، ولی امویان آن را به زور غصب کرده‌اند و اکنون حق به حق‌دار رسیده است.^۱

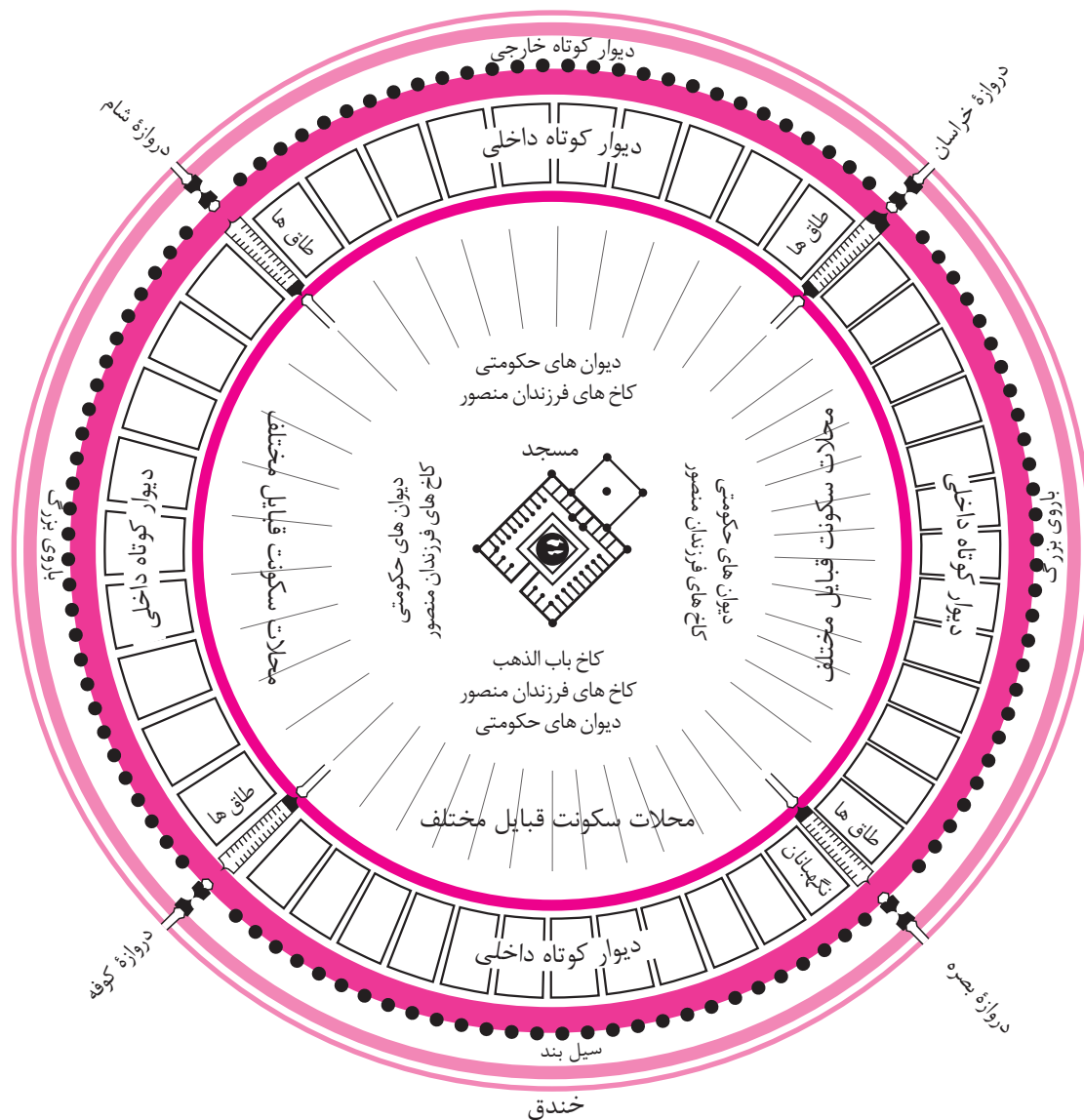

پس از سفاح (حک ۱۳۲-۱۳۶ق)، برادرش منصور (حک ۱۳۶-۱۵۸ق) به خلافت رسید. دومین خلیفه عباسی نقش زیادی در تحکیم و تثبیت حکومت عباسیان داشت. وی نخست، عموهایش را که مدعی جانشینی سفاح بودند، از همه مناصب مهمی که داشتند خلع کرد و دبیر

۱- طبری، تاریخ طبری، ج ۱۱، ص ۴۶۲.

آنان، ابن مُفَّع (روزبه ایرانی) را که متفکری شجاع و مترجم کتاب‌هایی از زبان پهلوی به عربی بود، به قتل رساند. او سپس ابو مسلم خراسانی را با وجود خدمات بزرگی که به عباسیان کرده بود، ناجوانمردانه کشت؛ زیرا نگران نفوذ و قدرت فراوان فرماندهٔ سیاه‌جامگان بود. منصور همچنین قیام دو تن از علویان^۱ و نیز قیام‌های پیرامنه‌ای را که در اعتراض به قتل ابو مسلم در ایران صورت گرفت، بی‌رحمانه سرکوب کرد.

یکی دیگر از اقدامات مهم منصور برای تحکیم و تثبیت خلافت خاندان خود، بنای شهر بغداد^۲ به عنوان پایتخت عباسیان بود. این شهر در مکانی نزدیک تیسفون، پایتخت ساسانیان و بر اساس سنت شهرسازی ایران باستان ساخته شد. صدها معمار، نجار، آهنگر و کارگر که اغلب ایرانی بودند، در بنای بغداد مشارکت داشتند.

طرح شهر بغداد که منصور بنا کرد - بازسازی بر اساس دانشنامهٔ جهان اسلام، ج ۳، مدخل بغداد، ص ۵۴۲

۱- محمد بن عبدالله، معروف به نفس زکیه و برادرش ابراهیم از نوادگان امام حسن علیه السلام که خلافت خاندان عباسی را به رسمیت نمی‌شناختند، به ترتیب در مدینه و بصره قیام کردند.
 ۲- بغداد، واژه‌ای فارسی مرکب از دو جزء «بغ» و «داد» به معنای آفریدهٔ خدا است.

فعالیت ۲

با راهنمایی دبیر و همفکری، توضیح دهید که انتخاب مکانی در نزدیکی تیسفون برای بنای پایتخت از سوی منصور عباسی و ساخت آن بر اساس سنت شهرسازی ایرانی، چرا برای مورخان نکته‌ای مهم و معنادار است؟ به نظر شما اهمیت و معناداری این اقدام چیست؟

بدین گونه با از میان برداشتن رقیبان و مخالفان داخلی، بنای پایتخت جدید و پایه‌ریزی تشکیلات سیاسی-اداری منظم در زمان منصور، خلافت عباسیان استوار شد و تمام سرزمین‌های اسلامی، به استثنای آندلس، تحت فرمان آنان درآمد.

دوره‌های خلافت عباسیان

و شورش‌های مختلف را سرکوب کنند. آنان همچنین بر امور سیاسی، نظامی، اداری و دینی نظارت و سیطره کامل داشتند؛ حاکمان ولایات، فرماندهان نظامی، وزیران و بسیاری دیگر از کارگزاران حکومتی را عزل و نصب می‌کردند و دستور جنگ و صلح می‌دادند. همه خلفای این دوره قدرتمند بودند، اما منصور، هارون الرشید و مأمون، به مراتب، قدرت و تأثیرگذاری بالاتری در تاریخ این سلسله داشتند.

دوران خلافت عباسیان به لحاظ قدرت و نفوذ خلفا، به دو دوره متفاوت تقسیم می‌شود:

الف) دوره نیرومندی و شکوفایی (۱۳۲-۲۳۲ق)

در این دوره که صد سال نخست حکومت عباسیان را شامل می‌شود، خلفا از قدرت و نفوذ فوق‌العاده‌ای برخوردار بودند و توانستند تا حد زیادی یکپارچگی قلمرو خلافت را حفظ و قیام‌ها

فعالیت ۳

نقشه‌های قلمرو خلافت عباسیان و امویان را مقایسه کنید و بگویید از نظر محدوده جغرافیایی چه تفاوتی با هم دارند و دلیل آن چیست؟

عباسیان صاحب نفوذ و قدرت فراوان شدند که بارزترین آنها، خاندان برمکی و سهل بودند. هارون الرشید، پنجمین خلیفه عباسی (حک ۱۷۰ - ۱۹۳ق) که مقام و حتی جانش را مدیون دبیر و مربی خویش، یحیی پسر خالد برمکی بود، اداره امور خلافت را به او سپرد. یحیی و دو پسرش مدت هفده سال صاحب چنان قدرت و عظمتی بودند که این دوره در تاریخ به دوران فرمانروایی برمکیان معروف شده است؛ اما سرانجام به‌طور ناگهانی و بی‌رحمانه به دستور خلیفه از صفحه روزگار محو شدند.

نقش و جایگاه ایرانیان در خلافت عباسیان: یکی از ویژگی‌های شاخص خلافت عباسیان، اجتناب از سیاست عرب‌گرایی بود که امویان دنبال می‌کردند. به همین دلیل، در این دوره، ایرانیان در کنار اعراب از جایگاه ممتازی در حکومت عباسیان برخوردار شدند و نقش مهمی را در اداره امور خلافت به عهده گرفتند. آنان علاوه بر تصدی منصب مهم وزارت و سایر مناصب دیوانی، در مواردی به فرماندهی سپاه و حکومت بر برخی ولایات منصوب شدند.

علاوه بر ابو مسلم، ایرانیان دیگری نیز در دستگاه خلافت

کاوش خارج از کلاس

به چند گروه تقسیم شوید و با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند هر گروه درباره یکی از موضوع‌های زیر مطلبی را تهیه و در کلاس ارائه کنید:

الف) برمکیان چه کسانی بودند و چگونه به دربار عباسیان راه یافتند؟ ب) خدمات سیاسی و اداری برمکیان چه بود؟ پ) خاندان برمکی چه خدمات علمی و فرهنگی کردند؟ ت) چرا هارون الرشید تصمیم به نابودی برمکیان گرفت؟

جایگاه رفیعی شدند. خلیفه حتی تحت تأثیر وزیر قدرتمند خود، مرکز خلافت را از بغداد به مَرزُ منتقل کرد و لباس و پرچم سپاه را که نشان عباسیان بود به رنگ سبز درآورد.

بزرگان عرب در بغداد نسبت به تسلط خاندان سهل بر امور خلافت به حسادت و دشمنی پرداختند و درصدد برآمدن مأمون را خلع و فرد دیگری از خاندان عباسی را به خلافت بنشانند. شاید به همین دلیل بود که مأمون تصمیم گرفت وزیر خود را به قتل برساند و برادر او را خانه‌نشین کند. خلیفه همچنین، دوباره جامه سپاه به تن کرد و بغداد را مرکز خلافت قرار داد.

فَضْل بن سَهْل و برادرش حسن بن سَهْل که تربیت یافته برمکیان و از دهقانان و زمین‌داران بزرگ خراسان بودند، نقش تعیین‌کننده‌ای در تحولات خلافت در زمان مأمون (حک ۱۹۸ - ۲۱۸ق) داشتند. هارون دو پسرش امین و مأمون را به ترتیب به عنوان ولیعهد برگزید، اما امین پس از آنکه به خلافت رسید، برادرش را از ولیعهدی کنار زد. مأمون با تدبیر و شمشیر ایرانیانی همچون خاندان سهل و طاهر بن حسین (ذوالیمینین)، برادرش را شکست داد و خلیفه شد. پس از آن بود که فضل بن سهل به عنوان وزیر مأمون و حسن بن سهل در منصب حاکم عراق، صاحب قدرت و

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر، درباره اینکه چرا عباسیان سیاست عرب‌گرایی امویان را ادامه ندادند، گفت و گو کنید.

ب) دوره ضعف و تجزیه (۲۳۲-۶۵۶ ق)

با پایان گرفتن حکومت مأمون و خارج شدن اداره امور از دست وزیران ایرانی، به تدریج حکومت عباسیان نیز رو به ضعف و انحطاط گذاشت. جانشینان مأمون، سپاهی از ترکان که در سرحدات ماوراءالنهر به اسارت مسلمانان درآمده بودند و در سوارکاری و تیراندازی مهارت داشتند، تشکیل دادند. پس از آنکه فرماندهان این سپاه با عنوان «امیرالأمراء» قدرت را به دست گرفتند و بر امور خلافت تسلط یافتند، دورانی از هرج و مرج آغاز شد. آنان خودسرانه، خلیفه‌ای را خلع و فردی دیگر از خاندان بنی عباس را بر جای او می‌نشانند. حتی برخی از خلفا به دست این امیرالامراها کشته و یا کور شدند. در چنین اوضاع و احوالی بود که قیام‌های ضدعباسیان و جنبش‌های استقلال‌طلبی، بخش‌های وسیعی از قلمرو خلافت

از جمله ایران و شمال آفریقا و مصر را فرا گرفت. رهبران برخی از این قیام‌ها و جنبش‌ها موفق شدند قدرت را در مناطقی به دست گرفته و سلسله‌های حکومتی مستقلی را تأسیس کنند. چنین رویدادی به منزله تجزیه قلمرو و کاهش قدرت و اختیارات سیاسی و نظامی خلفای عباسی بود. این وضعیت تا آنجا پیش رفت که دامنه قدرت سیاسی و اداری خلفا به عراق و سرانجام شهر بغداد محدود شد. حتی امیران و سلاطین برخی از سلسله‌ها، مانند آل‌بویه و سلجوقیان، بر پایتخت عباسیان نیز تسلط یافتند. با این حال، احترام و جایگاه دینی خلفا همچنان محفوظ ماند. بسیاری از حاکمانی که به عنوان امیر یا سلطان قدرت را به دست گرفته بودند، برای توجیه مشروعیت حکومت خود و مقبولیت نزد توده‌های مردم مسلمان، نیازمند فرمان و لواء خلیفه بودند و چنین وانمود می‌کردند که مطیع اوامر او هستند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما، علت دوام آوردن خلافت عباسی، با وجود ضعف قدرت سیاسی و نظامی خلفا و تجزیه قلمرو خلافت، چه بود؟

نظام اداری

تشکیلات اداری و مالی حکومت اسلامی در زمان پیامبر بسیار ساده بود. اعراب مسلمان به دلیل آنکه سررشته‌ای در تشکیلات اداری و امور کشورداری نداشتند، پس از آنکه ایران، شام و مصر را فتح کردند، تشکیلات و نهادهای اداری سرزمین‌های فتح‌شده را حفظ کردند و اداره آنها را به حکام محلی سپردند. پیشینه تأسیس دیوان در دوران اسلامی به زمان عمر بن خطاب، خلیفه دوم بازمی‌گردد. او به پیشنهاد هُرْمُزَن، یکی از فرماندهان

اسیر ایرانی، دیوان جُند (سپاه) را در مدینه تشکیل داد. در دوران خلافت امویان، دیوان‌های دیگری پدید آمد. یکی از اقدام‌هایی که در این دوره انجام گرفت، برگرداندن خط و زبان دیوان از فارسی به عربی بود.^۱ در دوره نخست خلافت عباسیان، تشکیلات اداری (دیوانی) منظم و منسجمی با اقتباس از نظام دیوانی عهد ساسانیان شکل گرفت. در آن زمان، منصب وزارت، با الگو گرفتن از دوره ساسانی به وجود آمد و وزیر در رأس تشکیلات دیوانی قرار گرفت.

۱- علم یا پرچمی که به نشانه تأیید یا رسمیت حکومت، از طرف خلفا یا پادشاهان برای کسی فرستاده می‌شد.

۲- این اقدام به دستور عبدالملک مروان، خلیفه اموی انجام گرفت.

مهم‌ترین دیوان‌های دوره عباسیان

نام دیوان	وظایف
جُند (سپاه)	سرشماری و تهیه اسامی جنگاوران؛ تأمین تدارکات و ملزومات سپاه
خراج (استیفاء)	ارزیابی، محاسبه و گردآوری مالیات زمین‌های کشاورزی
بیت‌المال	ثبت، نگهداری و توزیع اموال عمومی و درآمدهای حکومت اسلامی
بَرید	جمع‌آوری اخبار از نقاط مختلف و ارسال آنها به مرکز؛ انتقال فرمان‌ها و نامه‌های حکومتی
انشاء (رسایل)	نگارش، تنظیم، ثبت، ارسال و دریافت نامه‌های حکومتی
مظالم	رسیدگی به دعاوی و شکایت‌های طرح شده
حِسبه	نظارت بر اخلاق عمومی و احکام شرع، امور بازار و مشاغل از جمله قیمت‌ها و ترازوها، امور مربوط به معابر عمومی و ساختمان‌ها

نهضت علمی و فکری مسلمانان

شکوفایی تمدن اسلامی در قرن‌های چهارم و پنجم هجری، متکی بر نهضتی علمی، فکری و فرهنگی بود که در سده‌های پیش از آن و به خصوص در دوره اول خلافت عباسیان به وقوع پیوسته بود. در این درس، زمینه‌ها، علل و برخی ابعاد مهم این نهضت بررسی می‌شود.

زمینه‌ها و علل شکوفایی علمی و فکری

زمینه‌ها و عوامل مختلفی در شکل‌گیری نهضت علمی و فرهنگی مسلمانان در عصر خلافت عباسیان نقش داشت که مهم‌ترین آنها، عبارت بودند از:

الف) آموزه‌های قرآن و احادیث پیامبر انگیزه فراوانی در مسلمانان برای جست‌وجوی دانش و علم‌آموزی ایجاد کرد.

ب) خروج مسلمانان از شبه‌جزیره عربستان و فتح سرزمین‌هایی مانند ایران، شام و مصر که از پیشینه تمدنی کهن و مراکز علمی و آموزشی گوناگونی برخوردار بودند، زمینه ارتباط فکری و

فرهنگی میان مسلمانان با دیگر فرهنگ‌ها را فراهم آورد. در نتیجه این ارتباط، مسلمانان با علوم و دستاوردهای تمدنی مردمان سرزمین‌های فتح‌شده آشنا شدند و انگیزه و علاقه فراوانی پیدا کردند که آثار علمی و فرهنگی آنها را به زبان عربی ترجمه کنند. (پ) حضور پیروان ادیان دیگر از جمله یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان در کنار مسلمانان، موجب شد که پیروان اسلام برای دفاع از باورهای دینی خود در برابر عقاید غیراسلامی، به علوم عقلی و به خصوص علم کلام^۱ توجه نشان دهند.

ت) بروز اختلافات دینی در میان مسلمانان و شکل‌گیری فرقه‌ها و مذاهب مختلف اسلامی نیز به گسترش علم کلام کمک کرد.

ث) حمایت مادی و معنوی برخی خلفا، وزیران و دیگر مقام‌های حکومتی از عالمان و فعالیت‌های آنان نیز سهم زیادی در رواج و رونق علم و دانش در میان مسلمانان داشت.

بحث و گفت‌وگو

به نظر شما کدام‌یک از عوامل ذکر شده در متن درس، نقش مهم‌تری در شکوفایی فکری، فرهنگی و علمی جهان اسلام در عصر عباسیان داشت؟ برای نظر خود دلیل بیاورید.

۱- علم کلام شاخه‌ای از علوم اسلامی است که با تکیه بر نقل (قرآن و احادیث) و عقل، به تبیین و اثبات اصول اعتقادی می‌پردازد و به شبهات مربوط به آنها پاسخ می‌گوید.

علوم در قرن اول هجری

با وجود توصیه‌های مکرر قرآن و پیامبر اسلام به علم‌آموزی، چند عامل، گسترش علوم را در قرن اول هجری کند و دشوار کرده بود. نخست آنکه مکتوب کردن باورها و دانسته‌های علمی در فرهنگ عربی آن روزگار چندان معمول نبود. اعراب ترجیح می‌دادند شعر، لغت، اخبار و احادیث را به صورت شفاهی بیان کنند. به همین دلیل در آغاز، از تدوین احادیث نبوی هم اجتناب می‌کردند؛ دوم، خط عربی نیز در آغاز، خطی ابتدایی بود که نگارش را دشوار می‌ساخت؛ سوم، خلفای اموی چندان اعتنایی به علوم و معارف سایر اقوام و جوامع نداشتند و اهتمام به امور علمی در نظر آنان، کاری کم‌ارزش و در شأن موالی به حساب می‌آمد (دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، مدخل ترجمه، ص ۲۶).

اوج‌گیری فعالیت‌های علمی و فکری مسلمانان

با به قدرت رسیدن عباسیان و مشارکت ایرانیان در اداره امور خلافت، فعالیت‌های علمی و فکری مسلمانان به نحو چشمگیری افزایش یافت و در دوران خلفایی چون هارون و مأمون به اوج خود رسید. مورخان، نقش خاندان برمکیان و سهل را در گسترش نهضت علمی و فکری دوران این دو خلیفه بسیار مؤثر و مهم می‌شمارند. در آن زمان تعداد زیادی از اندیشمندان و دانشمندان با زبان، فرهنگ و قومیت متفاوت در بغداد، پایتخت عباسیان، گرد هم آمده و در مراکز علمی و آموزشی آن شهر مشغول به کار بودند. بیت‌الحکمه^۱ و رَصدخانه بغداد از مهم‌ترین آن مراکز به شمار می‌رفتند.

نهضت ترجمه

منظور از نهضت ترجمه، جنبش اقتباس و انتقال آثار علمی و فرهنگی تمدن‌های ایران، یونان، مصر و هند به عالم اسلامی و ترجمه آنها به زبان عربی در دوره عباسیان بود. نهضت ترجمه تأثیر بسیار زیادی در پیشرفت‌های علمی و فکری و شکوفایی تمدنی مسلمانان داشت. در طول این نهضت (از نیمه قرن دوم تا اواخر قرن چهارم هجری) شمار زیادی از آثار علمی در موضوع‌های فلسفه، پزشکی، ریاضیات، نجوم، موسیقی، کیمیا، گیاه‌شناسی و جانورشناسی، سیاست و کشورداری از زبان‌های پهلوی (ایرانی)، سُرَبانی (زبان مردم شام)، یونانی و سانسکریت (هندی) به عربی ترجمه شد^۲. بیت‌الحکمه در اصل به همین منظور به وجود

آمده بود و همواره تعدادی از مترجمان زبده در آنجا به ترجمه کتاب از زبان‌های مختلف به عربی اشتغال داشتند^۳.

بیت‌الحکمه صرفاً مرکزی برای ترجمه و تألیف کتاب نبود، بلکه کانونی برای گفت‌وگوی علمی و تبادل افکار نیز بود. مأمون علاقه فراوانی به مباحث و مناظره‌های علمی از خود نشان می‌داد و دانشمندان و عالمانی که اندیشه و عقاید متفاوتی داشتند، در حضور او مباحثه و مناظره می‌کردند.

به هر حال، تحت تأثیر تعالیم اسلام و مجموعه‌ای از امکانات حمایت‌های مادی و معنوی که در دوره نخست خلافت عباسی فراهم آمد، تحول فکری و علمی عظیمی در میان مسلمانان ایجاد شد. آثار و پیامدهای این تحول، پیشرفت فوق‌العاده مسلمانان در

۱- بیت‌الحکمه در زمان هارون‌الرشید در بغداد تأسیس شد و فعالیت آن در زمان خلافت مأمون به اوج خود رسید.

۲- دانشنامه جهان اسلام، ج ۷، مدخل ترجمه

۳- از مشهورترین این مترجمان، می‌توان از حنین بن اسحاق، اسحاق بن حنین، بنوموسی (برادران خوارزمی) و خاندان بُخْتیشوع نام برد.

مناره مسجد جامع سامرا که در دوره خلافت متوکل ساخته شد

رشته‌های مختلف علوم و معارف و پا به عرصه نهادن دانشمندان و متفکران بزرگی بود که در درس‌های بعدی، شرح حال و آثار آنان، به فراخور حال، بررسی خواهد شد.

معماری، شهرسازی و هنر اسلامی نیز در عصر خلافت بنی عباس پیشرفت فوق‌العاده‌ای کرد و آثار شکوهمند و فاخری به دست هنرمندان و معماران مسلمان به وجود آمد.

نقش علمی و فرهنگی امامان علیهم‌السلام

امام کاظم علیه‌السلام (۱۲۸-۱۸۳ق) تا سال ۱۶۹ق در مدینه به بیان تعالیم اسلام و تربیت شاگردان اشتغال داشت. آن حضرت شیعیان را از همکاری با حکومت عباسی منع می‌کرد و در موقعیت‌های مختلف با سخنانی صریح به نفی حاکمیت عباسیان می‌پرداخت. از این رو، به دستور مهدی و هارون عباسی به زندان افتاد و سرانجام در زندان به شهادت رسید.

دوره زندگانی امام هشتم شیعیان (۱۴۸-۲۰۳ق)، هم‌زمان با دوران خلافت امین و مأمون بود. مأمون در آغاز خلافتش با بعضی قیام‌های علویان و مخالفت طرفداران امین روبه‌رو شد. او، به منظور کسب حمایت شیعیان، مهار قیام‌های علویان و جلب اعتماد خراسانیان، امام رضا علیه‌السلام را از مدینه به مرو منتقل و مجبور به پذیرش مقام ولایتعهدی خود کرد. گفته می‌شود که مأمون به تشویق فضل بن سهل، اقدام به این کار کرده است.

مأمون پس از سه سال، با تغییر شرایط سیاسی، تصمیم گرفت پایتخت خود را به بغداد منتقل کند. او در مسیر بغداد، ابتدا در سرخس وزیر ایرانی خود فضل بن سهل را کشت و سپس در توس امام رضا علیه‌السلام را مسموم کرد و به شهادت رساند.

فعالیت امامان بعد از امام رضا علیه‌السلام، یعنی امام جواد (محمدتقی)، امام هادی (علی‌النقی) و امام حسن عسکری علیه‌السلام تا عصر غیبت امام مهدی علیه‌السلام (۲۶۰ق) بر تربیت شاگردان و یاران برجسته، مقابله با تحریف مبانی دینی و سنت نبوی، حفظ جامعه شیعی و مبارزه با جریان‌های فکری و فرهنگی انحرافی در شیعه متمرکز بود. آنان به شدت تحت مراقبت جاسوسان و دستگاه امنیتی

ضرب سمرقند سال ۲۰۲ق

ضرب محمدیه (ری) سال ۲۰۲ق

ضرب اصفهان سال ۲۰۲ق

سکه‌هایی که در زمان ولایتعهدی امام رضا علیه‌السلام به نام ایشان در شهرهای مختلف ضرب شده است.

ضریح حرم مطهر امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام

خلافت عباسی قرار داشتند و ناگزیر به اقامت در سامرا شدند. از زمان امام صادق علیه السلام، حرکتی در جامعه اسلامی با عنوان جریان وکالت آغاز شد و در دوران امامان بعدی به اوج خود رسید. وکلای ائمه کسانی بودند که در مکتب اهل بیت آموزش دیده بودند و با اجازه آنان به عنوان مرجع امور دینی مردم در شهرهای مختلف ایفای نقش می کردند. جریان وکالت در دوران غیبت نیز تا مدتی ادامه یافت و در پی آن مرجعیت شیعی شکل گرفت.

کاوش خارج از کلاس

به ۴ گروه تقسیم شوید و هر گروه با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می کند، درباره فعالیت های فکری و فرهنگی یکی از امامان شیعه و چگونگی ارتباط آنان با شیعیان مطالبی را تهیه کنید و در کلاس ارائه دهید:

امام کاظم، امام جواد، امام هادی و امام حسن عسکری علیهما السلام

بقایای دروازه مهدیه، نخستین پایتخت فاطمیان در تونس امروزی

خلافت فاطمیان (۲۹۷-۵۶۷ ق)

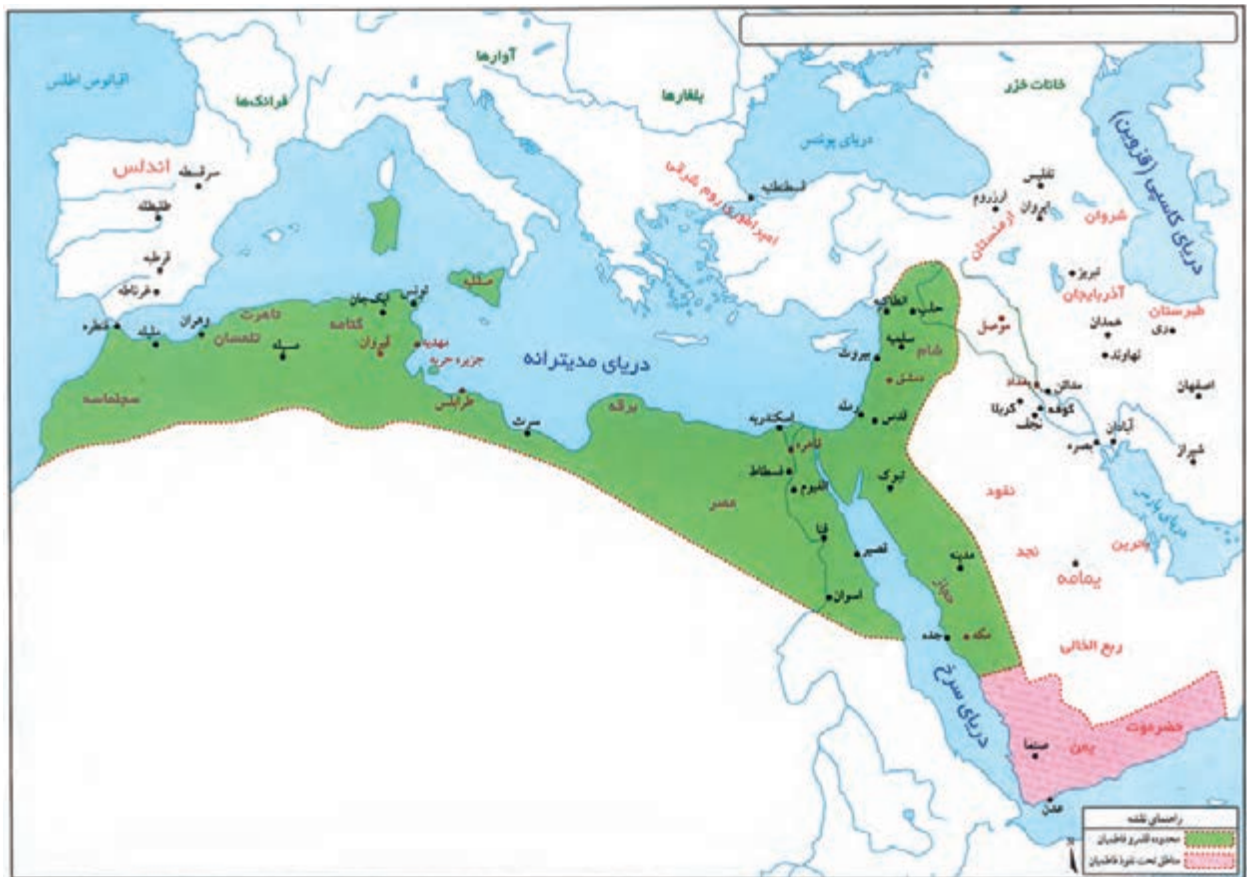
فاطمیان، خاندانی از شیعیان اسماعیلی مذهب بودند. اسماعیلیه شاخه ای از مذهب شیعه هستند که اسماعیل پسر امام جعفر صادق علیه السلام را که قبل از آن حضرت وفات یافته بود، به غلط به عنوان امام هفتم می شناسند. اسماعیلیان در بین خود انشعابات یافتند؛ یک گروه آنان، اسماعیلیان فاطمی بودند که به استمرار امامت در فرزندان اسماعیل اعتقاد داشتند. از این رو، خلفای فاطمی، خود را از نوادگان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق علیه السلام می شمردند.

تأسیس خلافت فاطمیان

خود بنا کردند تا با بغداد رقابت کند. آنان سپس، منطقه شام را نیز گرفتند.

خلافت فاطمیان در زمان مُسْتَنْصِر (حک ۴۲۷ - ۴۸۷ ق) به اوج قدرت سیاسی، شکوفایی فرهنگی و رونق اقتصادی دست یافت و قلمرو آن به نهایت وسعت خود رسید.

در شرایطی که خلافت عباسی در سراسری ضعف و انحطاط افتاده بود، یکی از نوادگان اسماعیل، پسر امام جعفر صادق علیه السلام به نام عبیدالله مهدی، حکومتی را در شمال آفریقا (تونس و مراکش) بنیاد نهاد که به خلافت فاطمیان معروف شد. خلفای فاطمی پس از مدتی، مصر را نیز به تصرف خود در آوردند و شهر قاهره را به عنوان پایتخت

قلمرو خلافت فاطمیان در دورهٔ مُستَنصِر

فعالیت ۴

به نقشه دقت کنید و با همفکری بگویید تسلط فاطمیان بر مناطق شام و حجاز، از نظر سیاسی و مذهبی چه اهمیتی در رقابت آنان با عباسیان داشت؟

حجاز، حکومت عباسیان را به شدت مورد تهدید قرار داده بودند. فاطمیان همچنین با فرستادن عدهٔ زیادی از داعیان (مبلغان مذهب اسماعیلیه) به سرزمین‌های دور و نزدیک، از جمله عراق، ایران و یمن و گسترش دعوت اسماعیلی، خشم و وحشت خلفای عباسی را برانگیخته بودند. برخی از مبلغان اسماعیلی، علاوه بر فعالیت‌های تبلیغی، علیه دشمنان خود اقدام به عملیات سیاسی و نظامی نیز می‌کردند. در مقابل، عباسیان نیز کوشیدند با استفاده از توان سیاسی و نظامی

از اواخر دوران مستنصر، حکومت فاطمیان دچار ضعف سیاسی و بحران اقتصادی شد. حملات پیاپی سلجوقیان به قلمرو خلافت فاطمی و سپس شروع جنگ‌های صلیبی، وضعیت آن را بدتر کرد. حکومت فاطمیان سرانجام توسط صلاح‌الدین ایوبی منقرض شد.

روابط فاطمیان و عباسیان

روابط این دو سلسلهٔ مسلمان همواره خصومت‌آمیز بود. فاطمیان خلافت را حق خود می‌دانستند و حکومت عباسیان را به رسمیت نمی‌شناختند. علاوه بر آن، خلفای فاطمی با تسلط بر مناطق شام و

حکومت سلجوقیان و دیگر متحدان خود، با خلافت فاطمی مقابله کنند. خلافت عباسی همچنین به تبلیغات گسترده‌ای علیه فاطمیان اقدام کرد و به ترفندهای گوناگونی متوسل شد که نشان دهد نسب خلفای فاطمی جعلی است و آنان از نسل علی علیه السلام و فاطمه علیها السلام نیستند.

سیاست مذهبی

خلافت فاطمی نسبت به ترویج مذهب تشیع اسماعیلی و رواج آیین‌های شیعی در مناطق زیر سلطه خود اهتمام جدی داشت و از عالمان شیعی حمایت می‌کرد. فاطمیان در شهرهای قلمرو خود به نام امامان خود خطبه می‌خواندند. اگر چه معدودی از خلفای فاطمی، محدودیت‌هایی را برای پیروان سایر مذاهب از جمله اهل تسنن ایجاد کردند؛ اما در بیشتر دوران حکومت فاطمیان، اهل تسنن آزادانه به زندگی و فعالیت دینی و اجتماعی خود مشغول بودند.

فعالیت‌های علمی و فرهنگی

مذهب اسماعیلیه از مذاهب عقل‌گرا بود و از این‌رو، اسماعیلیان برای ترویج اصول عقاید خود، علاقه فراوان و توجه خاصی به علوم مختلف به ویژه فلسفه و کلام نشان می‌دادند.

قاهره در روزگار فاطمیان شاهد شکل‌گیری و فعالیت وسیع مراکز علمی و آموزشی گوناگونی بود. یکی از بادوام‌ترین دانشگاه‌های دنیای اسلامی به نام **آلازهر** توسط فاطمیان در آن شهر بنیان نهاده شد (۳۵۹ق) که تا کنون با همین نام به فعالیت خود ادامه داده است. علاوه بر آن، مرکز علمی بزرگ دیگری با نام **دارالعلم (الحکمه)** در قاهره شکل گرفت و استادان بزرگی در آن مرکز علمی به تدریس علوم مختلف از قبیل فقه، نجوم، طب و ادبیات گماشته شدند. به منظور آنکه دارالعلم قاهره بتواند نقشی همچون بیت‌الحکمه بغداد داشته باشد، کتاب‌های زیادی تهیه و در اختیار مشتاقان علم که در آنجا مشغول فعالیت علمی بودند، نهاده می‌شد.

هدف اساسی فاطمیان از ایجاد مراکز علمی و آموزشی بزرگ، تربیت عالمان و داعیان مسلط به تعالیم مذهب اسماعیلی و دیگر معارف بود. اغلب دانش‌آموختگان این مراکز، دانشمندان و عالمان برجسته‌ای بودند که کتاب‌ها و رساله‌های زیادی در فلسفه، کلام، فقه و دیگر علوم تألیف کردند و دعوت اسماعیلی را در درون قلمرو فاطمیان و خارج از آن تا هندوستان و ماوراءالنهر گسترش دادند.

یک توضیح

کتابخانه کاخ قاهره

توصیف یکی از نویسندگان اواخر دوره فاطمیان از کتابخانه کاخ قاهره: «از شگفتی‌های دنیاست و می‌گویند در تمام جهان اسلام، کتابخانه‌ای بزرگ‌تر از کتابخانه قاهره که در قصر قرار دارد، نیست... و گفته می‌شود که ششصدویک هزار کتاب دارد و از خطوط منسوب به صاحبانش در آن بسیار هست» (مقریزی، الخطط، ج ۱، ص ۴۰۹).

جامع آزهر

معماری

عصر فاطمیان، از جمله دوره‌های برجسته تاریخ معماری و هنر اسلامی شناخته می‌شود. علاقه خلفای فاطمی به مظاهر شکوه و جلال، به توسعه هنرهای تزیینی و معماری کمک کرد. فاطمیان شهرهای مختلفی را بنا کردند که باشکوه‌ترین آنها قاهره بود. مساجد جامع آزهر، جامع حاکم و جامع آقمر از مشهورترین نمونه‌های آثار معماری این عصر در قاهره به شمار می‌روند.

بررسی شواهد و مدارک

ناصر خسرو، حکیم و شاعر ایرانی که به مذهب اسماعیلیه گرایش داشت، در عصر فاطمیان به مصر سفر کرد. او در سفرنامه خود به توصیف دیده‌ها و شنیده‌هایش از مصر و شهرهای آن پرداخته است. بخشی از توصیف او از قاهره را بخوانید و بگویید برداشت شما از این توصیف، دربارهٔ هنر معماری و شهرسازی فاطمیان چیست؟

«... و آن شهری شد که نظیر آن کم باشد. و تقدیر کردم^۱ که در این شهر قاهره، از بیست هزار دکان کم نباشد، همه ملک سلطان. و بسیار دکان‌هاست که هر یک را در ماهی ده دینار مغربی^۲ اُجره^۳ است... و کاروانسرای و گرمابه و دیگر عَقارات^۴ چندان است که آن را حدّ و قیاس نیست... و قصر سلطان میان شهر قاهره است و همه حوالی آن گشاده، که هیچ عمارت^۵ بدان نپیوسته است. ... و چون از بیرون شهر بنگرند قصر سلطان چون کوهی نماید، از بسیاری عمارات و ارتفاع آن، اما از شهر هیچ نتوان دید، که باروی آن عالی است. و گفتند که در این قصر دوازده هزار خادمِ اجری^۶ خواره^۷ است، و زنان و کنیزکان خود که داند؟ الا گفتند که سی هزار آدمی در آن قصر است و آن دوازده کوشک^۸ است. و این حَرَم را ده دروازه است» (سفرنامه ناصر خسرو، ص ۷۷).

۱- اندازه گرفتم

۲- اجاره‌بها

۳- ملک و زمین زراعتی

۴- ساختمان، بنا

۵- مقرری بگیر، حقوق بگیر

۶- قصر، کاخ

هنر و صنایع

هنر و صنعت نیز در دوران فاطمیان پررونق بود. از جمله هنرهای رایج در آن زمان، می‌توان به نقاشی، شیشه‌گری، کاشی‌کاری، منبت‌کاری، کاغذسازی و فلزکاری اشاره کرد. هنرمندان آن دوره در برخی از هنرها، مانند شیشه‌گری، بلورسازی و سفالگری به نوآوری پرداختند و شیوه‌های جدیدی را ابداع کردند.

نمونه‌ای از ظروف سفالی عصر فاطمیان

صنعت پارچه‌بافی در زمان فاطمیان رواج زیادی یافت و مراکز و کارگاه‌های پارچه‌بافی متعددی در شهرهای مختلف مصر از جمله قاهره مشغول تولید انواع منسوجات بودند. برخی از این مراکز، پارچه‌های گران‌قیمت و تزئینی را که مخصوص خلفا و دولتمردان فاطمی بود، تولید می‌کردند. در دربار فاطمیان، خزانه‌ای مخصوص لباس وجود داشت و دارای انباری از لباس‌های متنوع بود که در مناسبت‌های گوناگون و متناسب با فصول مختلف میان کارکنان دربار توزیع می‌شد.

بقایای نمونه‌ای از منسوجات عصر فاطمیان

پرسش‌های نمونه

- ۱) خلافت عباسیان را به لحاظ شیوه کسب، انتقال و حفظ قدرت، با خلافت امویان مقایسه کنید.
- ۲) اقدام‌های مهم منصور را برای تحکیم و تثبیت خلافت عباسیان، فهرست کنید.
- ۳) تحلیل و قضاوت خود را از اقدام خلفای عباسی در کشتن ابومسلم بیان کنید.
- ۴) نقش خاندان ایرانی «سهل» را در تحولات سیاسی و فرهنگی دوران مأمون شرح دهید.
- ۵) مهم‌ترین دستاوردهای خلافت فاطمیان در عرصه علم و آموزش چه بود؟ توضیح دهید.

فصل سوم

ایران؛ از ورود اسلام تا پایان صفویه

تاریخ ایران از ورود اسلام تا پایان حکومت صفوی، تحولات سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زیادی را پشت سر گذاشت. اوضاع سیاسی کشور ما در این سده‌ها، فراز و نشیب‌های زیادی داشت و سلسله‌ها و حکومت‌های متعددی بر سر کار آمدند و هر یک به طریقی بر شرایط ایران تأثیر گذاشتند. اما مهم‌ترین تحول، در عرصه دینی و فرهنگی رخ داد و ایرانیان با پذیرش تدریجی اسلام، نقش عظیمی را در تأسیس، گسترش و شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی به عهده گرفتند. در حوزه‌های اجتماعی و اقتصادی نیز جامعه ایرانی تغییر و تحولات زیادی به خود دید. شما در این فصل، از طریق کاوش در موضوع‌های تاریخی و بررسی شواهد و مدارک، با علل، آثار و پیامدهای مهم‌ترین تحولات تاریخ ایران در دوران اسلامی آشنا خواهید شد.

تمدن اسلامی - ایرانی

حملةٔ عرب‌های مسلمان به ایران که منجر به سقوط ساسانیان و آغاز دوران اسلامی شد، رویدادی مهم و سرنوشت‌ساز در تاریخ کشور ما به شمار می‌رود. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک، چگونگی فتح ایران توسط اعراب مسلمان و علل و آثار مهم‌ترین تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی را که در دو سدهٔ نخست هجری در کشور ما به وقوع پیوست و زمینه‌های شکل‌گیری تمدن اسلامی - ایرانی را فراهم آورد، بررسی خواهید کرد.

فتح ایران

فکر کنیم و پاسخ دهیم

مورخان در یک تقسیم‌بندی معروف، تاریخ ایران را به دو دورهٔ باستان و اسلامی تقسیم کرده‌اند. الف) به نظر شما مبنای این تقسیم‌بندی چیست؟ ب) با همفکری، چند ویژگی مشترک و متفاوت جامعهٔ ایران را در این دوره به یاد بیاورید.

ساسانیان و اعراب

می‌کردند، یمن نیز از زمان پادشاهی خسرو انوشیروان به تصرف ساسانیان درآمد.

وضع ایران در آستانهٔ حملهٔ اعراب

هم‌زمان با ظهور اسلام، وضعیت سیاسی و اجتماعی ایران چندان مناسب نبود؛ زیرا حکومت ۴۰۰ سالهٔ ساسانی از یک سو، بر اثر جنگ‌های طولانی و پرخرج با روم در غرب، و نبردهای بی‌دری با اقوام بیابانگرد در مرزهای شرقی و از سوی دیگر به سبب اختلاف و نزاع بزرگان و اشراف، دچار فرسودگی و ضعف شده بود؛ به گونه‌ای که پس از خسرو پرویز در مدت کوتاهی بیش از ده تن به تخت شاهی نشستند.

در دوران باستان، قبایل بیابانگرد عرب که در مجاورت مرزهای جنوب و جنوب‌غربی فلات ایران می‌زیستند، مکرر به شهرها و آبادی‌های مرزی میهن ما هجوم می‌آوردند و پس از غارت آنها به درون بیابان‌های شبه‌جزیرهٔ عربستان عقب‌نشینی می‌کردند. به همین دلیل، حکومت ساسانیان، علاوه بر زنجیره‌ای از پادگان - شهرها که در مرزهای جنوب‌غربی قلمرو خود ایجاد کرده بود، دولت‌نشاندگی از طایفهٔ عربِ آل مُنذر (لَحْمِیان) را در حیره بر سر کار آورد تا در برابر یورش اعراب بدوی از مرزهای ایران دفاع کند. در جنوب، غیر از بحرین^۱ و عمان که جزء سرزمین اصلی ایران بودند و مرزبانان ایرانی بر آنجا حکومت

۱- در سده‌های نخستین اسلامی، به بخش وسیعی از مناطق ساحلی جنوب خلیج فارس «بحرین» گفته می‌شد؛ ولی امروزه این نام بر کشور بحرین که جزیره‌ای در جنوب خلیج فارس است اطلاق می‌شود.

اوضاع اجتماعی نیز به دلیل جدایی و فاصله طبقات جامعه ایران از یکدیگر، اختلافات مذهبی و سرکوب مخالفان دین رسمی، تنگ‌نظری موبدان و دخالت آنها در امور مختلف کشور، آشفته بود. علاوه بر آن، شیوع بیماری مرگبار طاعون و طغیان شدید رودهای دجله و فرات که بندها و سدها را شکست و خسارت فراوانی به زمین‌های حاصلخیز آسورستان (بین‌النهرین/سواد/عراق) زد، ضربه سنگینی به اقتصاد ساسانیان وارد آورد.

حادثه تأثیرگذار دیگری که در این اوضاع و احوال رخ داد، از میان برداشتن دولت آل‌منذر (لخمیان) توسط خسرو پرویز بود. اندکی پس از این ماجرا، دسته‌ای از سپاهیان ساسانی، از قبیله‌های عرب مجاور مرزهای ایران شکست خوردند. براثر این واقعه، عظمت قدرت ساسانیان در چشم اعراب فروریخت و باعث تشویق و تحریک بیشتر آنان برای هجوم به کاروان‌ها و آبادی‌های مرزی ایران شد.

نخستین برخوردهای مسلمانان با ایرانیان

مطابق برخی روایت‌ها، خسرو پرویز از جمله فرمانروایانی بود که

توسط حضرت محمد ﷺ به اسلام دعوت شد، اما دعوت پیامبر را نپذیرفت و به باذان، حاکم ایرانی یمن امر کرد که به حجاز رود و آن حضرت را دستگیر و روانه تیسفون کند. البته برخی از مورخان در درستی این روایت تردید دارند. به هر حال، چون پیامبر خبر کشته‌شدن خسرو را به باذان داد، او به همراه دیگر ایرانیان یمن اسلام آورد. اینان پس از سلمان فارسی، نخستین گروه ایرانیانی بودند که مسلمان شدند. آنان در خلال شورش‌هایی که پس از رحلت رسول خدا در شبه‌جزیره عربستان به وجود آمد، ایمان خود را نسبت به اسلام نشان دادند و با تمام وجود در برابر از دین‌پرگشتگان و پیامبران دروغین جنگیدند.

علاوه بر یمن، در زمان پیامبر، اسلام به بحرین و عمان نیز راه یافت. مرزبان‌های ساسانی این دو منطقه در مقابل سپاهیان مسلمان تاب مقاومت نیاوردند و زرتشتیان ساکن بحرین به اطاعت مسلمانان و پرداخت جزیه گردن نهادند.

کاوش خارج از کلاس

با رجوع به منابعی که دبیر معرفی می‌کند درباره سلمان فارسی تحقیق کنید و به پرسش‌های زیر درباره او پاسخ کتبی دهید:

الف) با چه انگیزه و هدفی و چگونه به مدینه رفت و مسلمان شد؟ (ب) چه خدماتی به اسلام در مدینه کرد؟ (پ) در جریان فتح ایران چه مأموریتی را به عهده گرفت؟

حمله اعراب مسلمان به ایران

در شرایطی که دربار ساسانی دچار اختلاف و آشفتگی بود، اعراب مسلمان، در اواخر دوران خلافت ابوبکر، به منطقه سواد حمله کردند و تعدادی از آبادی‌ها و شهرهای آن منطقه را به جنگ و یا صلح گشودند، اما حملات جدی آنان به ایران در زمان خلافت عمر بن خطاب صورت گرفت. در آن زمان، پس از

سال‌ها اختلاف و نزاع در دربار ساسانی، یزدگرد سوم بر تخت نشست؛ امور کشور کمی سامان یافت و سپاه ایران با شکست مسلمانان در جنگ جسر یا پل (۱۳ق) بیشتر متصرفات آنان را پس گرفت. عمر، خلیفه دوم، جنگاوران تازه‌نفسی را که از انگیزه معنوی و مادی بالایی برای جنگیدن برخوردار بودند، روانه ایران کرد.

۱- عرب‌هایی که از درون بیابان‌های بی‌آب و علف شبه‌جزیره عربستان به ناحیه آباد بین‌النهرین (میان‌رودان) در جنوب غربی ایران نزدیک می‌شدند، چون مزارع و بستان‌های سرسبز این ناحیه از دور به سیاهی می‌زد؛ آنجا را «سواد» (به معنای سیاهی) نامیدند.

۲- این جنگ در فاصله سال‌های ۶۰۱ تا ۶۰۴م در آبخوری موسوم به ذوقار (ذیقار) در جنوب کشور کنونی عراق رخ داد.

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و برداشت و تحلیل خود را از آن بیان کنید.

مثنی بن حارثه، رئیس یکی از قبیله‌های عرب که در حمله به مرزهای ایران خیلی فعال بود، گفت: «در جاهلیت و اسلام با عرب و عجم جنگ کردم. به خدا سوگند که به روزگار جاهلیت یک صد عجم پرتوان‌تر از هزار عرب بود و اکنون یک صد عرب پرتوان‌تر از هزار عجم است» (طبری، تاریخ طبری، ج ۴، ص ۱۶۱۷).

اعراب مسلمان نخست در قادسیه سپاه ایران را به سختی شکست دادند (۱۴ق) و تیسفون پایتخت پرآوازه ساسانیان را پس از مدتی محاصره، تسخیر کردند (۱۶ق). از عوامل شکست قادسیه، می‌توان به اختلاف‌های داخلی ایرانیان، ناامیدی رستم فرخزاد (فرمانده سپاه ساسانی) از پیروزی و همکاری برخی دهقانان^۱ و قبیله‌های عرب ساکن

سواد با مسلمانان اشاره کرد. ضمن آنکه خبر پیروزی خیره‌کننده اعراب مسلمان بر رومیان در شام، موجب تقویت روحیه و انگیزه جنگاوران عرب در قادسیه شد. پس از سقوط تیسفون، بقایای ارتش ساسانی در جلولا گردهم آمدند و با مهاجمان جنگیدند، اما شکست خوردند و بسیاری از آنان کشته شدند (۱۶ق).

نقشه فتوحات اعراب مسلمان در ایران

۱- دهقان یا دهگان، به گروهی از زمین‌داران کوچک گفته می‌شد که در دوره ساسانی و قرون نخستین هجری، روستاها را اداره و مالیات‌ها را گردآوری می‌کردند.

بحث و گفت‌وگو

به دنبال پیروزی اعراب مسلمان در جنگ‌های قادسیه و جلولاء، سرتاسر سرزمین حاصلخیز و ثروتمند سواد به تصرف آنان درآمد. با توجه به اینکه این سرزمین با جنگ گشوده شده بود، تمام اموال و املاک آنجا به عنوان غنیمت به جنگجویان مسلمان تعلق می‌گرفت؛ اما عمر، خلیفهٔ دوم، پس از مشورت با امام علی علیه السلام و برخی دیگر از صحابه، از تقسیم املاک مذکور خودداری کرد. به دستور او، دهقانان و کشاورزان آن سرزمین امان یافتند و به آنان اجازه داده شد که همچون گذشته بر روی زمین‌های آنجا کشاورزی کنند و در مقابل به مسلمانان جزیه و خراج دهند.

با راهنمایی دبیر دربارهٔ علل و آثار نظامی و اقتصادی این تصمیم خلیفهٔ دوم، بحث و گفت‌وگو کنید.

پیروزی اعراب مسلمان در جنگ نهاوند سرنوشت حکومت ساسانی را قطعی کرد (۲۱ق). فاتحان، این پیروزی را فتح الفتوح نامیدند. به دنبال آن، سپاهیان مسلمان از هر سوی به داخل ایران پیش‌تاختند و تا دوران خلافت عثمان، بیشتر شهرها و ولایات مختلف را یکی پس از دیگری به جنگ و یا صلح گشودند.^۱

ساکنان برخی شهرها و مناطق ایران مانند همدان، ری، فارس و به خصوص شهر استخر که خاستگاه خاندان ساسانی بود، بارها بر اعراب شوریدند، اما از آنجایی که میان این شورش‌ها هماهنگی وجود نداشت، اعراب موفق به سرکوب آنها شدند.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک؛ صلح‌نامه‌ها

صلح‌نامه‌های میان ایرانیان و اعراب، حاوی نکات مهمی دربارهٔ چگونگی فتح ایران و برخوردهای فاتحان و مغلوبان است. قسمت‌هایی از چند صلح‌نامه را به دقت بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها، پاسخ دهید.

صلح‌نامهٔ نهاوند: «[فرمانده سپاه عرب] جان‌ها و مال‌ها و زمین‌هایشان را امان می‌دهد که کسی دینشان را تغییر ندهد و از انجام ترتیبات دینشان منع نکند، مادام که هر سال به عامل خویش جزیه دهند. مادام که از راه مانده را رهنمایی کنند، راه‌ها را اصلاح کنند و هر کس از سپاه مسلمانان را که به آنها گذر کند [یک شبانه‌روز] مهمان کنند و مادام که نیک‌خواهی کنند. اگر خیانت کردند، دمهٔ ما از آنها بری باشد» (طبری، تاریخ طبری، ج ۵، ص ۱۹۶).

صلح‌نامهٔ ری: «[یکی از بزرگان شهر] پانصد هزار درهم بداد تا [اعراب مسلمان] کسی از ایشان را نکشند و به اسیری نبرند و آتشکده‌ای را ویران نکنند، و نیز خواستند که مقدار خراج ایشان برابر خراج اهل نهاوند باشد» (بلاذری، فتوح البلدان، ص ۱۲۰).

صلح‌نامهٔ آذربایجان: «مرزبان بر همهٔ آذربایجان از حدیفة بن یمان [فرماندهٔ سپاه مسلمانان] طلب صلح کرد و بر آن شد که هشتصد هزار درهم بپردازد به آن شرط که حدیفة کسی را نکشد یا به اسیری نگیرد و آتشکده‌ای را ویران نسازد. اهل شیز را از پایکوبی در روزهای عید و انجام مراسم دیگر بازنهدارد» (همان، ص ۱۶۳).

الف) تعهدات ایرانیان و اعراب مسلمان را در این دو قرارداد صلح فهرست کنید.

ب) تعهدات اعراب مسلمان در این صلح‌نامه‌ها، دلالت بر چه مسائلی دارد؟

۱- آثار و بقایای شهر شیز یا تخت سلیمان، از جمله بقایای یکی از سه آتشکده بزرگ دوران ساسانی یعنی آتشکدهٔ آذرگشنسب که مخصوص شاهان بود، در جنوب دریاچهٔ ارومیه در استان آذربایجان غربی بر جا مانده است.

۱- نواحی کوهستانی البرز، منطقه ماوراءالنهر و بخش‌های شرقی فلات ایران مانند زابل و کابل، بعدها در زمان امویان فتح شد.

حاکمان و بزرگان محلی ایران و اعراب مسلمان

در جریان فتح ایران به ویژه پس از جنگ نهاوند، مرزبانان، دهقانان و حتی موبدان، به عنوان حاکمان و یا بزرگان محلی، از همراهی و همکاری با یزدگرد سوم^۱ دست کشیدند و هریک، براساس منافع و مصلحت خویش، با سپاهیان اعراب مسلمان که به حوزه فرمانروایی آنها می‌رسیدند، برخورد می‌کردند. برای نمونه، هرمزان، حاکم خوزستان، شهر شوشتر را مرکز فرماندهی خود قرار داد و به مقابله با اعراب برخاست، اما مهاجمان با همکاری یکی از ساکنان شهر به داخل شهر نفوذ کردند. هرمزان به اسارت افتاد و به مدینه فرستاده شد.^۲ شهرک، مرزبان فارس نیز با اعراب جنگید و کشته شد. مرزبانان برخی ولایات مانند آذربایجان و سیستان، مقاومت و جنگ در برابر سپاهیان مسلمان را بی‌فایده دانستند و به صلح با آنان رضایت دادند. برخی از حاکمان و بزرگان محلی از قبیل هیربدان^۳ نهاوند و دارابگرد، دهقان نیشابور و مرزبان توس برای نجات جان و اموال و یا حفظ موقعیت سیاسی و اجتماعی خود، با اعراب مسلمان همکاری کردند و آنان را در فتح ایران یاری دادند.

- ۱- یزدگرد سوم پس از جنگ نهاوند به سوی مرکز ایران و سپس خراسان رفت و سرانجام در سال ۳۱ق/۶۵۱م، به تحریک دهقان مرو، به دست آسیابانی در نزدیکی آن شهر کشته شد.
- ۲- هرمزان در مدینه مسلمان شد و گاهی توسط خلیفه دوم مورد مشورت قرار می‌گرفت. پس از قتل عمر بن خطاب توسط فیروز نهاوندی (ابولؤلؤ)، عبدالله بن عمر، پسر خلیفه، هرمزان را به همراه زن و دختر خردسال ابولؤلؤ و یک ایرانی دیگر، به انتقام خون پدر، به قتل رساند.
- ۳- هیربد، عنوانی برای روحانیان زرتشتی بود که از نظر رتبه پس از موبدان قرار می‌گرفتند و وظایفی چون تعلیم و تربیت، خدمت در آتشکده و قضاوت را بر عهده داشتند.

دو قرن حکومت اعراب بر ایران

الف) عصر خلفای نخستین

پس از فتح هر شهر و منطقه توسط اعراب مسلمان، به فرمان خلیفه، فردی از میان فرماندهان سپاه، سران قبیله‌ها و یا صحابه به حکومت آنجا منصوب می‌شد. از آنجاکه اعراب تجربه چندانی در کشورداری نداشتند، اداره امور دیوانی، همچون گذشته در اختیار ایرانیان باقی ماند. محاسبه و دریافت مالیات‌ها همچنان توسط دبیران و دهقانان ایرانی انجام می‌گرفت. دفترهای دیوانی مثل گذشته به خط و زبان پهلوی نوشته می‌شد و سکه‌های ضرب شده توسط ساسانیان همچنان در گردش بود. به طور کلی، اعراب مسلمان تا زمانی که نافرمانی صورت نمی‌گرفت و قراردادهای صلح نقض نمی‌شد، در اداره امور شهرها و روستاها دخالتی نمی‌کردند.

ب) دوره خلافت امویان

در زمان حکومت بنی‌امیه، مناطق مختلف ایران تحت فرمان و نظارت والی عراق اداره می‌شد؛ البته در مواقعی نیز خلفای

اموی در عزل و نصب حاکمان مناطق مهمی مانند خراسان و آذربایجان به طور مستقیم دخالت می‌کردند. در آن دوره، حکومت شهرها و مناطق مختلف دنیای اسلامی از جمله ایران در انحصار کامل اشرافیت اموی و سران قبیله‌های عرب متحد آنان قرار داشت. حجاج بن یوسف ثقفی از جمله معروف‌ترین والیان اموی بود که بر عراق و ایران فرمان راند و به ایرانیان، خواه مسلمان و خواه غیرمسلمان، ظلم زیادی کرد.^۱

مهاجرت قبیله‌های عرب به ایران در قرن اول، از جمله رویدادهایی است که آثار و نتایج سیاسی، اجتماعی و فرهنگی قابل توجهی بر جا گذاشت. این مهاجرت‌ها از دوران فتوحات و به هدف تحکیم سلطه مسلمانان بر ایران شروع شد و در دوره امویان شدت یافت؛ برای نمونه، در زمان معاویه ۵۰ هزار مرد جنگی عرب که شمار آنان، به همراه اعضای خانواده، به چندصد هزار نفر می‌رسید، به داخل ایران کوچ کردند.

۱- زیاد بن آبه، پسرش عبدالله و یوسف بن عمر نیز از جمله والیان ستمگر اموی بودند که بر عراق و ایران فرمان می‌راندند.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر، موضوع‌های زیر را به بحث بگذارید: الف) چرا بیشتر مهاجران عرب جذب مناطق خراسان و سیستان شدند؟ ب) تداوم اختلافات کهن قحطانی و عدناتی در میان مهاجران، چه پیامدی برای خلافت امویان در ایران و به خصوص خراسان داشت؟ پ) مهاجرت گسترده اعراب مسلمان به ایران از نظر اجتماعی و فرهنگی چه نتایجی می‌توانست داشته باشد؟

جنبش‌های ایرانیان در دو قرن نخست هجری

الف) جنبش‌های دوران خلافت امویان

خلافت اموی در حقیقت یک دولت عرب‌گرا بود و نسبت به غیرعرب‌ها، خشونت و نفرت خاصی نشان می‌داد و به تحقیر آنان می‌پرداخت. ایرانیان به خصوص مسلمانان ایرانی که موالی خوانده می‌شدند، در برابر رفتار تحقیرآمیز و قوم‌گرایانه بنی‌امیه، در دو بُعد سیاسی - نظامی و اجتماعی - فرهنگی عکس‌العمل نشان دادند و به مبارزه پرداختند.

۱- جنبش‌های سیاسی - نظامی

ایرانیان که از بیدادگری امویان نسبت به خود و اهل‌بیت رسول خدا به ستوه آمده بودند، از هر فرصتی برای مبارزه با خلافت بنی‌امیه و پیوستن به قیام‌های ضد اموی استفاده کردند. در درس ۶ این قیام‌ها را که در نهایت به سقوط حکومت امویان انجامید، مطالعه و بررسی کردید.

۲- جنبش اجتماعی - فرهنگی

در بُعد اجتماعی و فرهنگی، گروهی از اندیشمندان، شاعران و نویسندگان ایرانی با سیاست تعصب و تفاخرطلبی قومی و قبیله‌ای امویان به مخالفت برخاستند و با استناد به آیات قرآن و روایات پیامبر، بر برابری تمامی اقوام تأکید کردند. البته عده‌ای از آنان در این کار افراط کردند و از طریق مقایسه زندگی

بیشتر اعراب مهاجر با همان زندگی بدوی و خانه‌به‌دوشی در واحه‌های اطراف شهرها و روستاها مستقر شدند؛ تعدادی نیز در شهرها سکونت گزیدند و محله‌هایی خاص خود به وجود آوردند. مجاورت اعراب در ابتدا برای ایرانیان ناخوشایند بود و از این‌رو، در برخی جاها مانند قم، با آنان درگیر شدند و در مواردی دیگر ساکنان محلی، آن منطقه را ترک کردند. به تدریج شرایط مناسبی برای همزیستی مسالمت‌آمیز و همکاری میان ایرانیان با مهاجران عرب، نخست در زمینه تجارت و کشاورزی و سپس در زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی به وجود آمد و کم‌کم مهاجران جذب فرهنگ ایرانی شدند.

پ) عصر خلافت عباسیان

با روی کار آمدن خاندان بنی‌عباس و انتقال مرکز خلافت از دمشق به بغداد، شرایط و اوضاع سیاسی و اجتماعی به نفع ایرانیان تغییر محسوسی یافت. برخی از سیاستمداران و دیوان‌سالاران ایرانی در حکومت عباسیان، به مناصب سیاسی و نظامی مهمی مانند وزارت، فرماندهی سپاه و حکومت شهرها و مناطق دسترسی پیدا کردند و از نفوذ و قدرت خود برای ترقی جایگاه ایران و ایرانیان در دستگاه خلافت استفاده کردند. با این حال، تداوم سلطه اعراب بر ایران و برخی اقدام‌های عباسیان، زمینه ناخشنودی و مخالفت ایرانیان با خلافت عباسی را فراهم آورد.

در گوشه و کنار کشور شد. مهم‌ترین آنها جنبش‌هایی بود که به خونخواهی ابومسلم و یا تکریم خاطره او صورت گرفت و برای سال‌های متمادی عباسیان را به زحمت انداخت. رهبران این جنبش‌ها دارای ترکیبی از عقاید دینی و فلسفی اسلامی و غیراسلامی مانند زرتشتی، مانوی و مزدکی بودند. هرچند این جنبش‌ها سرکوب شدند، اما سلطه خلفای عباسی را بر مناطق شرقی ایران، به‌ویژه خراسان، سست کردند و زمینه مناسبی برای شکل‌گیری سلسله‌های ایرانی در آن مناطق فراهم آورد.

ایرانیان باستان با زندگی اعراب عصر جاهلیت، به تحقیر قوم عرب پرداختند. اینان به شعوبیان معروف شدند. جنبش شعوبی در دوره اول عباسیان نیز همچنان در عراق فعال بود.

ب) جنبش‌های عصر خلافت عباسیان

گرچه خاندان بنی‌عباس با کوشش ایرانیان به حکومت رسیدند، اما تداوم سلطه اعراب و برخی اقدام‌های خلفای عباسی از قبیل قتل ابومسلم، نابودی خاندان‌های برمکیان و سهل و سختگیری و ستم به شیعیان و اهل‌بیت پیامبر، نارضایتی و خشم مردم ایران را برانگیخت و زمینه‌ساز قیام‌های مختلفی

جنبش‌های ایرانی در دوره اول خلافت عباسیان

جنبش سنباد	سنباد یکی از سرداران زرتشتی ابومسلم و به قولی نایب او بود، که پس از قتل ابومسلم به دست منصور، خلیفه عباسی (۱۳۷ق)، به خونخواهی او در نیشابور قیام کرد. این قیام، کوتاه ولی خونین و هولناک بود. عده زیادی از پیروان ادیان و مذاهب مختلف در خراسان، ری و طبرستان به دور او گرد آمدند. سنباد به سرعت نیشابور، قومس، ری و قزوین را گرفت؛ ولی در جنگ با سپاه عباسی شکست خورد و اندکی بعد به دست اسپهبد طبرستان کشته شد. دسته‌ای از هواداران سنباد، پس از مرگش به وی وفادار ماندند.
جنبش اسحاق تُرک	اسحاق ترک یکی از داعیان ابومسلم و شخصیتی برجسته در میان سپاه‌جامگان بود و چون در میان ترکان ماوراءالنهر فعالیت می‌کرد، به اسحاق ترک معروف شد. وی مردم را به ابومسلم دعوت می‌کرد و مدعی بود که ابومسلم، فرستاده زرتشت است، نمرده؛ در کوه‌های ری مقیم است و در وقت معین خروج خواهد کرد. وی تنها به دعوت اکتفا کرد و هیچ‌گونه روبرویی میان او و پیروانش با مأموران خلافت روی نداد.
جنبش استادسیس	یکی از گسترده‌ترین جنبش‌هایی که با خاطره ابومسلم گره خورده، جنبش استادسیس در بادغیس خراسان بود که حدود سال ۱۵۰ق آغاز شد. با شروع جنبش استادسیس، گروه‌های زیادی از مردم با بیل، پارو و تبر با او همراه و هم‌داستان شدند. دامنه جنبش او به سیستان نیز سرایت کرد. استادسیس، با شکست عاملان خلافت، بر بسیاری از شهرها و مناطق خراسان دست یافت و بر سپاهیان عباسی در چند جنگ پیروز شد، اما سرانجام از سپاه خلیفه شکست خورد (۱۵۱ق) و در اسارت کشته شد. جنبش استادسیس هم صبغه دینی داشت. گفته شده است که او ادعای پیغمبری داشت و خود را یکی از موعودهای زرتشت می‌شمرد که به اعتقاد زرتشتیان پس از هر هزاره ظهور می‌کنند.
جنبش مُقَنع	مقنع که از سرهنگان ابومسلم بود به تناسخ گرایید و مدعی شد روح خدا در جسم ابومسلم و روح ابومسلم در جسم او (مقنع) حلول کرده است. یاران او که بیشتر از روستاییان و موالی ماوراءالنهر و خراسان بودند، برای نشان دادن مخالفت خود با عباسیان، لباس سفید به تن کردند و به سپیدجامگان معروف شدند. جنبش دینی - سیاسی مقنع حدود چهارده سال در ماوراءالنهر عاملان خلافت را به خود مشغول کرد و سرانجام با ناپدید شدن رهبر جنبش در قلعه‌ای که محاصره شده بود، به پایان رسید (۱۶۳ق).
جنبش بابک	جنبش بابک خرم‌دین یکی از بزرگ‌ترین جنبش‌هایی بود که در پیوند با نام و خاطره ابومسلم آغاز شد و سال‌های طولانی مایه وحشت خلیفه بغداد شد. خرم‌دینان، به رهبری بابک، قلعه‌ای مستحکم را در آذربایجان پایگاه خود قرار دادند و با نیروهای خلافت عباسی و عاملانش به مبارزه پرداختند. خرم‌دینان که گرایش مزدکی داشتند، مرگ ابومسلم را انکار می‌کردند و معتقد بودند که ابومسلم باز خواهد گشت تا عدالت را در جهان برقرار کند. این جنبش سرانجام توسط افشین، سردار ایرانی که به فرمان معتمد خلیفه عباسی مأمور جنگ با بابک شده بود، از میان برداشته شد. بابک که به اسارت درآمده بود، در بغداد به طرز بی‌رحمانه‌ای کشته شد (۲۲۳ق).

فعالیت ۳

مطالب جدول بالا را به دقت بخوانید و پاسخ پرسش‌های زیر را از آن استخراج و استنباط کنید.

۱- از نظر دینی و مذهبی، جنبش‌های مذکور چه وجه مشترکی داشتند؟

۲- به لحاظ سیاسی، نکته مشترک جنبش‌های فوق چیست؟

۱- واژه شعوب از آیه ۱۳ سوره حجرات اقتباس شده است که شعوبیان برای تأیید افکار خود به آن استناد می‌کردند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

صلح‌نامه‌هایی که میان ایرانیان و اعراب مسلمان در جریان فتح ایران منعقد شد، حاوی چه شواهدی دربارهٔ روند اسلام‌پذیری مردم ایران هستند؟

مسجد فَرَج - یزد

اجتماعی و نیز گرفتن جزیه از نومسلمانان، از جملهٔ این رفتارهای ناصواب بود.

به دنبال بهبود موقعیت سیاسی و اجتماعی ایرانیان در عصر خلافت عباسیان، گرایش به اسلام در ایران شتاب گرفت و سرانجام با روی کار آمدن سلسله‌های ایرانی در گوشه و کنار ایران، بیشتر ایرانیان مسلمان شدند.

روند اسلام آوردن مردم ایران

شواهد و مستندات تاریخی دلالت بر آن دارد که روند اسلام‌پذیری ایرانیان تدریجی بوده است. اگرچه بیشتر شهرها و مناطق ایران در کمتر از ۲۰ سال به تسخیر اعراب مسلمان درآمد، اما روند پذیرش اسلام، چندین قرن به طول انجامید.

از اشاره‌های کوتاه منابع تاریخی می‌توان فهمید که در خلال فتح ایران، عدهٔ کمی از ایرانیان به اسلام گرویدند. تعدادی از دهقانان و دیگر بزرگان محلی و دسته‌هایی از جنگاوران، از جمله گروه‌هایی بودند که در جریان فتح ایران مسلمان شدند؛ برای نمونه، در جنگ قادسیه، دسته‌ای از سپاه ساسانیان به دین اسلام درآمدند و به اعراب پیوستند. ساکنان شهر پادگان قزوین نیز همگی یکجا مسلمان شدند. در دوران خلافت بنی‌امیه نیز روند پذیرش اسلام در ایران کند بود. رفتار غیراسلامی برخی از حاکمان اموی، محدودیت‌ها و موانعی را بر سر راه گروش به اسلام ایجاد کرد. قرار دادن مسلمانان غیرعرب در ردیف موالی و محروم کردن آنان از پاره‌ای حقوق

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و توضیح دهید که چه برداشتی از آن دربارهٔ روند مسلمان شدن ایرانیان در فارس دارید. ابواسحاق ابراهیم‌بن محمد اصطخری (استخری) (د ۳۴۶ق) از مردم استخر فارس در کتاب جغرافیایی مسالک و ممالک در خصوص دین مردم فارس می‌نویسد: «در پارس گبرکان^۱ و ترسآن^۲ و جُهودان^۳ باشند، و غلبه گبرکان دارند. و جُهودان اندکی باشند، و کتاب‌های گبرکان و آتشکده‌ها و آداب گبرکی هنوز در میان پارسیان هست. و به هیچ ولایت اسلام چندان گبر نباشد کی در ولایت پارس - کی دار مُلک ایشان بودست» (اصطخری، مسالک و ممالک، ص ۱۲۱).

۱- زرتشتیان ۲- مسیحیان ۳- یهودیان

عوامل مؤثر در اسلام آوردن مردم ایران

پ) مهاجرت گستردهٔ اعراب مسلمان به ایران، زمینه‌ساز آشنایی تدریجی ایرانیان با اسلام و گرویدن به آن شد. سادات علوی و شیعیانی که برای نجات از ظلم امویان و عباسیان به میهن ما پناه آوردند، نقش مهمی در این زمینه داشتند. ساکنان شهر قم و نیز شمار زیادی از مردم مازندران و گیلان، در نتیجهٔ مهاجرت گروهی از شیعیان و علویان به دیار آنان، با اسلام آشنا و مسلمان شدند. حضور امام رضا علیه السلام و امامزادگان در ایران نیز بر توجه و گرایش اجداد ما به اسلام تأثیر داشت.

الف) اسلام دینی جهانی است و تمام مردم جهان مخاطب آن به‌شمار می‌روند. پیام برادری و برابری اسلام و سادگی مناسک و آداب اسلامی، از جمله جذابیت‌های این دین برای ایرانیان بود. ب) ساکنان ایران، خواه زرتشتی و خواه مسیحی و یهودی، یکتاپرست و معتقد به بهشت و جهنم و ظهور منجی بودند؛ بنابراین، درک و پذیرش جهان‌بینی توحیدی و پیام مکتب اسلام، برای آنان چندان دشوار و ناخوشایند نبود.

ضریح حرم حضرت معصومه علیها السلام - قم

حرم حضرت شاهچراغ علیه السلام - شیراز

پرسش‌های نمونه

- ۱) زمینه‌های سیاسی شکست حکومت ساسانیان از اعراب مسلمان را شرح دهید.
- ۲) روند فتح ایران پس از جنگ نهاوند، چگونه پیش رفت؟
- ۳) علل جنبش‌های اجتماعی و سیاسی ایرانیان را در دوران خلافت امویان توضیح دهید.
- ۴) چرا روند اسلام‌پذیری ایرانیان در سدهٔ نخست هجری کند بود؟
- ۵) منابع تاریخی را که در این درس به آنها استناد شده‌است، فهرست کنید.
- ۶) نمودار خط زمان دو قرن اول هجری را ترسیم کنید و رویدادهایی را که در این درس به آنها اشاره شده‌است، بر روی آن نشان دهید.

از ابتدای قرن سوم تا نیمه قرن پنجم هجری، ایرانیان سلسله حکومت‌هایی تشکیل دادند و به تدریج مناطق مختلف ایران را از زیر سلطه مستقیم خلفای عباسی خارج کردند. در این دوره بود که تمدن ایرانی-اسلامی به اوج گسترش و شکوفایی رسید. در این درس، شما ضمن جست‌وجو و ارزیابی شواهد و مدارک تاریخی، برخی از جنبه‌های مهم سیاسی، علمی و فرهنگی و اقتصادی تمدن ایرانی-اسلامی را شناسایی و بررسی خواهید کرد.

سلسله‌های ایرانی مسلمان

بحث و گفت‌وگو

با توجه به اینکه نخستین سلسله مسلمان ایرانی یعنی طاهریان در خراسان شکل گرفت، با راهنمایی دبیر و با توجه به مطالبی که در درس‌های قبل خواندید، درباره جایگاه و اهمیت سیاسی و اجتماعی خراسان و نقشی که خراسانیان در تحولات سیاسی قلمرو خلافت داشتند، بحث و گفت‌وگو کنید.

قلمرو فرمانروایی طاهریان

الف) زمینه‌های تأسیس

فعالیت‌ها و مبارزات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایرانیان در دو قرن نخست هجری، زمینه را برای شکل‌گیری سلسله‌های ایرانی و در پی آن تغییر اوضاع سیاسی ایران در سده‌های سوم و چهارم هجری فراهم آورد. سرآغاز این تغییر، هنگامی بود که طاهربن حسین مشهور به ذوالیمینین از سوی مأمون، خلیفه عباسی به حکومت خراسان منصوب شد (۲۰۵ق). تشدید جنبش‌های ضد خلافت در ایران، مأمون را متوجه این نکته کرد که باید تغییری در شیوه اداره قلمرو خلافت ایجاد کند؛ از این رو، حکومت خراسان را به طاهر، سردار ایرانی خود سپرد. پس از طاهر، حکومت خراسان در خاندان او موروثی شد و بدین‌گونه نخستین سلسله مسلمان ایرانی شکل گرفت. پس از آن با افول قدرت عباسیان در قرن‌های سوم و چهارم هجری، سلسله‌های

حکومتی دیگری در گوشه و کنار ایران روی کار آمدند. صفاریان، سامانیان، علویان طبرستان، زیاریان و آل‌بویه از جمله این سلسله‌ها به شمار می‌روند.

سلسله‌های مسلمان ایرانی در سده‌های سوم، چهارم و پنجم هجری

دوره حکومت	طاهریان	علویان طبرستان	صفاریان	سامانیان	زیاریان	آل بویه	روادیان	آل حسَنویه
۲۰۵-۲۵۹ق	۲۵۰-۳۱۶ق	۲۴۷-۳۹۴ق	۲۰۴-۳۹۵ق	۳۱۹-۴۸۳ق	۳۲۰-۴۵۴ق	قرن ۴ق	۳۴۸-۴۰۵ق	
مؤسس	طاهر ذوالیمینین	حسن بن زید	یعقوب لیث صفاری	امیر اسماعیل سامانی	مرداویج زیاری	پسران بویه: علی، حسن و احمد	محمد بن حسن روادی	حَسَنویه بن حسین کرد
محدوده قلمرو	خراسان و سیستان	طبرستان و گرگان	سیستان ^۱	خراسان و ماوراءالنهر	طبرستان و گرگان ^۲	شمال، جنوب، غرب ایران و عراق	آذربایجان	کردستان، کرمانشاه، همدان و لرستان
پایتخت	مرو، نیشابور	آمل	زرنج (زرنج)	بخارا	اصفهان گرگان	ری، شیراز، بغداد	تبریز	دژ سَرمَاج در نزدیکی بیستون

فعالیت

ترسیم نمودار خط زمان

با توجه به مطالب جدول بالا، نمودار خط زمان تاریخ ایران را در سده‌های سوم تا پنجم هجری ترسیم کنید.

(ب) خاستگاه اجتماعی و جغرافیایی

آورده بودند. سادات علوی نقش مؤثری در ترویج اسلام در میان ایرانیان به ویژه ساکنان طبرستان، دیلم و گیلان داشتند و با رفتار و اخلاق پسندیده خود، مورد اعتماد توده‌های مردم قرار گرفتند. برخی از بنیان‌گذاران نخستین سلسله‌های مسلمان ایرانی، از میان مردم عادی برخاستند و قدرت را به دست گرفتند. یعقوب لیث صفاری، رویگرزاده‌ای از دهی به نام قرین در سیستان بود. او فعالیت اجتماعی و سیاسی خود را با شرکت در گروه عیاران و جوانمردان سیستان و جنگ علیه خوارج آنجا آغاز کرد. سلسله آل بویه را پسران ابوشجاع بویه (علی، حسن و احمد) از اهالی دیلم تأسیس کردند. بویه شغل صیادی را رها کرد و به همراه پسرانش حرفه نظامی‌گری را برگزید و به خدمت سرداران دیلمی درآمد.

سلسله‌های طاهریان و سامانیان، ریشه در خاندان‌های کهن دهقانی منطقه خراسان و ماوراءالنهر داشتند. در واقع این دو سلسله را دودمان‌های زمین‌داری پایه‌گذاری کردند که از قدرت و نفوذ اقتصادی و پشتوانه اجتماعی و فرهنگی قابل ملاحظه‌ای در دیار خود برخوردار بودند. دهقانان در سده‌های نخستین هجری، علاوه بر مشارکت در امور محلی، نقش مهمی در حفظ و انتقال فرهنگ ایرانی از دوره باستان به دوره اسلامی ایفا کردند. حسن بن زید، بنیان‌گذار حکومت علویان طبرستان و جانشینان او از سادات علوی شیعه مذهب به شمار می‌رفتند که برای رهایی از ستم خلفای عباسی، به ایران و به ویژه منطقه طبرستان پناه

۱- دامنه قدرت صفاریان در زمان یعقوب لیث و برادر و جانشین او (عمرو) به مناطق وسیعی از شرق، جنوب و مرکز ایران می‌رسید.

۲- قلمرو زیاریان در دوران کوتاه حکومت مرداویج (۳۱۹-۳۲۳ق) شامل مناطق وسیعی از مرکز، شمال، جنوب و غرب ایران می‌شد.

رویگرزاده عیارپیشه

مجسمه یعقوب لیث - زابل

«در سیستان آن عهد، خاطره پهلوانی‌های خاندان زال و سام نریمان در افواه بود و حتی آخورگاه رخس، اسب افسانه‌ای رستم داستانی را در آنجا [زادگاه یعقوب] نشان می‌دادند و این نکته رواج قصه‌های پهلوانی عهد کیانی را در آن ایام همچنان قابل ملاحظه نشان می‌داد و جوانان و پهلوانان شهر را البته تحت تأثیر قرار می‌داد.

در چنین محیطی و احوالی، خاطر رویگرزاده پهلوان و عیارپیشه قرنین از تأثیر قصه‌های رستم و جنگجویی‌های پهلوانی او متأثر بود و تحت تأثیر همین احوال بود که او از همان ایام جوانی، پُتک و چکش رویگری را کنار نهاد و آن را به شمشیر و سلیح جنگاوری تبدیل کرد. در آغاز کار، به راهزنی افتاد، اما شیوه عیاری او را از تعدی در حق فقرا و مظلومان مانع آمد و از او یک پهلوان مردمی، مردم‌پسند و محبوب ساخت. پسر لیث با دسته کوچک عیاران خود که آوازه سخاوت و جلادت و فتوتش، تعداد آنها را هر روز بر گرد وی می‌افزود، توانست در بین دسته‌های غازیان و مُطّوعه^۱ محلی، حیثیت و اعتبار قابل ملاحظه‌ای کسب کند. ... چون رهبری جنگجویان ضد خوارج به عهده او افتاد، تدریجاً در دفع آشوب‌های محلی هم توفیق یافت و این توفیق، اهالی سیستان را به فرمانبرداری از او و حمایت تشویق و الزام کرد» (عبدالحسین زرین کوب، روزگاران، تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی، ص ۳۷۳ - ۳۷۴).

۱- به جنگاورانی که داوطلبانه در مناطق مرزی برای جهاد با کافران حضور می‌یافتند، مُطّوعه گفته می‌شد.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

نسب بیشتر بنیان‌گذاران سلسله‌های مسلمان ایرانی از جمله طاهریان، سامانیان، صفاریان، آل‌بویه و زیاریان را به یکی از شاهان و سرداران ساسانی از قبیل خسرو انوشیروان، خسرو پرویز و بهرام چوبین و یا پهلوانان اساطیری مانند رستم رسانده‌اند. به نظر شما دلیل این نسب‌سازی چه بوده است؟

کاوش خارج از کلاس

با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، درباره موقعیت اجتماعی عیاران و شیوه فعالیت‌های آنان در قرون نخستین هجری، مطالبی را تهیه و در کلاس ارائه کنید.

پ) شیوه کسب قدرت

که در این دوره روی کار آمدند، بدون اجازه و تأیید خلیفه قدرت را به دست گرفتند. یعقوب لیث صفاری، بنیان‌گذار حکومت صفاریان، حسن بن زید، مؤسس حکومت علویان طبرستان و مرداو یح برپاکنده سلسله زیاریان و پسران بویه که سلسله آل‌بویه را بنیان نهادند، از آن جمله بودند.

بنیان‌گذاران برخی از سلسله‌های ایرانی مانند طاهریان و سامانیان، با فرمان خلیفه عباسی به حکومت رسیدند. همچنین انتقال قدرت از امیری به امیر دیگر نیز در این حکومت‌ها با فرمان و تأیید خلیفه صورت می‌گرفت. در مقابل، بنیان‌گذاران بسیاری از سلسله‌هایی

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و بگویید چه دلالتی بر شیوه کسب قدرت توسط یعقوب لیث صفاری دارد. «هنگامی که یعقوب به نیشابور، پایتخت طاهریان حمله کرد، محمدبن طاهر، امیر طاهری به او پیغام داد اگر به فرمان امیرالمؤمنین [خلیفه عباسی] آمده‌ای، عهد و منشور عرضه کن تا ولایت به تو سپارم و گرنه بازگرد. چون رسول به نزد یعقوب رسید و پیغام بگذارد، یعقوب شمشیر از زیر مصلی بیرون آورد و گفت عهد و لوای من این است» (گردیزی، تاریخ گردیزی، ص ۳۰۹).

ت) روابط با خلافت عباسی

جنگ با سپاهیان خلیفه و لشکریان طاهریان و سامانیان که متحد خلافت بودند، سپری شد.

صفاریان: رابطه صفاریان با خلافت عباسی فراز و نشیب زیادی را طی کرد. با آنکه یعقوب بدون فرمان و بی‌اجازه خلیفه عباسی به قدرت رسید، اما موفقیت‌های او در سرکوب خوارج و جهاد با کفار مرزهای شرقی، موجب شد که خلیفه فرمان حکومت سیستان، کابل و بلخ را برای وی بفرستد. با این حال، پس از حمله یعقوب به نیشابور و از میان برداشتن حکومت طاهریان و سپس لشکرکشی ناموفق امیر صفاری به بغداد، روابط دو طرف به خصومت گرایید. در زمان عمرو لیث، برادر و جانشین یعقوب، دشمنی و درگیری میان صفاریان و خلافت عباسی کمتر شد؛ امیر صفاری نسبت به خلیفه اظهار تبعیت کرد و به نام او خطبه خواند و خلیفه نیز حکومت عمرو را بر مناطقی که در اختیار داشت، تأیید کرد. با وجود این، عباسیان همچنان به صفاریان بی‌اعتماد بودند. از این رو، در جنگ میان عمرو با امیر اسماعیل سامانی، خلیفه جانب سامانیان را گرفت و پس از آنکه در این جنگ عمرو به اسارت درآمد و به بغداد فرستاده شد، خلیفه ناجوانمردانه دستور به قتل او داد.

سلسله‌های حکومتی که در سده‌های سوم تا پنجم بر مناطق مختلف ایران فرمان می‌راندند، روابط متفاوتی با خلافت عباسی داشتند.

طاهریان و سامانیان: امیران سلسله‌های طاهری و سامانی عموماً نسبت به خلفای بنی‌عباس اظهار اطاعت ظاهری می‌کردند و در مواردی با دشمنان خلافت مانند علویان طبرستان و خوارج در سیستان سر ستیز داشتند. اظهار اطاعت این امیران نسبت به خلافت، به قدرت آنان در نظر عامه مردم مسلمان، مقبولیت و مشروعیت می‌بخشید. با این حال، حاکمان طاهری و سامانی در اداره امور قلمرو خود استقلال کامل داشتند و با اراده و اختیار خود درباره مسائل سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی سرزمین‌های تحت فرمان، تصمیم‌گیری و عمل می‌کردند.

علویان طبرستان: روابط حکومت علویان طبرستان با خلافت عباسی همواره خصومت‌آمیز بود؛ زیرا امیران شیعه‌مذهب این سلسله که از سادات علوی به شمار می‌رفتند، خود مدعی خلافت بودند و عباسیان را غاصب خلافت می‌شمردند. از این رو، بیشتر دوران حکومت علویان طبرستان (۲۵۰-۳۱۶ق) به کشمکش و

قضاوت کنید

متن زیر را بخوانید و درباره دلیل یعقوب لیث صفاری برای بی‌اعتمادی به خلافت عباسی، قضاوت کنید. «یعقوب بسیار گفتی که دولت عباسیان بر غدر و مکر بنا کرده‌اند؛ نبینی که با بوسلمه [بوسلمه خلال] و بومسلم [بومسلم] و آل برامکه و فضل بن سهل چندان نیکویی کایشان را اندر آن دولت بودند، چه کردند؟ کسی مبادا که بر ایشان اعتماد کند» (تاریخ سیستان، ص ۲۶۷-۲۶۸).

بند امیر از آثار دوره عضدالدوله فرمانروای آل بویه - مرودشت فارس

سلسله‌های حکومتی مستقلی برپا کردند، روند اسلام‌پذیری شتاب بیشتری گرفت و بیشتر مردم ایران در دوره آنان به دین اسلام درآمدند. امیران سلسله‌های علویان طبرستان و آل بویه، پیرو مذهب تشیع بودند و به تقویت و گسترش آن مذهب در ایران کمک کردند. در عصر آل بویه، مراسم عزاداری امام حسین علیه السلام در عاشورا و جشن عید غدیر خم با شکوه و عظمت برگزار می‌شد. همچنین در آن دوره، حرم امامان شیعه در عراق مرمت و بازسازی شد و سنت زیارت رو به گسترش نهاد.

فرهنگ و تمدن الف) زبان فارسی

اگرچه با ورود اسلام به ایران، زبان عربی، زبان حکومت و دین شد، اما زبان فارسی دری که در واقع صورت تحول یافته فارسی میانه (پهلوی) بود، همچنان در میان عامه مردم در بیشتر سرزمین‌های ایرانی رواج داشت. به مرور زمان حتی بسیاری از اعراب مهاجر به میهن ما نیز جذب زبان فارسی و فرهنگ ایرانی شدند.

تأسیس حکومت‌های ایرانی در سده سوم هجری، سرآغازی بر توجه و حمایت رسمی از زبان و ادب فارسی بود. یعقوب لیث که امیری میهن‌دوست و علاقه‌مند به فرهنگ ایرانی بود، شاعران را به سرودن شعر فارسی تشویق می‌کرد.

ث) آثار و پیامدها

به قدرت رسیدن سلسله‌های ایرانی در سده‌های سوم تا پنجم هجری آثار و پیامدهای عمیق و گسترده‌ای بر ایران و ایرانیان داشت. البته میزان اثرگذاری همه امیران و سلسله‌ها به یک اندازه نبود. ظاهر ذوالیمینین و یعقوب لیث صفاری و نیز امیران سلسله‌های سامانیان و آل بویه که بر قلمرو وسیع تری فرمان می‌راندند، به مراتب تأثیر بیشتری داشتند.

در اینجا، به اختصار، به برخی از این تأثیرات می‌پردازیم. **سیاسی - اجتماعی:** مهم‌ترین پیامد سیاسی ظهور حکومت‌های ایرانی، کاهش و زوال تدریجی سلطه سیاسی - نظامی خلفای عباسی بر ایران بود. همچنین پس از آنکه اداره امور مناطق مختلف کشور در اختیار کارگزاران ایرانی قرار گرفت، به مرور، آرامش نسبی بر جامعه حکم فرما و از شدت آشوب‌ها و جنبش‌های سیاسی، اجتماعی و مذهبی کاسته شد. با این حال برخی از امیران سلسله‌های یاد شده به سبب تمایلات توسعه‌طلبانه و یا به واسطه تشویق و تحریک خلفای عباسی، به رقابت و ستیز با یکدیگر پرداختند.

اقتصادی: در فاصله سده‌های سوم تا پنجم هجری به ویژه در دوران حکومت‌های طاهریان، سامانیان و آل بویه فعالیت‌های اقتصادی از رونق مناسبی برخوردار بود. در آن زمان کشاورزی، تجارت و صنعت رشد چشمگیری یافت. به واسطه چنین رشدی بود که شهر و شهرنشینی در قلمرو آل بویه گسترش یافت. بخارا، نیشابور، ری، اصفهان، شیراز و همدان از جمله شهرهای بزرگ و آباد آن عصر بودند.

برقرار شدن آرامش و امنیت نسبی، قرار گرفتن زمام کارها به دست امیران و وزیران با تدبیر و علاقه‌مند به عمران و آبادانی و استقرار نظام دیوانی منظم و منسجم، از جمله عوامل رونق اقتصادی و رشد شهرنشینی در زمان سامانیان و آل بویه بود. **مذهبی:** پس از آنکه امیران ایرانی قدرت را به دست گرفتند و

آرامگاه فردوسی - توس (مشهد)

در عصر سامانیان زبان و ادب فارسی اوج گرفت. امیران و وزیران ایران دوست و فرهنگ‌پرور سامانی زحمات فراوانی برای ترویج این زبان کشیدند. آنان شاعران و نویسندگان فارسی‌گو را تشویق و حمایت می‌کردند. رودکی پدر شعر فارسی در این زمان می‌زیست و مورد حمایت دربار سامانی بود. حکیم ابوالقاسم فردوسی نیز در اواخر دوره سامانی شروع به سرودن شاهنامه کرد. او پس از سقوط سامانیان، شاهنامه را به سلطان محمود غزنوی تقدیم کرد، اما این سلطان، قدر خدمت این شاعر بزرگ را ندانست و او را آزرده خاطر ساخت.

بسی رنج بردم درین سال سی عجم زنده کردم بدین پارسی

کاوش خارج از کلاس

شاهنامه

با استفاده از منابع و محتوایی که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، درباره زندگی و اقدامات فرهنگی حکیم ابوالقاسم

فردوسی تحقیق کنید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید:

۱- فردوسی چه جایگاه و موقعیت اجتماعی در روزگار خود داشت؟

۲- انگیزه فردوسی از سرودن شاهنامه چه بود؟

آن علوم نقش مهمی داشته‌اند.

در پی کار آمدن سلسله‌های ایرانی در سده‌های سوم تا پنجم هجری، فعالیت‌های علمی و فکری ایرانیان دو چندان شد. در آن دوره دانشمندان بزرگی پا به عرصه نهادند، آثار علمی برجسته‌ای را پدید آوردند و روش‌های علمی تازه‌ای ابداع کردند. بدون شک، سلسله‌های ایرانی به ویژه سامانیان و آل‌بویه سهم بسزایی در رونق و شکوفایی علمی و فرهنگی عصر خود داشتند. امیران و وزیران فرهنگ‌پرور این سلسله‌ها، از یک سو، عالمان را مورد حمایت مادی و معنوی قرار دادند و از سوی دیگر، با مدارا و اجتناب از تعصب و تنگ‌نظری، شرایطی را فراهم آوردند که اهل علم و اندیشمندان پیرو مذاهب و دین‌های مختلف در امنیت و آسایش کامل فعالیت کنند.

علاوه بر آن، در دوره سامانیان، زبان فارسی به عنوان زبان علم و دین در کنار زبان عربی قرار گرفت و چندین اثر علمی و دینی به زبان فارسی تألیف و یا ترجمه شد. ترجمه و تلخیص تاریخ طبری با عنوان تاریخ بلعمی و ترجمه تفسیر طبری بر قرآن از آن جمله‌اند. همچنین در آن دوره، نخستین کتاب جغرافیایی به زبان فارسی با عنوان حدود العالم من المشرق الی المغرب نگارش یافت.

ب) علم و آموزش

پیش‌تر خواندید که در دو قرن نخست هجری، ایرانیان نقش فعالی در تحولات جهان اسلام به ویژه تحولات علمی، فکری و فرهنگی ایفا کردند. نگاهی به تاریخ علم در حوزه تمدن اسلامی بیانگر آن است که عالمان و اندیشمندان ایرانی در تدوین بسیاری از رشته‌های گوناگون علوم پیشگام بوده‌اند و در رشد و گسترش

در سده‌های نخستین هجری، مساجد، مهم‌ترین مراکز آموزشی بودند و در مساجد بیشتر شهرهای ایران حلقه‌های درس بزرگی تشکیل می‌شد. به تدریج مدرسه‌هایی هم در شهرهای بزرگ به وجود آمد. از تجربیات و نهادهای آموزشی دوره باستان نیز استفاده می‌شد. مدرسه پزشکی جندی‌شاپور که در زمان ساسانیان آغاز به کار کرده بود، همچنان تا قرن سوم هجری به فعالیت خود ادامه داد.

بیشتر بدانیم

کتابخانه صاحب‌بن عباد

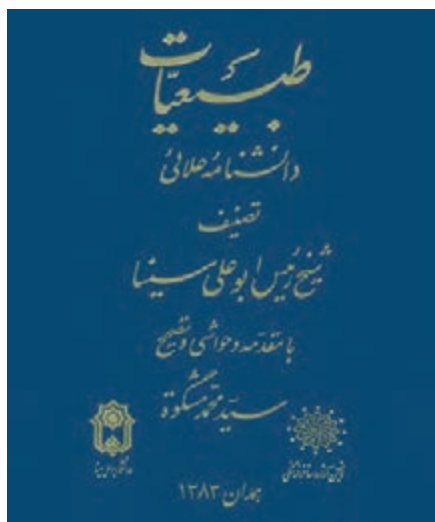
به همت صاحب‌بن عباد، وزیر ادیب و دانشمند آل‌بویه، کتابخانه بزرگی در ری شکل گرفت. تعداد کتاب‌های این کتابخانه را بیشتر از ۱۰۰ هزار جلد نوشته‌اند. هیچ یک از پادشاهان و وزراء، کتابخانه‌ای به عظمت کتابخانه او نداشته‌اند. گفته‌اند فهرست کتاب‌های آن کتابخانه خود ده جلد بود. پیش از صاحب، فرمانروایان و سیاستمداران معمولاً کتاب‌های خود را در گنجینه‌ای می‌نهادند و به شیفتگان کتاب و اهل علم اجازه استفاده از آنها را نمی‌دادند، اما صاحب، درهای کتابخانه خود را به روی دانش‌پژوهان و عموم طالبان علم باز گذاشت.

۱- معارف اسلامی: ایرانیان از گذشته‌های دور به خردورزی و علم‌دوستی شهرت داشتند. از ابتدای ورود اسلام به ایران، برخی از ایرانیانی که مسلمان شدند، به تدوین و ترویج معارف اسلامی، شامل علوم قرآنی، حدیث، فقه و کلام اهتمام ورزیدند. پس از آنکه در سده‌های سوم و چهارم هجری جمعیت کثیری از مردم ایران مسلمان شدند، توجه به علوم و معارف اسلامی فزونی یافت.

برجسته‌ترین مفسران، محدثان، فقیهان و متکلمان ایرانی در سده‌های نخستین هجری

علم	عالم	دوره زندگی	آثار و تألیفات
تفسیر	محمدبن حسن توسی (شیخ توسی) محمدبن جریر طبری	۳۸۵. توس — ۴۶۰ق. نجف ۲۲۴. آمل — ۳۱۰ق. بغداد	تفسیر تبیان جامع‌البیان فی تفسیرالقرآن
حدیث	محمدبن یعقوب کلینی محمدبن علی بن بابویه قمی (شیخ صدوق) مسلم بن حجاج نیشابوری	۲۵۵. کلین شهری — ۳۲۹ق. بغداد ۳۰۵. قم — ۳۸۱ق. شهری ؟. نیشابور — ۲۶۱ق. نیشابور	کتاب الکافی، شامل یک دوره حدیث شیعه کتاب من لایحضره الفقیه، شامل ۵۹۲۰ حدیث شیعه صحیح مسلم یکی از کتاب‌های حدیث
فقه	محمدبن حسن توسی (شیخ توسی)	۳۸۵. توس — ۴۶۰ق. نجف	کتاب‌های النهایه و مبسوط
کلام	فضل بن ابوسهل بن نوبخت	۲۳۷ق. بغداد — ۳۱۱ق. ؟	متکلم شیعه مذهب

و درمان بیماران مشغول بود. این اندیشمند بزرگ ایرانی، در طول زندگی خود بیش از ۱۰۰ اثر علمی برجای گذاشت که نیمی از آنها در موضوع فلسفه و نیمی در علوم دیگر است. علاوه بر آن، دهها اثر دیگر نیز به وی منسوب است. کتاب شفا یکی از بزرگ‌ترین دائرةالمعارف‌های علمی است که به دست این دانشمند عظیم‌القدر نوشته شده و در آن، علاوه بر فلسفه، به علوم طبیعی و ریاضی نیز پرداخته شده است. ابن‌سینا برای نخستین بار در **دانشنامه‌ی علایی** یک دوره فلسفه را به زبان فارسی تألیف کرد و این اثر، سهم بسزایی در مطرح کردن زبان فارسی به عنوان زبان علم داشت.

۲- فلسفه: در طول تاریخ کهن ایران، فلسفه همواره با فرهنگ این سرزمین عجیب بوده است. در ایران دوران اسلامی، فلسفه از شکوفایی فوق‌العاده‌ای برخوردار شد و فیلسوفان ایرانی نقش برجسته‌ای در ایجاد و گسترش مکتب‌های مهم فلسفی در جهان اسلام ایفا کردند.

ابونصر محمدبن محمد، معروف به **فارابی** (۲۵۷-۳۳۸ق) فیلسوف بزرگ ایرانی که از خراسان به بغداد رفت و سپس در دمشق سکونت گزید، فلسفه‌ی مسنایی را که تلفیقی از جهان‌بینی اسلام و فلسفه‌ی ارسطویی و نوافلاطونی بود، پایه‌گذاری کرد. در سنت فلسفه‌ی اسلامی، فارابی را بعد از ارسطو که ملقب به معلم اول است، معلم دوم می‌خوانند. ابن‌سینا او را استاد خود دانسته و ابن‌رشد و دیگر فیلسوفان احترام زیادی برای او قائل شده‌اند.

بدون شک، برجسته‌ترین فیلسوف ایران و جهان اسلام کسی نیست جز **ابوعلی سینا** (۳۷۰-۴۲۸ق) که فلسفه‌ی مسنایی را به اوج رسانید. ابن‌سینا پس از مهاجرت از زادگاهش بخارا، در شهرهای مختلف ایران به خصوص ری، اصفهان و همدان به فعالیت علمی

بیشتر بدانیم

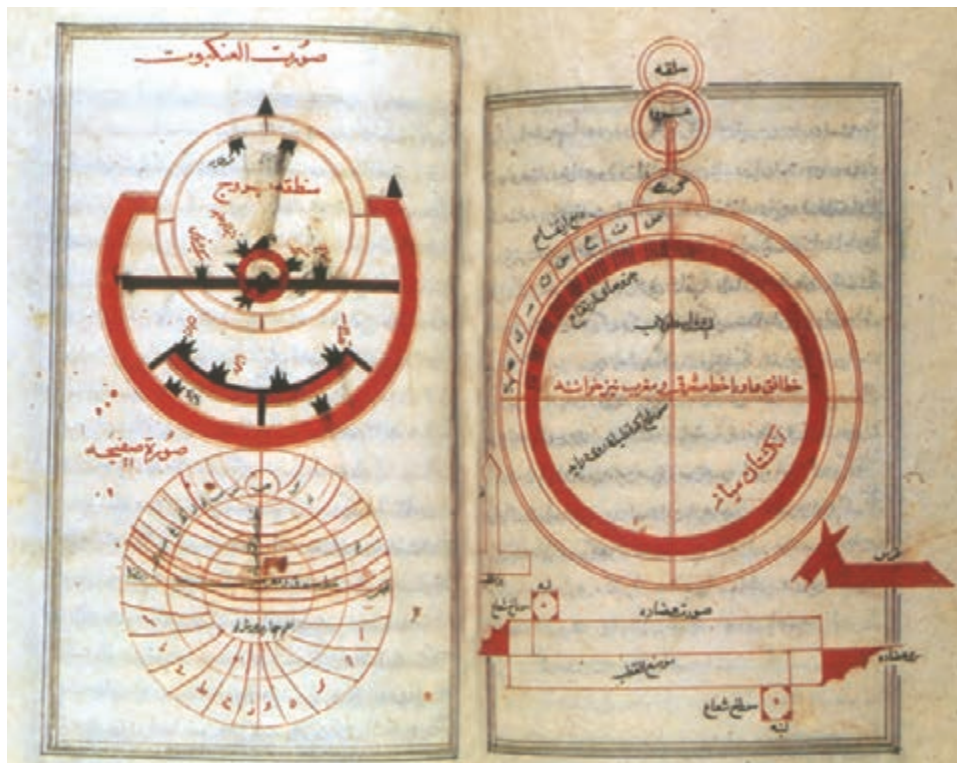
ابوعلی مسکویه رازی

احمدبن محمد مسکویه رازی (۳۲۰-۴۲۰ق)، فیلسوف، ادیب، مورخ و منشی دربار آل‌بویه، در رشته‌های گوناگون تاریخ، علم کلام، فلسفه و پزشکی تبحر داشت. او به کیمیاگری علاقه‌مند بود. وی سال‌ها مصاحب و ندیم امیران آل‌بویه در بغداد و ری بود. بسیاری از مورخان، ابوعلی مسکویه را پیرو مذهب شیعه دانسته‌اند. تجارب الامم در علم تاریخ و تهذیب الاخلاق در علم اخلاق از مهم‌ترین آثار اوست.

فعالیت شدند. بدون تردید یکی از برجسته‌ترین دانشمندان عصر طلایی تمدن ایرانی-اسلامی، ابوریحان محمدبن احمد بیرونی (۳۶۲-۴۴۰ق). غزنه است. بیرونی در ریاضیات، نجوم، گاه‌شماری، جغرافیا، هندشناسی و... مقام والایی داشت و به زبان‌های فارسی،

۳- ریاضیات و نجوم: ریاضیات و نجوم نیز از جمله علوم بودند که در دوران اسلامی به پشتوانه‌ی دانش و مهارت‌هایی که از تمدن ایران و سایر تمدن‌های باستانی به تمدن اسلامی انتقال یافته بود، پیشرفت خارق‌العاده‌ای کرد. تعداد قابل توجهی از ریاضی‌دانان و منجمان ایرانی به خدمت عباسیان درآمدند و در رصدخانه‌ی بغداد مشغول

عربی و سانسکریت مسلط بود. وی آثار ارزنده‌ای در این زمینه‌ها تألیف کرد. ابزارها و روش‌های ابداعی او برای تعیین طول و عرض جغرافیایی و اندازه‌گیری فاصله میان شهرها جالب است.

توصیف اسطرلاب در کتاب «التفهيم» بیرونی

مشهور شده است. جرج سارتن، پدر تاریخ علم، رازی را بزرگ‌ترین پزشک اسلام و قرون وسطا شمرده است. رساله آبله و سُرخک^۱ او حاوی کهن‌ترین توصیف درباره بیماری آبله است و اثری ارزشمند در علم پزشکی به شمار می‌رود. به اعتقاد بسیاری از صاحب‌نظران تاریخ علم، ابن‌سینا یکی از برجسته‌ترین پزشکان تاریخ علم پزشکی به شمار می‌رود. دائرةالمعارف پزشکی او با عنوان قانون، نه فقط در ایران و جهان اسلام، که در اروپا نیز تا چندین قرن به عنوان یک منبع و مرجع معتبر پزشکی باقی ماند.

۴- پزشکی و داروسازی: دانش پزشکی ایران باستان از طریق مدرسه جندی‌شاپور به دوره اسلامی انتقال یافت و نخستین آثار مستقل پزشکی عصر اسلامی به دست استادان آن مدرسه نوشته شد. جرجیس بن جبرائیل (د پس از ۱۵۲ق) رئیس مدرسه جندی‌شاپور و پزشک پراوازه ایرانی به بغداد رفت و به دنبال او گروه دیگری از پزشکان آن مرکز علمی، راهی مرکز خلافت عباسی شدند. محمد زکریای رازی (۲۵۱ - ۳۱۳ ق) پزشک، شیمی‌دان و فیلسوف ایرانی، آثار ماندگاری در زمینه پزشکی، شیمی و فلسفه نوشته و به عنوان کاشف الكل و جوهر گوگرد (اسید سولفوریک)

کتاب *الابنية عن حقایق الادویه*، اثری است کهن به زبان فارسی در علم داروسازی و داروشناسی که توسط ابومنصور علی بن موفق هروی، پزشک و داروشناس ایرانی که در سده‌های چهارم و پنجم هجری می‌زیسته، نوشته شده است. این کتاب حاوی خلاصه‌ای کلی و ارزشمند درباره داروشناسی است.

۵- سایر علوم و فنون: علاوه بر آنچه بیان شد، رشته‌های دیگر علمی مانند تاریخ، جغرافیا، ادبیات، فیزیک و شیمی نیز رواج و رونق داشت. ایرانیان مسلمان همچنین به اتکای تجربیات کهن خویش، در ساخت ابزارها و ادوات جنگی، حفَر قنات و ایجاد بناهای مختلف مانند مساجد، پل‌ها و سدها مهارت خوبی از خود نشان دادند. دانش و مهارت‌های ایرانیان باستان در حوزه هنر و صنایع به شکل‌های مختلف به دوران اسلامی منتقل شد.^۱

بحث و گفت‌وگو

برخی نویسندگان، سده‌های سوم تا پنجم هجری در تاریخ ایران را «عصر طلایی» نامیده‌اند. با توجه به مطالعه و کاوشی که در موضوع این درس انجام دادید، درباره درستی یا نادرستی این نسبت، بحث و دلایل خود را در تأیید یا رد آن بیان کنید.

پ) توسعه دریانوردی و تجارت دریایی

یادآوری

دریانوردان ایرانی در دوران باستان، حضوری گسترده و فعال در آب‌های شمال و جنوب فلات ایران و دریاهای آزاد داشتند. در آن دوران کشتی‌های ایرانی در مسیرهای دور و نزدیک دریایی در رفت و آمد بودند. تجهیزات صنایع دریایی، از جمله کشتی‌سازی، پیشرفت زیادی کرد و دریانوردان ایرانی دانش و تجربه گران‌بهای اندوختند. شناخت بادهای موسمی، تحول بزرگی در دریانوردی راه دور ایران در دوران باستان به وجود آورد.

هنگام سقوط ساسانیان، بنادر ایرانی در سواحل خلیج فارس، دریای عمان^۲ و دریای سرخ، آباد و پررونق بودند. در قرون نخستین هجری در نتیجه گسترش و یکپارچگی جغرافیای جهان اسلام، تجارت در مسیرهای زمینی و دریایی توسعه چشمگیری یافت. در آن زمان

۱- برای اطلاعات بیشتر درباره علوم و دانشمندان مسلمان ایرانی به جلد دهم *دائرة المعارف بزرگ اسلامی مدخل «ایران»* رجوع کنید.

۲- بندر اُبله در نزدیکی بصره کنونی و بندرهای مهربان، سینیز، گناوه، ریشهر (ریواردشیر) و سیراف در سواحل استان بوشهر کنونی و بندر نابند (ناوبند) در سواحل استان هرمزگان کنونی و بندرهای قُلّهات و ضحار در سواحل کشور کنونی عمان، از جمله بندرهای ایرانی در خلیج فارس و دریای عمان بودند.

دریانوردان و بازرگانان ایرانی به اتکای دانش و تجربیات فراوانی که در این زمینه داشتند، فعالیت خود را گسترش دادند. در فاصله سده‌های سوم تا پنجم هجری، تجارت دریایی خلیج فارس با هندوستان، چین، جنوب شرقی آسیا و حوزه شرق آفریقا گسترش یافت و اسلام توسط بازرگانان و دریانوردان ایرانی به سرزمین‌های مذکور راه یافت. در این سده‌ها، مراکز شهری در سواحل خلیج فارس رونق یافتند و بندر سیراف به یکی از مراکز مهم مبادلات اقتصادی منطقه‌ای و جهانی آن روزگار تبدیل شد.

بیشتر بدانیم

دانش دریانوردی

دریانوردان ایرانی تجربیات و اطلاعات خود را در کتابچه‌هایی با عنوان **رهنامه** که در واقع راهنمای سفرهای دریایی بود، ثبت و ضبط می‌کردند. این اطلاعات و دانستنی‌ها شامل بادهای موسمی و جهت وزش آن، نحوه تعیین موقعیت‌های دریایی، شیوه تعیین فواصل دریایی، نحوه استقرار بادبان‌ها در موقعیت‌های گوناگون، جهت‌یابی دریایی در شب و روز، شناسایی موقعیت ستارگان در شب، مسیرهای دریایی و موانع آن، بنادر و جزایر مشهور و نقشه‌های دریایی بود (اطلس تاریخ بنادر و دریانوردی ایران، ج ۲، ص ۳۴۸).

نقاشی کشتی روان بر روی آب از کتاب مقامات حریری

پرسش‌های نمونه

- ۱) زمینه‌های سیاسی و اجتماعی شکل‌گیری حکومت‌های ایرانی را در سده‌های سوم و چهارم هجری توضیح دهید.
- ۲) حکومت‌های طاهریان و سامانیان را با سلسله‌های صفاریان و آل بویه، از نظر نحوه به قدرت رسیدن و نوع رابطه، با خلافت عباسی مقایسه کنید.
- ۳) پیامدهای سیاسی و اجتماعی تأسیس حکومت‌های ایرانی مسلمان در سده‌های سوم تا پنجم هجری را تجزیه و تحلیل کنید.
- ۴) نقش سلسله‌های ایرانی را در پیشرفت و شکوفایی علوم و معارف اسلامی در سده‌های سوم تا پنجم هجری شرح دهید.
- ۵) منابع و تحقیقات تاریخی را که در این درس به آنها استناد شده است، فهرست کنید.

از اواخر قرن چهارم تا زمان حمله مغول در اوایل قرن هفتم هجری، سه سلسله غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان بر بخش‌هایی و گاه بر سراسر ایران حکومت کردند. در این دوران، ایران تحولات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی مهمی را تجربه کرد. در این درس شما با بررسی شواهد و مدارک مختلف تاریخی، علل، آثار و نتایج تحولات مذکور را بررسی می‌کنید.

تحولات سیاسی

فکر کنیم و پاسخ دهیم

با راهنمایی دبیر و همفکری، توضیح دهید چه عاملی نقش مهمی در ورود ایران به دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان داشت؟

۱- غزنویان

هنگامه ضعف سامانیان، محمود، فرزند سبکتگین^۱ که سپهسالار سامانیان در خراسان بود، در شهر غزنه حکومتی مستقل تأسیس کرد که در تاریخ ایران به حکومت غزنویان مشهور است. وی سپس به تدریج بر تمامی نواحی خراسان و بخشی از قلمرو سامانیان سلطه یافت.

محمود همچون بسیاری از فرمانروایان هم‌عصر خود، از ابتدای تأسیس حکومت خود در پی کسب حمایت خلیفه عباسی برآمد. او بسیاری از اقدامات سیاسی - مذهبی خود را در پوشش جهاد در راه خدا و به بهانه مبارزه با مخالفان خلافت عباسی انجام می‌داد. به همین دلیل به ری که تحت حاکمیت آل بویه شیعه مذهب بود، حمله کرد (۴۲۰ق) و پس از تصرف آن، بسیاری از علما و مردم شهر را به بهانه اسماعیلی بودن به قتل رساند و کتابخانه مهم آنجا را، به بهانه وجود کتاب‌های فلسفی، به آتش کشید.

در جریان لشکرکشی‌های مسلمانان به ماوراءالنهر و سرزمین‌های آن سوی رود سیحون در سده‌های نخست هجری، شماری از ترکان به صورت فردی و یا گروهی به دین اسلام گرویدند و به قلمرو اسلامی راه یافتند. عده زیادی از این ترکان، به دلیل استعداد خاصی که در امور نظامی داشتند، به خدمت دربار عباسیان و امیران مسلمان در مناطق مختلف قلمرو خلافت درآمدند؛ برخی از آنان حتی به مراتب و مناصب بالای نظامی دست یافتند. آلتگین از جمله این افراد بود که در دربار سامانیان به مقام سپهسالاری رسید. او در میانه قرن چهارم هجری قمری (۳۵۰ق) در شهر غزنه (غزنی/ غزنین) در کوهستان‌های نواحی شرقی افغانستان کنونی که مرز شرقی سرزمین‌های اسلامی با هند غیرمسلمان محسوب می‌شد، زمینه ایجاد حکومتی محلی را فراهم کرد. در

۱- سبکتگین، غلامی ترک بود که به خدمت الپتگین درآمد و با ابراز شایستگی ترقی کرد. وی که داماد الپتگین بود از سال ۳۶۶ تا هنگام مرگش در ۳۸۷ ق حکومت غزنه را در اختیار داشت و نسبت به امیران سامانی اظهار وفاداری و فرمانبرداری می‌کرد.

از جمله حوادث مهم دوران حکومت محمود غزنوی، لشکرکشی‌های بی‌دریوی به هند بود. او به بهانه جهاد در راه خدا بارها به هند حمله کرد؛ در حالی که هدف و انگیزه‌اش از این حملات، دستیابی به ثروت فراوان هند از طریق غارت معابد و پرستشگاه‌های آن سرزمین بود. در نتیجه این حملات، دین اسلام و زبان فارسی به شبه‌قاره هند راه یافت و گسترش پیدا کرد.

قلمرو غزنویان در زمان سلطان محمود

دندانقان (۴۳۱ ق)، سلطه غزنویان بر خراسان به سر رسید،^۱ اما حکومت آنان بر مناطقی از سرحدات شرقی ایران (افغانستان کنونی) و شمال غربی هند، تا اواخر قرن ششم هجری ادامه یافت.

۲- سلجوقیان

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکان بودند که پس از گرویدن به اسلام، نخست در ماوراءالنهر و سپس در خراسان مستقر شدند. طغرل سلجوقی پس از تصرف نیشابور، این شهر را به عنوان مرکز حکومت خود برگزید (۴۲۹ ق). او سپس شهرها و مناطق مختلف ایران را یکی پس از دیگری تسخیر کرد. وی سرانجام به بغداد رفت

پس از محمود، پسران او، محمد و مسعود بر سر جانشینی پدر با یکدیگر به ستیز پرداختند. مسعود غلبه کرد و به جای پدر نشست. درگیری‌های داخلی و سرگرم شدن مسعود به لشکرکشی به هند، از جمله عواملی بود که سبب شد وی از وضعیت مردم، به خصوص ساکنان خراسان که زیر بار فشار مالیاتی مأموران او به شدت آسیب دیده بودند، غافل بماند. از این رو، هنگامی که سلجوقیان، به فرماندهی طغرل، به شهرهای خراسان هجوم آوردند، مردم دروازه شهرها را به روی مهاجمان گشودند. به دنبال شکست مسعود غزنوی از سلجوقیان در نبرد سرنوشت‌ساز

۱- ابوالفضل بیهقی، تاریخ‌نگار بزرگ ایرانی قرن ۴ و ۵ هجری در کتاب ارزشمند خود که به «تاریخ بیهقی» مشهور است، به شرح وقایع دوران غزنویان پرداخته است.

قلمرو سلجوقیان در زمان ملکشاه

بیشتر خاندان‌ها و حکومت‌های محلی از بین رفتند و با به اطاعت سلطان سلجوقی گردن نهادند. حکومت سلجوقیان، به دنبال مرگ وزیر و پادشاه قدرتمند خود، یعنی خواجه نظام‌الملک و ملکشاه، در اثر اختلافات فراوان بر سر قدرت و جانشینی، دچار ضعف شد. همچنین هجوم اقوام مهاجم منجر به از دست رفتن ماوراءالنهر و وارد آمدن آسیب‌ها و خسارت‌های فراوان به شهرها و روستاهای خراسان و دیگر مناطق ایران شد. به دنبال این حوادث، قلمرو سلجوقی در ایران بین امیران مختلف تقسیم شد و رقابت و کشمکش بر سر قدرت، حکومت سلجوقی را بیش از پیش تضعیف کرد. علاوه بر عوامل فوق، مبارزات اسماعیلیان در ایران و قدرت گرفتن اتابکان در نواحی زیر سلطه سلجوقیان نیز در ضعف و زوال این حکومت مؤثر بودند.

و خلیفه عباسی را از تسلط آل بویه شیعه‌مذهب درآورد و خود را منجی خلافت معرفی کرد (۴۴۷ق). خلیفه نیز حکومت ایران و عراق را به او بخشید و دستور داد که نام وی را در خطبه بخوانند و سکه به نام او زنند. خلیفه همچنین لقب «سلطان رُکن‌الدوله» را به طغرل داد. در زمان آلب أرسلان، جانشین طغرل، سلجوقیان در نبردی بزرگ که در ملازگرد رخ داد (۴۶۳ق)، سپاهیان امپراتوری روم شرقی را شکست دادند، امپراتور را اسیر کردند و آسیای صغیر را به متصرفات خود افزودند. در آن زمان، قلمرو سلجوقیان از رود سیحون در شرق تا دریای مدیترانه گسترش یافت. این وسیع‌ترین قلمرو یک حکومت در ایران دوران اسلامی بود. توسعه قلمرو سلجوقیان در آسیای صغیر، موجب مهاجرت قبایل و طوایف ترک به آن منطقه و تغییر وضعیت سیاسی و فرهنگی این ناحیه شد. در زمان ملکشاه، سلسله سلجوقی به اوج قدرت رسید و در نتیجه

خودداری کرد. به همین سبب سلطان محمد خوارزمشاه برای مقابله با عباسیان، یکی از سادات حسینی^۱ را به عنوان خلیفه اعلام کرد و به بغداد لشکر کشید؛ اما سپاه او در گردنه اسدآباد همدان، بر اثر برف و سرمای شدید، متوقف شد.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر درباره آثار و نتایج دشمنی و درگیری خوارزمشاهیان و خلافت عباسی با یکدیگر بحث و گفت‌وگو کنید.

یکی از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ ایران، یعنی حمله چنگیز خان مغول در زمان سلطان محمد خوارزمشاه اتفاق افتاد (۶۱۶ ق). بر اثر این حمله بخش‌هایی از ایران در معرض قتل و غارت سپاهیان چنگیز قرار گرفت و در پی آن حکومت خوارزمشاهیان نیز ساقط شد.

یک توضیح

مورخان نوشته‌اند چنگیز کاروانی شامل پانصد بازرگان با کالاهایی گرانبها را به ماوراءالنهر فرستاد. حاکم شهر مرزی اترار به نام غایرخان، اموال آنان را تصاحب کرد و جز یک تن همه آنها را کشت. منابع تاریخی درباره انگیزه وی اتفاق نظر ندارند. بعضی علت این اقدام را جاسوس بودن آنها دانسته‌اند، برخی علت آن را به‌جا نیاوردن شرط ادب ذکر کرده‌اند و بعضی هم این اقدام را با اجازه سلطان محمد خوارزمشاه و ناشی از طمع دستیابی به ثروت کاروانیان شمرده‌اند. به هر حال، این واقعه بهانه لازم را به چنگیز خان مغول داد تا فرمان هجوم به ایران را صادر کند.

فعالیت ۱

نمودار خط زمان تاریخ ایران در دوران حکومت‌های غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان را ترسیم کنید و رویدادهای مهم سیاسی و نظامی را بر روی آن نشان دهید.

نظام اداری

فرمانروایان غزنوی به‌خوبی دریافته بودند که برای اداره قلمرو روبه‌توسعه خود به تشکیلات دیوانی و دیوان‌سالاران ایرانی نیاز دارند. از همین رو بسیاری از دیوان‌سالاران حکومت سامانی و حتی برخی از دیوان‌سالاران حکومت آل بویه را به خدمت گرفتند. سلجوقیان نیز از آغاز حکومت با به‌کارگیری دیوان‌سالارانی همچون عمیدالملک کُندری و خواجه نظام‌الملک توسی، نظام اداری ایران را کامل‌تر و گسترده‌تر کردند. در این بین، نقش نظام‌الملک در ساختار نظام اداری ایران عصر سلجوقی به اندازه‌ای برجسته است که دوران وزارت وی را می‌توان «عصر نظام‌الملک» نامید. خواجه نظام‌الملک در تلاش بود که با تقویت حکومت مرکزی از طریق تقویت و توسعه نظام اداری مدنظر خود که مبتنی بر میراث اداری کهن ایرانی بود، ضمن ایجاد ثبات و استمرار، با نیروی سرکش امیران و نظامیان سلجوقی که به سنت‌های قبیله‌ای خود همچنان وفادار بودند، مقابله

۱- سیدعلاءالملک ترمذی

شکوه‌مندی بی‌نظیری رسید. همه دیوان‌های سلجوقی زیر نظر وزیر کار می‌کردند. با این حال، وزیر در منصب خود هیچ امنیتی نداشت و آنچه سبب تداوم کار وی می‌شد، اراده و خواست سلطان بود. اگر سلطان بنا به دلایلی از وزیر رنجیده یا از موقعیت وی به هراس می‌افتاد، عزل یا قتل و مصادره اموال در انتظار او بود.

کند. این چالش مداوم، منجر به تقابل دو نیروی مخالف شد که در تاریخ ایران به نام تقابل اهل قلم (دیوان سالاران) و اهل شمشیر (نظامیان) معروف است. نظام اداری سلجوقی، الگوی مطلوبی برای حکومت‌های پس از خود شد. در عصر سلجوقی، دیوان وزارت که وزیر در رأس آن قرار داشت به

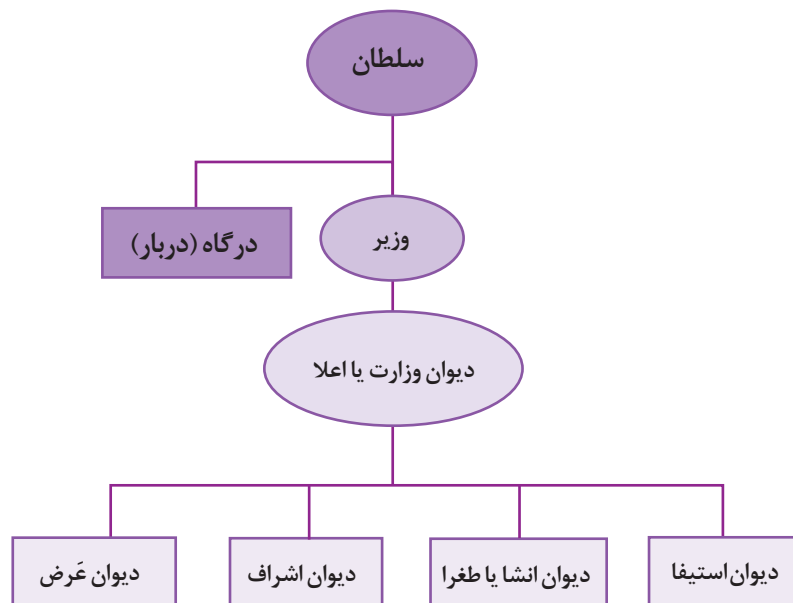
فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.

متن ۱: «روزی سلطان به وی [نظام الملک] پیغام داد که همانا با من در ملک شریکی که ولایت و اقطاع به اولاد خود می‌دهی، و هر تصرف که در ملک می‌خواهی بی‌مشورت من می‌کنی، خواهی تا بفرمایم که دوات وزارت از پیش و دستار از سرت بردارند؟ نظام الملک جواب داد که دوات من و تاج تو در هم بسته است و تو امانند، اما فرمان تو را باشد» (رشیدالدین فضل‌الله، جامع التواریخ، بخش سلجوقیان، ص ۳۶).
— منظور نظام الملک از رابطه بین دوات [نماد اهل قلم] وی و تاج سلطانی چیست؟

متن ۲: «باید که به همه اطراف همیشه جاسوسان روند بر سبیل بازرگانان و سیاحان و صوفیان و دارو فروشان و درویشان، و از هر چه می‌شنوند خبر می‌آورند تا هیچ‌گونه از احوال چیزی پوشیده نماند» (نظام الملک، سیاست‌نامه، ص ۹۰).
الف) با توجه به متن فوق، نظام الملک، ایجاد کدام دیوان را برای حکومت سلجوقی ضروری شمرده است؟
ب) به نظر شما اطلاع حاکم از اوضاع مملکت چه فایده‌ای می‌توانست به همراه داشته باشد؟

نمودار تشکیلات اداری حکومت سلجوقیان

نام دیوان	توضیحات
استیفا	استیفا به معنای تمام گرفتن و طلب تمام کردن است. دیوان استیفا، به ریاست مستوفی یا مستوفی الممالک، به امور مالی یعنی محاسبه و گردآوری درآمدها (مالیات‌ها) و هزینه‌ها (مخارج) رسیدگی می‌کرد.
انشا	دیوان انشا یا دیوان طغرا به ریاست منشی الممالک، وظیفه داشت احکام و نامه‌های حکومتی را نگارش، تنظیم، ثبت، دریافت و ارسال کند. عده زیادی دبیر در این دیوان مشغول کار بودند.
اشراف	دیوان اشراف، به ریاست مُشرف، بر دخل و خرج کشور و عملکرد دیوانیان، به ویژه مستوفان، نظارت می‌کرد.
عَرَض	دیوان عَرَض، با ریاست عارض، بر امور اداری و مالی و تدارکاتی سپاه، از قبیل آمار سپاهیان، پرداخت و حقوق و مواجب آنان نظارت می‌کرد.

فعالیت ۳

با مطالعه دقیق وظایف دیوان‌ها در عصر سلجوقیان، بگوئید امروزه وظایف هر یک از این دیوان‌ها را چه وزارتخانه یا نهادی انجام می‌دهد؟

این تفاوت که شهر بیرونی در دوره سلجوقی بیش از ادوار پیشین گسترش یافت. این اتفاق به دلیل رشد تجارت و افزایش جمعیت شهرها رخ داد. همراه با این تحول، عناصر شهر اسلامی، مانند مسجد و بازار، به شهر بیرونی منتقل شدند و در کنار هم قرار گرفتند. شهرهایی که مرکز یک ناحیه محسوب می‌شدند، به دلیل وجود نهادهای اداری و نیز به دلیل اهمیت سیاسی و اقتصادی‌شان، بیش از دیگر شهرها، از نظر جغرافیایی، جمعیت و عناصر شهری، توسعه یافتند.

در دوره سلجوقی، به دلیل رشد شهرنشینی و توسعه مناسبات شهری، طبقه بازرگان شهری بیش از پیش اهمیت یافت و بازرگانان به یکی از مهم‌ترین گروه‌های اجتماعی تبدیل شدند. در شهرها مشاغل و حرفه‌های گوناگونی وجود داشت. ری، اصفهان، مرو و نیشابور از جمله شهرهای مهم این دوره بودند.

نظام اداری دوره خوارزمشاهی، تداوم نظام اداری سلجوقی بود، با این تفاوت که اختیارات برخی دیوان‌ها نسبت به دوره سلجوقی کم شد، برخی دیگر تغییر نام یافت و برخی دیوان‌های جدید نیز تشکیل شد؛ برای نمونه، در این دوره، قدرت و نقش وزیر نسبت به دوره سلجوقی به شدت کاهش یافت و حتی در مواردی منصب وزیر حذف شد.

اوضاع اجتماعی و اعتقادی

در دوران حکومت‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی، بخش عمده جمعیت ایران در این دوران در روستاها به سر می‌بردند. همچون گذشته روابط دوجانبه‌ای بین روستاها و شهرها وجود داشت.

شهرها مانند دوران پیش از آن، از سه بخش کهن‌دژ (ارگ)، شهرستان (شارستان) و شهر بیرونی (زَبَض) تشکیل می‌شد، با

بخشی از شهر نیشابور در دوره سلجوقی که با استفاده از تصاویر ماهواره ای به صورت نگاشتاری (گرافیکی) بازسازی شده است (هفت رخ فرخ ایران، ص ۱۴۴)

برج طغرل - ری

بافت مذهبی جمعیت شهری و روستایی این دوره را عمدتاً اهل تسنن تشکیل می دادند. به جز اهل تسنن، شیعیان دوازده امامی (امامیه) نیز در شهرهای ایران پراکنده بودند و در برخی نقاط، اکثریت داشتند. در برخی شهرهای ایران سادات علوی نیز زندگی می کردند. بیهق (سبزوار)، ری، گرگان، ساری و قم از جمله مهم ترین مراکز شیعه نشین ایران بودند. پیروان مذهب اسماعیلیه نیز در شهرها و روستاهای ایران پراکنده بودند. این گروه، مهم ترین مخالفان خلافت عباسی و دو حکومت غزنوی و سلجوقی بودند و به همین دلیل همیشه از سوی این حکومت ها مورد تعقیب و آزار قرار داشتند. از وجود پیروان ادیان مسیحی، یهودی و زرتشتی در برخی شهرهای ایران نیز گزارش هایی در دست است.

غزنوی و سلجوقی در امور مذهبی و جانب داری آنها از یک فرقه و مذهب و دشمنی با فرقه و مذهب دیگر، به این اختلافات و درگیری ها دامن می زد.

در این عصر، گاه اختلافات و منازعاتی میان پیروان بعضی از فرقه ها و مذاهب اسلامی در برخی از شهرها و مناطق پیش می آمد. دخالت مقام های حکومتی به ویژه برخی سلاطین و وزیران

فعالیت ۴

سیاست مذهبی سلجوقیان را با سیاست مذهبی آل بویه مقایسه و پیامدهای اجتماعی و فرهنگی آن را بیان کنید.

اسماعیلیان ایران

بقایای قلعه الموت

اسماعیلیان از قرن سوم هجری فعالیت تبلیغی خود را در ایران آغاز کردند و در دوران سلجوقیان به یک جریان مذهبی سیاسی نیرومند تبدیل شدند. رهبری اسماعیلیان ایران را در آن زمان حسن صَبّاح عهده‌دار بود و با خلافت فاطمیان مصر ارتباط داشت. حسن صَبّاح و جانشینان او با تصرف و یا بنای دژها در مناطق کوهستانی و صعب‌العبور، پایگاه‌های مستحکم و نفوذناپذیر برای خود ایجاد کردند و با سلجوقیان و خلافت عباسی به مبارزه پرداختند. دژ الموت در نزدیکی قزوین و دژ گردکوه در حوالی دامغان از جمله مهم‌ترین قلعه‌های آنان بود. اسماعیلیان هم‌زمان با مبارزات نظامی برای تبلیغ آیین خود و جذب مردم، خصوصاً شیعیان، به مذهب اسماعیلی و عقاید سیاسی خود فعالیت‌های فرهنگی زیادی انجام دادند.

آنان از افرادی به عنوان «داعی» برای دعوت و جذب مردم به اندیشه‌های خود استفاده می‌کردند. یکی از داعیان معروف اسماعیلی، شاعر و متفکر بزرگ ایرانی، ناصر خسرو بود که چندین کتاب مهم به زبان فارسی در این زمینه نوشت. خواجه نصیرالدین توسی، دانشمند معروف شیعی قرن هفتم هجری، از کتابخانه بزرگ و غنی اسماعیلیان بهره فراوان برد. مبارزات اسماعیلیان نقش مهمی در تضعیف سلجوقیان داشت. قلعه‌های اسماعیلیان در جریان حمله هلاکوخان به تصرف مغولان درآمد.

اوضاع اقتصادی

کشاورزی و زمین‌داری

در عصر حکومت‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی نیز مانند دیگر دوره‌های تاریخی، کشاورزی مهم‌ترین و اصلی‌ترین فعالیت اقتصادی مردم ایران به شمار می‌رفت. یکی از تحولات چشمگیر دوران حاکمیت غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان، زوال موقعیت اقتصادی و اجتماعی دهقانان در ایران بود.

مالکیت زمین در تاریخ ایران همواره یکی از مسائل مهم به شمار می‌رفته است. در طول تاریخ، شکل‌های مختلف مالکیت زمین وجود داشته که در دوره‌های مختلف دچار تغییراتی شده است. مالکیت شخصی بر زمین بسیار محدود و ناپایدار بود و چنین املاکی همواره در معرض مصادره فرمانروایان و مأموران آنان قرار داشت. عمده‌ترین شکل مالکیت زمین در ایران، مالکیت دولتی یا دیوانی بود که از دوران باستان در ایران رواج داشت. در دوران اسلامی نیز، همچون گذشته، بخشی از زمین‌ها در قبال خدمت نظامی، اداری و... به افراد داده شد.

در عصر سلجوقی، با تدبیر نظام‌الملک، شکلی از زمین‌داری با عنوان اقطاع که در دوره حکومت آل بویه رایج بود، گسترش یافت. اقطاع به انواع مختلف واگذاری زمین به افراد نظامی یا

صاحبان مشاغل دیوانی گفته می‌شد. نظام‌الملک با هدف نظارت و آباد کردن زمین‌های بایر و بلااستفاده، نظام اقطاع را توسعه داد. گرچه این سیاست در ابتدا نتایج و عواید مثبتی برای حکومت داشت، اما پس از نظام‌الملک به دلیل تمایل تدریجی صاحبان اقطاع به استقلال، سبب جدایی مناطقی شد که زمین‌های اقطاعی در آنها قرار داشتند و نهایتاً به ضعف و زوال حکومت سلجوقی کمک کرد. نوع دیگر مالکیت که به تدریج در این دوران در ایران توسعه یافت، زمین‌های وقفی بود.

تجارت و پیشه‌وری

در دوره سلجوقی تجارت داخلی و خارجی ایران به‌طور چشمگیری رشد کرد. گسترش قلمرو، برقراری نظم و امنیت، ایجاد راه‌های جدید و توسعه حمل‌ونقل و وجود نظام دیوانی کارآمد از جمله عواملی بودند که به رشد تجارت کمک کردند. با رونق تجارت، شهر و شهرنشینی نیز رشد یافت. بازارها به عنوان قلب تپنده شهر رو به توسعه گذاشت. سنگ‌های قیمتی، انواع منسوجات، برخی محصولات کشاورزی پرطرفدار، برخی اشیای فلزی، ظروف سفالی و انواع ظروف شیشه‌ای در داخل و خارج از مرزهای ایران مبادله و خرید و فروش می‌شدند. صرافان که وظیفه انجام معاملات پولی و تسهیل مبادله کالاها را به عهده داشتند، نقش مهمی در توسعه تجارت خارجی ایفا کردند.

کاوش خارج از کلاس

با راهنمایی دبیر، درباره تاریخ شهر و یا استان محل زندگی خود در دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان گزارشی را تهیه و در کلاس ارائه کنید.

زبان، علم و آموزش

الف) زبان و ادب فارسی

قرن‌های چهارم تا هفتم، دوران توسعه زبان و ادبیات فارسی و ظهور بزرگ‌ترین نویسندگان و شاعران زبان فارسی است. تلاش‌های دیوان‌سالاران ایرانی در تبدیل زبان دستگاه اداری غزنویان از عربی به فارسی که در دوره سلجوقی عملاً رسمیت یافت و تمایل دانشمندان این دوره به نوشتن آثار خود به زبان فارسی نیز در رونق و توسعه زبان و ادبیات فارسی نقش بسزایی داشت. در عصر غزنوی شعر فارسی به اوج خود رسید و حکیم فردوسی شاهنامه را که نماد هویت ایرانی و زبان فارسی است، سرود و ابوالفضل بیهقی یکی از برجسته‌ترین آثار زبان فارسی، یعنی تاریخ بیهقی، را نوشت. در همین دوره آثار فراوانی در تاریخ، طب، ریاضیات، نجوم و فلسفه به زبان فارسی نگاشته شد. در عصر سلجوقی این روند رشد سریع‌تری به خود گرفت. با رشد شهرها، تأسیس و توسعه مراکز آموزشی و نفوذ روزافزون دیوان‌سالاران ایرانی در دستگاه اداری حکومت

سلجوقی و جذب شعرا و نویسندگان به دربارهای مختلف، فرصت مناسب برای توسعه هر چه بیشتر زبان و ادبیات فارسی فراهم آمد. شعر فارسی، به‌ویژه در انتهای دوره سلجوقی، به رونق و شکوفایی فراوانی دست یافت. سنایی، انوری، خاقانی و عطار از مشهورترین شاعران و نویسندگان عصر سلجوقی و خوارزمشاهی بودند.

ب) علم و آموزش

دوران طولانی حکومت سلسله‌های غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی، هم‌زمان، شاهد تداوم رشد فلسفه و علوم طبیعی در آغاز و سپس افول تدریجی این علوم بود. در این دوران، دانشمندان بسیار بزرگی فعالیت علمی می‌کردند. در دوره غزنوی ابوریحان بیرونی در نجوم و جغرافیا و در دوره سلجوقی ابوالعباس لوکری و خیام نیشابوری در ریاضیات و نجوم، شهاب‌الدین سُهروردی و امام فخر رازی در فلسفه و کلام و سید اسماعیل جرجانی در پزشکی از جمله معروف‌ترین این دانشمندان بودند.

بیشتر بدانیم

حکیم عمر خیام نیشابوری

حکیم عمر خیام یکی از برجسته‌ترین دانشمندان در عصر سلجوقی بود. خیام که شهرتش اکنون بیشتر به خاطر رباعیات اوست، در علوم ریاضی و نجوم سرآمد عصر خود محسوب می‌شد. علاوه بر آن در فلسفه نیز تبحر داشت. برخی محققان، عصر خیام را پایان دوره‌ای می‌شمارند که علم در دنیای آن روزگار تقریباً به مسلمانان اختصاص داشت. کتاب او با عنوان «رساله فی الجبر و المقابله» که در تاریخ علم آن را برجسته‌ترین رساله در این زمینه در تمام قرون وسطا خوانده‌اند، شامل حل هندسی و تحقیق منظمی در طبقه‌بندی معادلات جبری درجه اول، درجه دوم و درجه سوم بود. وی همچنین در تحقیق و تنظیم تقویم جلالی نقش اساسی داشت.

مجسمه خیام در مقر سازمان ملل متحد در وین

مراکز و مؤسسات آموزشی که بیشتر به تعلیم علوم دینی اختصاص داشت گسترش یافت. نظامیه‌ها که به همت خواجه نظام الملک توسی در شهرهای مهمی چون بغداد و اصفهان و نیشابور ساخته شدند،

علوم دینی در قیاس با فلسفه و علوم طبیعی، به دلیل حمایت‌های سلاطین و وزیران و نیز موقعیت علمای مذهبی، از جایگاه برتری برخوردار شد. با حمایت حاکمان و دولتمردان غزنوی و سلجوقی

از این جمله بودند. این مدارس که اختصاص به تدریس فقه شافعی^۱ و دانش‌های وابسته به آن داشت، بعدها الگوی بسیاری از نهادهای آموزشی دینی در دیگر نقاط دنیای اسلام و کشورهای غربی گردیدند. پس از نظام‌الملک، مدیران و مدرسان نظامیه‌ها توسط سلطان یا خلیفه تعیین می‌شدند. امام محمد غزالی از جمله مهم‌ترین و معروف‌ترین عالمانی بود که در مدارس نظامیه درس خواند و درس داد. آخرین نظامیه تا حملهٔ هلاکوخان در سال ۶۵۶ ق به بغداد که به نابودی آن انجامید، فعال بود.

بحث و گفت‌وگو

دربارهٔ آثار و نتایج اجتماعی و فرهنگی محدود و منحصر کردن مدرسان و محصلان مدارس به پیروان یک مذهب خاص در کلاس بحث و گفت‌وگو کنید.

میل (مناره) خسروگرد-سبزوار- این مناره به منظور راهیابی کاروانیان احداث شده و همچون فانوس در کویر نقش راهنمای کاروانیان را برعهده داشته است.

گنبد علویان از بناهای دورهٔ سلجوقی - همدان

هنر و معماری

از عصر غزنوی بعضی کاخ‌ها و بناهای برج مانند که آرامگاه مشاهیر عصر خود بودند، باقی مانده که در خور توجه‌اند. دورهٔ سلجوقی یکی از دوره‌های مهم هنر اسلامی تلقی می‌شود. گسترش قلمرو، حکومت فراگیر، توسعهٔ شهرنشینی، رشد اقتصادی و حمایت دولتمردان، در شکوفایی هر چه بیشتر هنر و معماری این دوره تأثیر بسزایی داشت. مسجد، مدرسه، کاروان‌سرا و نیز مقابر از جمله بناهایی بودند که در آن دوره توسط معماران ایرانی ساخته می‌شدند.

مسجد «جامع عتیق» اصفهان که یکی از کهن‌ترین مسجدهای چهار ایوانی در ایران است، الگویی برای معماران مساجد در دوره‌های بعدی شد. کاشی‌ها و گچ‌بری‌ها و تزیینات به کار رفته در این مسجد نیز به عنوان نمونه‌ای عالی از هنر این دوره محسوب می‌شوند.

۱- مذهب شافعی یکی از مذاهب چهارگانهٔ اهل سنت است که توسط ابو عبدالله محمد بن ادریس شافعی (د: ۲۰۴ق) پایه‌گذاری شد.

مسجد چهار ایوانی

سقف مقرنس کاری ایوان شرقی مسجد جامع عتیق اصفهان؛ موسوم به ایوان شاگرد

پلان کلی مسجد چهار ایوانی

نمایی از حیاط مرکزی مسجد جامع عتیق اصفهان از منظر ایوان شمالی؛ به ترتیب ایوان غربی، ایوان جنوبی و ایوان شرقی

اولین مسجد در جهان اسلام در زمان حضرت رسول ﷺ ساخته شد. برای ساخت مسجد با توجه به آفتاب سوزان عربستان، با استفاده از تنه و برگ درختان نخل و در سمت رو به قبله آن سایبانی ایجاد گردید. با گسترش اسلام و افزایش جمعیت نمازگزاران، سایبان بزرگ‌تر، و تعداد ستون‌های آن بیشتر شد. نقش مهمی که این سایبان در آسایش نمازگزاران داشت، باعث شد تا کم‌کم به‌عنوان سرزمین‌های جدید، مسجد پیامبر در مدینه الگوی ساخت مساجد قرار گرفت و از آنجا که کالبد شاخص آن شبستان بود، تحت‌عنوان **سبک شبستانی** در میان ملل مختلف مسلمان رواج یافت.

در ایران قبل از عهد سلجوقیان مساجد بسیاری ساخته شد که اغلب آنها مانند دیگر مساجد جهان اسلام دارای سبک شبستانی است. مسجد تاریخانه دامغان و مسجد جامع نائین، جزء قدیمی‌ترین نمایندگان این سبک هستند. در دوره سلجوقیان در قلب کویر مرکزی ایران سبک تازه‌ای برای ساخت مساجد به‌وجود آمد که ریشه در معماری عهد ساسانی دارد. در سبک جدید که به‌خاطر سازگاری با اقلیم ایران رونق فراوانی یافت، حیاط مستطیل شکل مرکزی به‌وسیله تاق و یا تاق‌نماها در یک یا دو طبقه محصور شده است. در وسط هر نما، ایوانی رفیع خودنمایی می‌کند که بسیار بزرگ‌تر از دهانه‌های دیگر است و تزیینات فراوان، نشان از اهمیت بسزای آن دارد. این چهار ایوان به‌عنوان واسطه بین حیاط (فضای باز مسجد) و شبستان (فضای بسته مسجد) عمل می‌کند و به مناسبت وجود آنها، این سبک مساجد به «**چهار ایوانی**» مشهور شدند.

نخستین نمونه مسجد چهار ایوانی در شهرهای زواره و اردستان ساخته شد ولی بارزترین و برجسته‌ترین مسجد چهار ایوانی دوره سلجوقی، «مسجد جامع عتیق اصفهان» است. در دوره‌های بعد سبک چهار ایوانی در ایران و سپس سراسر آسیای مرکزی، به‌عنوان سبک غالب معماری تداوم یافت. از نمونه‌های دیگر آن می‌توان به مسجد گوهرشاد (عهد تیموری) اشاره کرد.

مسجد جامع عتیق اصفهان

مسجد جامع عتیق اصفهان با بیش از ۲۰۰۰۰ مترمربع در شمال شرقی شهر واقع است. بنای اولیه مسجد در دوران عباسیان بوده و در دوره‌های بعدی به‌تدریج گسترش یافته و به همین دلیل، مجموعه‌ای از معماری و سبک‌های تزیینی دوره‌های مختلف معماری ایرانی - اسلامی را به تصویر می‌کشد و نشان‌دهنده تحولات سبک در بیش از هزار سال هنر اسلامی است که برجسته‌ترین آنها به دوره سلجوقی بازمی‌گردد.

مسجد جامع عتیق اصفهان امروزه شامل قسمت‌های مختلف چون گنبد نظام‌الملک، گنبد تاج‌الملک، صحن چهار ایوانی، شبستان‌ها و بنای معروف به مدرسه مظفری است. به‌دلیل ارزش‌های هنری و معماری تاریخی، این اثر ارزشمند در سال ۱۳۹۰ در سازمان یونسکو به‌عنوان میراث جهانی، به ثبت رسید.

کاوش خارج از کلاس

الف) به طور انفرادی یا گروهی درباره بناها و آثار تاریخی دوره سلجوقیان که در شهر یا استان محل زندگی شما وجود دارد گزارشی را در قالب پرده‌نگار (پاورپوینت) تهیه و در کلاس ارائه کنید.

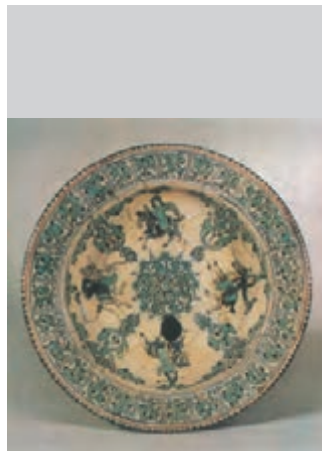
ب) با رجوع به کتابخانه مدرسه، شهر یا جستجو در اینترنت، درباره مهم‌ترین آثار هنری به‌جای مانده از عصر غزنوی و سلجوقی پرده‌نگاری (پاورپوینتی) را تهیه و در کلاس ارائه کنید.

از نقوش جانوری و گیاهی توسعه یافت و مراکز مهم سفالگری عصر سامانی از شرق ایران، یعنی نیشابور و سمرقند، به‌تدریج به مناطق مرکزی مانند کاشان انتقال یافت.

هنر کاشی‌کاری نیز در کنار توسعه معماری، در این دوره به اوج خود رسید و استفاده از نقوش انسانی، گیاهی، جانوری و نیز نقوش هندسی برای تزئین بناهای مذهبی و غیر مذهبی کاربرد فراوانی یافت.

فلزکاری در عصر سلجوقی یکی از درخشان‌ترین دوران خود را در تاریخ ایران پشت سر گذاشت. آثار فلزی با تزئینات فراوان به صورت قلم‌زنی و قالب‌ریزی در مقیاس فراوان تولید و گاهی اوقات به خارج از قلمرو سلجوقی صادر می‌شدند. شیوه‌های تولید و تزئین فلزکاری عصر سلجوقی به دلیل غنای خود بعداً به سرزمین‌های غرب قلمرو اسلامی انتقال یافت.

هنر سفالگری، گرچه به کیفیت دوره سامانی نرسید، اما با استفاده

ظروف دوره سلجوقیان

نمای داخلی سقف مسجد جامع عتیق اصفهان، دوره سلجوقیان

پرسش‌های نمونه

- ۱ اهداف محمود غزنوی از حمله به هند چه بود؟
- ۲ نظام‌الملک چه اهدافی از تقویت و توسعه نظام اداری در عصر سلجوقی داشت؟
- ۳ شکل‌گیری نظام سلطنت در دوره سلجوقی، چه تأثیری بر جایگاه و قدرت سیاسی - نظامی خلفای عباسی داشت؟
- ۴ بافت مذهبی شهرهای ایران را در دوران غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان به اختصار توضیح دهید.
- ۵ چه عواملی در رشد تجارت داخلی و خارجی در دوره سلجوقی نقش داشتند؟
- ۶ عوامل مؤثر بر رشد هنر و معماری در دوره سلجوقی کدام‌اند؟

هجوم مغولان به ایران در ابتدای قرن هفتم هجری، آغازگر دوران جدیدی در تاریخ ایران و جهان اسلام بود و پیامدهای سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی مهمی داشت که منجر به تغییر و تحولاتی شد. در این درس شما با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، علل و نتایج تغییر و تحولات دوران مغول - تیموری را شناسایی و تحلیل خواهید کرد.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر در این باره بحث و گفت‌وگو کنید: چه عواملی باعث شد جامعه و فرهنگ ایرانی، دوران وحشتناک هجوم ویرانگر مغولان و تیمور را پشت سر بگذارد و خود را بازسازی کند؟

الف) اوضاع سیاسی

۱- هجوم مغولان به ایران

سیاسی و درگیری حکومت خوارزمشاهی با خلافت عباسی، از یک سو موجب تفرقه و تضعیف قدرت جهان اسلام شد و از سوی دیگر سبب گردید که سلطان محمد خوارزمشاه از تهدیدات قدرت نوظهور مغول‌ها غافل بماند. در چنین شرایطی بود که چنگیز خان مغول به بهانه کشتار بازرگانان اعزامی خود در شهر مرزی اترار، فرمان هجوم به ایران را صادر کرد. این هجوم با کشتار جمعیت، ویرانی شهرها، اسارت صنعت‌گران و هنرمندان، مهاجرت مردم، زوال اقتصاد کشاورزی و تعطیلی مراکز علمی و آموزشی در بخش وسیعی از ایران همراه بود و باعث نابسامانی اوضاع آن مناطق شد. حدود سی سال بعد، موج دیگری از حملات مغول‌ها به فرماندهی هولاکوخان، نوه چنگیزخان صورت گرفت و به تأسیس حکومت ایلخانان انجامید (۶۵۴ق).

مغول‌ها، دسته‌هایی از قبایل زردپوست بودند که در پی اقدامات سیاسی، نظامی و حقوقی چنگیز (تموچین) متحد و قدرتمند شدند. شرایط نامساعد طبیعی، پاسخ‌گوی نیازهای اقتصادی آنها نبود و در نتیجه برای تأمین معاش خود به جنگ و هجوم به سرزمین‌های دیگر روی آوردند. بیشتر اقوامی که زیر فرمان چنگیز بودند، از نظر فرهنگی و تمدنی، دارای پیشینه مهمی نبودند و به شهر و شهرنشینی نیز توجهی نداشتند. بنابراین، هجوم آنها به سرزمین ایران، فاقد ماهیت فکری و فرهنگی بود و نتایج زیان‌باری داشت.

موج اول حمله مغول به ایران که با فرمان چنگیزخان انجام گرفت، شش سال طول کشید (۶۱۶-۶۲۲ق). اختلاف

۲- ایران در عهد ایلخانان

کرد (۶۵۰ق). هولاکو، نخست قدرت اسماعیلیان را با گشودن قلعه‌های مستحکم آنان از بین برد. او سپس با تسخیر بغداد و کشتن خلیفه عباسی، به حکومت خاندان بنی‌عباس پایان داد (۶۵۶ق). مغولان پس از فتح بغداد، به شام یورش بردند، اما در عین جالوت^۱ از سپاه حکومت مملوکان مصر شکست خوردند و از ادامه پیشروی بازماندند.

ایلخان به معنای «خان تابع» است و حکومت ایلخانی یا ایلخانان به حکومتی گفته می‌شود که پس از تسلط مغولان بر ایران به دست هولاکو خان نوه چنگیز خان تشکیل شد. او در زمان فرمانروایی برادرش مُنگوقاآن، به منظور نظم بخشیدن به قلمرو متصرفی مغول و گسترش فتوحات در غرب آسیا، به ایران لشکرکشی

فکر کنیم و پاسخ دهیم

یکی از نتایج مهم لشکرکشی هولاکو خان، فتح بغداد و برانداختن خلافت عباسیان بود (۶۵۶ق). به نظر شما این رویداد از نظر سیاسی و مذهبی چه آثار و پیامدهایی برای ایران داشت؟

دیوان‌سالاران، فیلسوفان، شاعران، فقیهان و در رأس آنان کسانی چون خواجه نصیرالدین توسی، شمس‌الدین محمد جوینی و برادرش عظاملک جوینی کوشیدند تا مغول‌ها را با فرهنگ ایرانی و آداب کشورداری آشنا کنند و زمینه مسلمان شدن این قوم غالب را فراهم آورند.

در سراسر دوره حاکمیت ایلخانان (۶۵۴-۷۳۶ق) وضعیت یکسان و یکنواختی وجود نداشت. دوره حاکمیت آنها را می‌توان به دوره نامسلمانی و دوره مسلمانی تقسیم کرد. در دوره نامسلمانی مغول، بزرگان ایرانی برای مهار خشونت و رفتارهای خودسرانه فاتحان مغول، تلاش‌های بسیار کردند.

هولاکو خان و همسرش دوقوز خاتون - صفحه‌ای از کتاب جامع التواریخ

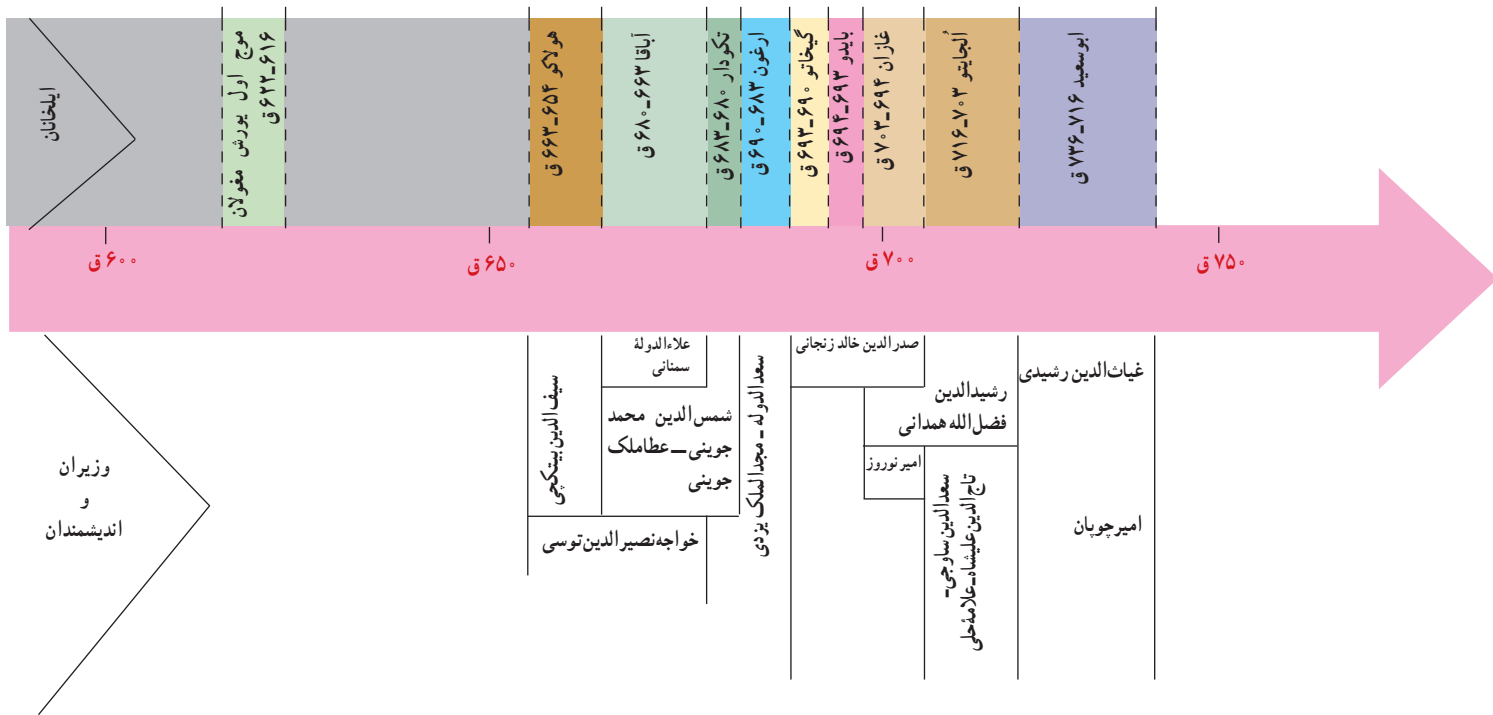
۱- نام محلی در کشور فلسطین

قلمرو ایلخانان در زمان غازان خان

دورهٔ مسلمانی مغول‌ها در ایران از زمان غازان شروع شد. با مسلمان شدن غازان (۶۹۴ق) و بسیاری از شاهزادگان و خوانین مغول، اسلام دین رسمی اعلام شد و در پرتو تلاش‌های رشیدالدین فضل‌الله همدانی، وزیرِ کاردانِ ایلخانان، اصلاحات گسترده‌ای در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و حقوقی انجام گرفت. ایران که با سقوط خلافت عباسی و تشکیل حکومت ایلخانی، به لحاظ جغرافیایی و سیاسی، وضعیت منسجم‌تری یافته بود، در عهد سلطنت غازان به استقلال و اقتدار بیشتری رسید.

ألجایتو جانشین غازان و پسرش ابوسعید نیز مسلمان بودند. مرگ ابوسعید، آخرین ایلخان مغول (۷۳۶ق)، آغازگر چهار دهه آشفتگی سیاسی و نابسامانی نسبی در اوضاع اقتصادی و اجتماعی ایران بود که تا زمان قدرت‌گیری تیمور ادامه یافت. در این دوره، علاوه بر خان‌زادگانی از خاندان چنگیز و سرداران مغول که بر سر کسب قدرت رقابت و درگیری داشتند، چندین حکومت محلی غیرمغولی نیز در مناطق مختلف ایران به وجود آمدند. حکومت‌های شیعه مذهب سرداران و سادات مرعشی مازندران و سلسلهٔ آل مظفر از جملهٔ آنها بودند.

بیشتر بدانیم

قیام سرداران در سبزوار (بیهق)

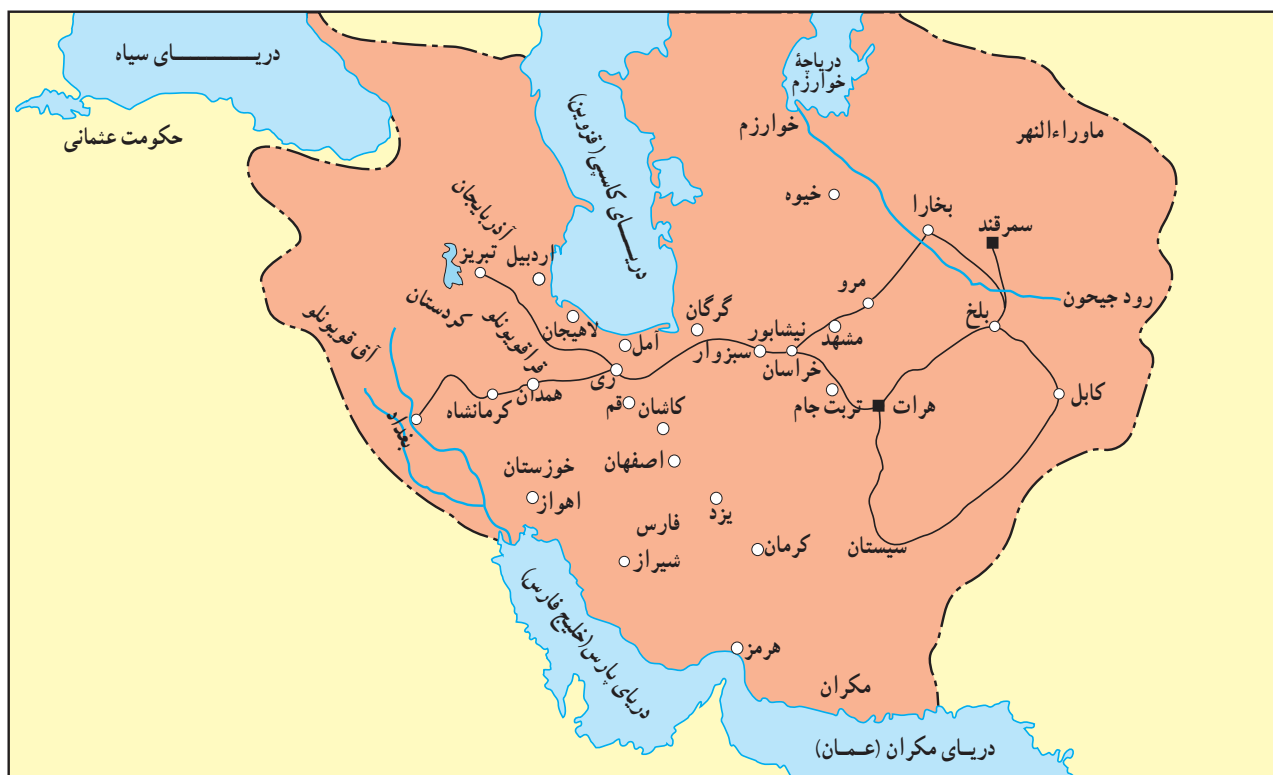
در زمان ایلخانان، مسلمانان، اعم از شیعه و سنی، هماهنگی زیادی برای مقابله فکری و فرهنگی با مغول داشتند. این هماهنگی و وحدت، علاوه بر اینکه در اثبات برتری فرهنگ و مدنیت اسلامی مؤثر بود، در تعالی جایگاه مسلمانان در دنیای آن روز نیز تأثیر مناسبی داشت. در این زمان، شیعیان تحرک بیشتری داشتند و در زمینه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی، علمی و فرهنگی به فعالیت پرداختند. نتیجه این فعالیت‌ها شکل‌گیری نهضت‌ها و حکومت‌های شیعی از قبیل سرداران بود.

در اواخر دوره ایلخانان، سرداران مغول در خراسان، ستمگری پیشه کردند. مردم سبزوار که پیرو مذهب شیعه بودند و تحت تأثیر فعالیت و تعالیم برخی مشایخ صوفی مبارز مانند شیخ خلیفه مازندرانی (د ۷۳۶ق) و شاگردش شیخ حسن جویری (د ۷۳۶ق) قرار داشتند، آماده مقابله با ظلم و بی‌عدالتی شدند. چون گستاخی و زیاده‌خواهی مأموران حکومت از حد گذشت، ساکنان روستای باشتین به رهبری دو تن از بزرگان آن دیار، با شعار «سر به دار می‌دهیم، تن به ذلت نمی‌دهیم»، قیام کردند و به **سربداران** معروف شدند. سربداران با شکست سپاه حاکم خراسان، بر سبزوار تسلط یافتند و تأسیس حکومت سربداری را اعلام کردند. آنان سپس با پیروزی بر حکام محلی، قلمرو خود را به نیشابور، بسطام، دامغان و سمنان گسترش دادند. سربداران، مدافع و مروج مذهب شیعه بودند و سرانجام توسط تیمور از بین رفتند.

۳- ایران در عهد تیموریان

تیموری که بر مناطق مختلف حکومت می‌کردند، با یکدیگر به رقابت و ستیز برخاستند. در چنین اوضاع و احوالی بود که دو اتحادیهٔ قبیله‌ای متشکل از ترکمانان به نام‌های قراقویونلو^۱ و آق‌قویونلو^۲ به ترتیب با پی‌افکندن حکومت‌هایی، نواحی غربی و مرکزی ایران را تصرف کردند و حکومت تیموریان به مناطق شرقی ایران محدود شد. حکومت نوادگان تیمور بر ایران، در اوایل قرن دهم هجری با به قدرت رسیدن صفویان در ایران و تسلط ازبکان بر ماوراءالنهر به پایان رسید. مدتی بعد بابر، یکی از شاهزادگان تیموری، حکومتی را در هند بنیان گذاشت که به «گورکانیان هند» یا «مغولان کبیر» معروف شد.

تقریباً هم‌زمان با زوال حکومت ایلخانان در ایران، حاکمان مغولی ماوراءالنهر نیز رو به ضعف نهادند و رقابت و درگیری شدیدی میان سران و فرماندهان قبایل برای کسب قدرت به وجود آمد. در این میان، تیمور گورکانی بر قبیلان خود غلبه کرد و حکومت ماوراءالنهر را به دست گرفت (۷۷۱ق). تیمور سپس در سه مرحله یورش که همچون هجوم مغول‌ها، با کشتار فراوان همراه بود، سرتاسر ایران را تحت سیطرهٔ خود درآورد. پس از مرگ تیمور، شاهرخ، پسر و جانشین او بر سراسر ایران حکومت کرد (حک ۸۰۷ - ۸۵۰ ق). بعد از مرگ شاهرخ، شاهزادگان

قلمرو تیموریان در زمان شاهرخ

۱- به معنای سیاه گوسفندان

۲- به معنای سپیدگوسفندان

ب) نظام اجتماعی و حقوقی

۱- شهر و شهرنشینی

اعضای قبایل بیابانگردی که در زمان هجوم مغول‌ها و پس از آن به ایران آمدند، به اصول و قواعد زندگی یک‌جانشینی پایبند نبودند و شرایط را برای یک‌جانشینان دشوار و غیرقابل تحمل می‌کردند. با این حال، پس از استقرار حکومت ایلخانی و در پی تلاش‌های دیوان‌سالاران و فرهیختگان ایرانی برای مهار رفتار غیرمدنی مغول‌ها، به تدریج شهر و شهرنشینی رونق یافت. این روند، پس از مسلمان شدن مغول‌ها و اصلاحاتی که توسط ایلخان غازان برای بازسازی ویرانی‌ها انجام شد، سرعت بیشتری گرفت و شهرک‌ها و شهرهای جدیدی مانند شهرک رشیدیه و رُبع (ایوان، عمارت) رشیدی، شام (شَئب) غازان و شهر سلطانیه، پایتخت آخرین ایلخانان، ساخته شدند. در آن زمان، رشد نسبی تجارت و دیگر فعالیت‌های اقتصادی، به احیای شهرنشینی کمک کرد.

شهر و شهرنشینی در تمدن ایرانی، دارای پیشینه‌ای کهن و جایگاه و اهمیت والایی بود. با هجوم مغول به ایران، زندگی شهری برای مدتی دچار وقفه و افول شد؛ زیرا، از یک طرف در جریان حملات مغول‌ها شهرهای زیادی به ویرانه‌های بزرگ و آباد در ماوراءالنهر و خراسان ویران شدند و عده‌ی زیادی از ساکنان آنها یا کشته شدند و یا به مناطق دیگری مهاجرت کردند. از طرف دیگر، یاسا به عنوان مجموعه‌ی قوانینی که چنگیزخان تدوین کرده بود، به مغول‌ها توصیه می‌کرد که از شهر و شهرنشینی دوری گزینند. مغول‌ها حتی پس از تسخیر چین و ایران و تسلط بر شهرهای بزرگ و آباد، همچنان از شهر و شهرنشینی روی‌گردان بودند. از این‌رو، سپاهیان و دیگر

آرامگاه تیمور - سمرقند

او هنرمندان و صنعت‌گران شهرهایی را که فتح می‌کرد به سمرقند، پایتخت خود می‌فرستاد تا در آبادانی و زیبایی آن شهر بکوشند.

شهر و شهرنشینی در عصر تیموریان برخلاف اوایل دوره مغول، دچار رکود و زوال نشد. تیمور با وجود یورش‌ها و کشتارهای زیادی که انجام داد، به شهرسازی علاقه‌مند بود.

فعالیت ۱

برداشت خود را از این جمله معروف طنزآمیز بیان کنید: «تیمور دنیایی را ویران کرد تا شهری را آباد کند».

جانشینان تیمور سیاست جنگ و کشورگشایی او را کنار گذاشتند و به عمران و آبادی، علم، فرهنگ و هنر علاقه و توجه زیادی نشان دادند. به همین دلیل در دوره آنان شهر و شهرسازی شکوفا شد و شهرهای هرات، شیراز، مشهد و یزد رشد و رونق چشمگیری یافتند.

مجموعه تاریخی امیرچخماق - یزد

۲- گروه‌های اجتماعی

گذشته بود. صرف نظر از سه گونه تقریباً متفاوت جامعه عشیره‌ای، روستایی و شهری که مبتنی بر شیوه معیشت بود، جامعه دوره مغول - تیموری به دو دسته کلی فرادست و فرودست تقسیم می‌شد. در ابتدای دوره مغول، رؤسای قبایل و فرماندهان سپاه، گروه اشراف نظامی را تشکیل می‌دادند و امتیازات و اختیارات فراوانی برخوردار بودند. اما با مسلمان شدن مغول‌ها، به تدریج، بزرگان ایرانی شامل دیوان‌سالاران، عالمان، اندیشمندان و مشایخ صوفی، تحت حمایت ایلخانان، موقعیت و نفوذ اجتماعی خود را بازیافتند و تلاش کردند که زیاده‌خواهی و خودسری اشرافیت مغول را مهار کنند. بازرگانان و اهل صنعت، حرف و هنر نیز مورد احترام قرار گرفتند.

یکی از ویژگی‌های اجتماعی دوران فرمانروایی مغولان و تیموریان، دگرگونی نسبی در بافت قومی و جمعیتی ایران بود. هجوم مغولان، از نظر اجتماعی و اقتصادی، پیامدهای مختلفی به دنبال داشت و موجب کاهش جمعیت، مهاجرت‌های گسترده، تخریب زیرساخت‌های اقتصادی و فرهنگی و زوال موقعیت اجتماعی ملاکین، عالمان، بازرگانان، دیوان‌سالاران و خاندان‌های بانفوذ شد. علاوه بر آن، با هجوم مغولان، جمعیت قابل توجهی از اقوام مغول و غیرمغول به ایران وارد شدند و بافت قومی و جمعیتی جامعه ایرانی را تحت تأثیر قرار دادند. قشربندی اجتماعی ایران در عصر مغول - تیموری نیز مانند

فعالیت ۲

گروه‌های اجتماعی از منظر خواجه نصیرالدین توسی

از نظر خواجه نصیرالدین توسی، دانشمند و عالم شیعه عصر مغول، اجتماعات انسانی با چهار صنف: اهل قلم، اهل شمشیر، اهل معامله و اهل مزارعه موجودیت می‌یابند. او هر صنف را شامل گروه‌های مختلف می‌داند (اخلاق ناصری، ص ۳۰۵).
با راهنمایی دبیر، گروه‌های زیر را در چهار صنف مورد نظر خواجه نصیرالدین طبقه‌بندی کنید و در جدول بنویسید.

ارباب علوم و معارف، مقاتلان و مجاهدان، تجار، اهل حرث و فلاح، مطّوعان و غازیان، اطباء و شعرا، بزرگان و دهقانان، فقها و قضات، اعوان مُلک و حارسان دولت، مهندسان و منجمان، محترفه و ارباب صناعات.

اهل قلم	
اهل شمشیر	
اهل معامله	
اهل مزارعه	

یکی از ویژگی‌های نظام اجتماعی عصر مغول تیموری، افزایش نفوذ و موقعیت زنان در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی بود و خاتون‌ها در کنار خان‌ها، از جایگاه مهمی در میان گروه‌های فرادست برخوردار شدند.

بیشتر بدانیم

گوهرشاد خاتون

گوهرشاد بیگم، معروف به گوهرشاد آغا، همسر شاهرخ تیموری و دختر امیر غیاث‌الدین ترخان، یکی از امرای تیموری بود. گوهرشاد بیگم، زنی نیکوکار، ثروتمند، ادب دوست، خردمند و با سیاست بود. او و همسرش شاهرخ، از طریق حمایت بی‌دریغ از شاعران، نویسندگان، هنرمندان، معماران، دانشمندان و عالمان، نقش مهمی در رونق و شکوفایی زبان و ادب فارسی و هنر و معماری داشتند. از آثار و بناهای خیره‌ای که توسط گوهرشاد آغا ایجاد شد، می‌توان از مسجد گوهرشاد در جوار حرم امام رضا علیه السلام، مسجد جامع، مدرسه و خانقاه شهر هرات نام برد. پسران او، الُغ‌بیگ و بایسنقر میرزا نه تنها حاکمانی سخاوتمند در حمایت از هنرمندان و عالمان بودند، بلکه خود نیز هنرمندانی قابل و دانشمندانی برجسته و کم‌نظیر به‌شمار می‌رفتند.

۲- نظام حقوقی و قضایی

از آنکه مسلمان شوند، بر پایه مجموعه قوانینی موسوم به یاسا عمل می‌کردند و دعای حقوقی آنها در دادگاهی موسوم به یرغو و زیر نظر یرغوجی حل و فصل می‌شد. پس از مسلمان شدن مغول‌ها، یاسا و سنت‌های مغولی تا حد زیادی از رونق افتاد، اما

بنیان قوانین جاری در ایران دوران اسلامی، مبتنی بر دو سرچشمه شریعت اسلام و عرف بود. محاکم سه گانه شرع، مظالم و حِسبه براساس قوانین دینی و عرفی قضاوت می‌کردند. مغول‌ها پیش

برخی از این سنن تا زمان تیموریان نیز ادامه داشت و به خصوص در امور سیاسی و لشکری به کار گرفته می‌شد؛ به گونه‌ای که تیمور نیز با وجود مسلمان بودن، به نسب مغولی خود و سنت‌های مغولی افتخار می‌کرد و خود مجموعه قوانینی موسوم به **تزوکات** را به وجود آورد. با این حال، در سراسر عهد تیموریان، قوانین شرعی و عرفی مبنای زندگی اجتماعی و داوری حقوقی ایرانیان بود.

پ) وضعیت اقتصادی

۱- کشاورزی و تجارت

بخش عمده اقتصاد ایران در دوران اسلامی همچون عصر

باستان، بر کشاورزی و تجارت استوار بود. هجوم مغولان و سیل بیابان‌گردانی که در زمان این هجوم و پس از آن به سوی ایران سرازیر شدند، آسیب جدی به فعالیت‌های کشاورزی و نظام آبیاری وارد آورد؛ به گونه‌ای که از تولید محصولات زراعی و درآمدهای حاصل از کشاورزی، بسیار کاسته شد. مناطق ماوراءالنهر و خراسان که در تهاجم مغولان بیشترین خسارت را تحمل کردند، از جمله حاصل‌خیزترین و آبادترین مناطق ایران به شمار می‌رفتند. علاوه بر آن، بیگانگی مغولان با قواعد زندگی یک جانشینی و از جمله امور کشاورزی، نیز در بروز این وضعیت مؤثر بود.

فعالیت ۳

با راهنمایی دبیر و همفکری، آسیب‌هایی را که هجوم مغولان به بخش کشاورزی ایران وارد آورد فهرست کنید.

۱- زیاده‌خواهی مأموران مغول و اخذ مالیات‌های بی‌رویه و طاقت‌فرسا از کشاورزان؛

۲- .....

۳- .....

۴- .....

کشورگشایی‌های چنگیز و تیمور موجب شد که سرزمین‌های وسیعی در قارهٔ پهناور آسیا به لحاظ سیاسی یکپارچه و متحد شوند و زمینهٔ توسعهٔ تجارت بین‌المللی فراهم آید. در سراسر عهد مغول- تیموری کاروان‌های تجاری در مسیرهای زمینی و دریایی در حال تردد بودند. در آن دوره، تجارت در مسیر جادهٔ ابریشم و راه‌های دریایی که از بندر و جزایر ایرانی در خلیج فارس و دریای مکران (عمان) به هند و چین می‌رفت، پررونق بود. در مقایسه با مردم غیر شهری، بازاریان و صنعت‌گران از زندگی به مراتب بهتری برخوردار بودند.

پس از آنکه مغولان جذب اسلام و فرهنگ ایرانی شدند و دیوان‌سالاران ایرانی نقش فعالی در ادارهٔ امور حکومت به عهده گرفتند، وضعیت کشاورزی و کشاورزان بهبود یافت. بخش عمده‌ای از اصلاحات غازان‌خان، از جمله اصلاح قوانین مالیاتی، بازسازی قنات‌ها و شبکه‌های آبیاری و اصلاح نظام زمین‌داری، به منظور پیشرفت و رونق فعالیت‌های بخش کشاورزی انجام گرفت. برخلاف اقتصاد کشاورزی، اقتصاد شهری و تجاری در عصر مغول و تیموری وضعیت به مراتب بهتری داشت.

بررسی شواهد و مدارک

با راهنمایی دبیر متن زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«و این هرمز که آن را جَرون گویند در میان دریا بندری است که در روی زمین بکل ندارد.

تجّار اقالیم سبعه از مصر و شام و روم و آذربایجان و عراق عرب و عجم و ممالک فارس و خراسان و ماوراءالنهر و ترکستان و مملکت دشت قبچاق^۱ و نواحی قَلماق و تمام بلاد شرق و چین و ماچین و خان بالیق^۲، روی توجه به آن بندر دارند و مردم دریابار از حدود چین و جاوه و بنگاله و سیلان و . . . جزایر دیوه محل تادیار بلیبار^۳ و حبش [حبشه] و زنگبار و بندرهای بیجانگر و گلبرگه و گجرات و کنبات^۴ (کتابت) و سواحل یَرب عرب تا عدن و جدّه و ینوع^۵ نفایس و ظرایف، که ماه و آفتاب و فیض سحاب آن را آب و تاب داده و بر روی دریا توان آورد، به آن بلده آرند و مسافران عالم از هر جا آیند و هر چه آرند در برابر هر چه خواهند، بی زیادتِ جست‌وجوی، در آن شهر یابند. هم نقد دهند و هم معاوضه کنند و دیوانیان از همه چیز، غیر از نقود زر و نقره، عُشر ستانند و اصحاب ادیان مختلفه بل کفار در آن شهر بسیارند و بیرون از عدل با هیچ آفریده معامله‌ای ندارند و به این سبب آن بلده را دارالامان گویند» (سمرقندی، مطلع سعدین و مجمع بحرین، جلد ۳، ص ۵۱۳-۵۱۴).

۱- متن بالا بیانگر چه اطلاعاتی درباره وضعیت تجارت خارجی ایران و شرکای بین‌المللی آن در عصر تیموری است؟

۲- از متن بالا درباره شرایط بنادر و حمل‌ونقل دریایی ایران در دوره تیموری چه برداشتی می‌توان کرد؟

۳- متن بالا دلالت بر آن دارد که تجار ایرانی در زمان تیموریان با چه کشور و سرزمین‌هایی روابط تجاری داشته‌اند؟ (۵ کشور یا سرزمین را نام ببرید).

۱- دشتی در مغرب کشور کنونی قزاقستان

۲- نام قدیمی پکن

۳- احتمالاً مالابار باشد که ناحیه‌ای در جنوب غربی هندوستان است.

۴- از بلاد معروف هند

۵- بندری در ساحل دریای سرخ در حجاز

سکه ضرب شده در عهد ایلخان غازان

نظام پولی ایران در عصر مغول

با گسترش فعالیت‌های تجاری، نظام پولی نیز در عصر مسلمانی مغول‌ها وضعیت منظم‌تری یافت. در این دوران، اصطلاحات پولی درهم و دینار تغییراتی کرد و اصطلاح «تومان» نیز در نظام پولی به کار گرفته شد. در این زمان، مسکوکات نقره را با هر دو عنوان درهم و دینار به کار می‌بردند. هر تومان طلا، ده هزار دینار و هر تومان نقره نیز ده هزار درهم یا ده هزار دینار بود. البته وزن و عیار سکه‌ها با توجه به شرایط سیاسی و اقتصادی، کم و زیاد می‌شد و نظم کاملاً مشخصی نداشت. بر پایه تحقیقات تاریخی، اولین بار پول کاغذی در میان چینی‌ها رایج شده است. پس از فتح ختای و چین به دست مغول‌ها و در دوران امپراتوری مغول، پول کاغذی در این سرزمین رواج گسترده پیدا کرد. در ایران نیز در زمان ایلخان گیخاتو (حک ۶۹۰-۶۹۳ق) برای نخستین بار و به مدت کوتاهی، پول کاغذی با عنوان چاو رواج یافت. و صاف، مورخ عصر ایلخانان که بیشترین گزارش‌ها را درباره چاو داده است، شکل و صورت ظاهری آن را چنین توصیف می‌کند: «پیرامن سطح کاغذ پاره‌ای مربع مستطیل، چند کلمه به خط خطایی [ختایی] ... نوشته و بر بالای آن از دو طرف لاله الا الله محمد رسول الله ... و فروتر از آن ایرنجین تورچی^۲ تحریر کرده و در میانه دایره‌ای کشیده خارج از مرکز صواب و از نیم درهم تا ده دینار رقم زده و به شیوه مسطور در قلم آورده که پادشاه جهان در تاریخ سنه ثلاث و تسعین و ستمائه (۶۹۳ق) این چاو مبارک را در ممالک روانه گردانید، تغییر و تبدیل کننده را با زن و فرزند به یاسا رسانیده، مال او را جهت دیوان بردارند ...» (وصاف، تاریخ و صاف، ص ۲۷۲).

۲- لقب مغولی گیخاتو

۱- منسوب به ختا، ناحیه‌ای در چین شمالی

حکومت‌هایی که قبل از مغول بر ایران حکومت داشتند، شیوه‌های مالیاتی را که ترکیبی از سنت‌های ایرانی-اسلامی بود، پذیرفتند. اما در اوایل دوران مغول‌ها، به دلایل مختلفی همچون گرایش اشرافیت نظامی مغول به بی‌نظمی و زیاده‌طلبی، بی‌توجهی حاکمان مغولی به قوانین اسلامی و بیگانگی آنان با سنت‌های ایرانی، نظام مالیاتی به هم ریخت و انواع و اقسام مالیات‌ها که شمار آنها به ده‌ها مورد می‌رسد، رواج یافت. پس از مسلمان شدن مغول‌ها، هرچند که نظام مالیاتی تا حدودی اصلاح شد اما بخشی از بی‌نظمی‌ها همچنان ادامه یافت. پس از آن، بار دیگر اخذ خراج از کشاورزان مورد توجه بیشتری قرار گرفت و سه گونه مالیات کشاورزی، مالیات بازرگانی و مالیات دامی تا پایان عهد تیموریان تداوم یافت.

پرسش‌های نمونه

- ۱) موج اول حمله مغول به ایران چه پیامدهایی داشت؟
- ۲) مهم‌ترین رسالتی که دیوان سالاران و عالمان ایرانی در دوره نامسلمانی مغول‌ها به عهده گرفتند چه بود؟ توضیح دهید.
- ۳) فراز و فرود شهر و شهرنشینی را در دوره ایلخانان بررسی و تحلیل کنید.
- ۴) گروه‌بندی اجتماعی ایران در عصر ایلخانی چه وضعیتی داشت؟
- ۵) وضعیت تجارت ایران در عصر ایلخانان و عوامل مؤثر بر آن را شرح دهید.

دوران فرمانروایی مغولان و تیموریان اگرچه با جنگ، کشتار و ویرانگری آغاز شد و ضربهٔ شدیدی بر جامعه، اقتصاد و فرهنگ ایران وارد آورد، اما جامعهٔ ایرانی بر این تلاطم سیاسی و نظامی غلبه کرد و حیات فکری، فرهنگی و هنری خود را تداوم بخشید. در این درس شما با جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک باقی‌مانده از آن دوره، علل و نتایج مهم‌ترین تحولات و دستاوردهای فکری و فرهنگی جامعهٔ ایرانی را در عصر مغول - تیموری شناسایی و تجزیه و تحلیل خواهید کرد.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر دربارهٔ این موضوع بحث و گفت‌وگو کنید که جامعهٔ ایرانی چگونه و با پیشگامی چه افراد و گروه‌هایی موفق شد روحیهٔ خشونت و ویرانگری مغولان را مهار و آنان را به فرمانروایانی آبادگر و دوستدار علم و فرهنگ تبدیل کند؟

دین و اعتقادات

اسلام‌پذیری مغولان

اعتقادی (تسامح و تساهل)، هر چند از روی آگاهی نبود و بیشتر متأثر از شرایط زندگی آنها بود، اما در پذیرش دین‌های مختلف از سوی فرمانروایان و بزرگان مغولی تأثیر بسزایی داشت. تسامح و تساهل دینی مغولان باعث شد که پیروان دین‌های گوناگون در میان آنان به تبلیغ دین خود پردازند. بزرگان ایرانی، شامل دیوان‌سالاران، عالمان و مشایخ صوفی به خوبی از این موقعیت برای مسلمان کردن ایلخانان و امیران مغول بهره بردند.

مغولان در آغاز، پیرو آیینی ساده موسوم به شَمَنی بودند که زیر نظر روحانیانی با عنوان شَمَن اداره می‌شد. پیروان این آیین، مجموعه‌ای از مظاهر طبیعت را می‌پرستیدند و هرچند به خدای بزرگ اعتقاد داشتند، اما خداپرستی آنان ناقص بود. اقوام مغول در مسائل دینی چندان تعصبی نداشتند و با پیروان دین‌های دیگر با ملایمت برخورد می‌کردند. این مدارای

فعالیت ۱

بررسی شواهد و مدارک

توصیف جوینی، مورخ عهد ایلخانان، از اعتقادات دینی مغولان را بخوانید و اهمیت آن را در شناخت وضعیت دین و عقاید قوم مغول بیان کنید.

«[چنگیزخان مغول] متقلد^۱ هیچ دین و تابع هیچ ملت^۲ نبود، از تعصب و رجحان ملتی و تفضیل بعضی بر بعضی^۳ مجتنب^۴ بودست؛ بلکه علما و زهاد هر طایفه را اکرام و اعزاز و تبجیل^۴ می‌کردست و در حضرت حق تعالی آن را وسیلتی می‌دانسته.

۱- پیرو

۲- مذهب، آئین

۳- دوری کردن

۴- بزرگداشت، تجلیل

و چنان که مسلمانان را به نظر توقیر^۱ می‌نگریسته، ترسایان^۲ و بت‌پرستان را نیز عزیز می‌داشته. و اولاد و احفاد او هر چند کس بر موجب هوی از مذاهب اختیار کردند: بعضی تقلید اسلام کرده و بعضی ملت نصاری گرفته و طایفه‌ای عبادت اصنام^۳ گزیده و قومی همان قاعده قدیم آبا و اجداد را ملتزم گشته و به هیچ طرف مایل نشده؛ اما این نوع کمتر ماندست. و با تقلد مذاهب، بیشتر از اظهار تعصب دور باشند و از آنچه یاسای چنگیزخان است همه طوایف را یکی شناسند و بر یکدیگر فرق نهند و عدول نجویند» (جوینی، تاریخ جهانگشا، ج ۱، ص ۱۸-۱۹).

۱- بزرگ داشتن، تعظیم کردن

۲- مسیحیان

۳- بت‌ها

بیشتر بدانیم

ایلخانان مسلمان

تکودار (حک ۶۸۱ - ۶۸۳ ق) پسر هولاکوخان، نخستین ایلخان مسلمان به شمار می‌رود. او پیش از رسیدن به حکومت، مسلمان شد و نام اسلامی احمد را برای خود برگزید. دولتمردان ایرانی و در رأس آنها شمس‌الدین محمد جوینی، نقش زیادی در به قدرت رساندن وی داشتند. تکودار در دوران کوتاه فرمانروایی خود اقدامات مؤثری در سیاست داخلی و خارجی به نفع مسلمانان انجام داد. اگرچه این ایلخان مسلمان توسط ارغون که از سوی بزرگان و شاهزادگان غیرمسلمان مغول پشتیبانی می‌شد، از قدرت برکنار و کشته شد، اما بزرگان ایرانی بر تلاش خود برای مسلمان شدن مغولان و مهار رفتارهای غیرمدنی آنها افزودند. آنان سرانجام موفق شدند که غازان‌خان، هفتمین ایلخان را که شخصیت مقتدری داشت به دین اسلام رهنمون سازند (۶۹۴ ق). بسیاری از امیران و سپاهیان مغول نیز به تبعیت از وی مسلمان شدند. غازان که نام اسلامی محمود را بر خود نهاده بود، اسلام را دین رسمی اعلام کرد و در مسجد جامع تبریز نماز گزارد. وی اقدامات مهمی در جهت اسلامی کردن جامعه و حکومت انجام داد و برای سادات و مشایخ و بزرگان دین، مقرری تعیین کرد.

نگاره اسلام آوردن غازان خان

یافت و موجب شد که مردم نسبت به آن احساس بیگانگی کمتری بکنند. همچنین با مسلمان شدن مغول‌ها، نفوذ و قدرت ایرانیان در دربار ایلخانان و اداره حکومت، بیش از پیش، افزایش یافت و زمینه برای بازسازی ایران و انجام اصلاحاتی در امور سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فراهم آمد.

در دوره ایلخانان به ویژه به دنبال کوشش‌های علمی و فرهنگی خواجه نصیرالدین توسی، تشیع در ایران گسترش یافت. در

در دوران پس از هجوم مغول به ایران، پیروان مذاهب و فرق اسلامی، به خصوص اهل تسنن، شیعیان و صوفیان، اختلاف و رقابت گذشته خود را کنار گذاشتند و متحد و یکدل برای مسلمان شدن مغول‌ها تلاش کردند.

اسلام آوردن مغولان، یکی از رویدادهای مهم دوره ایلخانان بود؛ زیرا در نتیجه هم‌نوایی دین و دولت و برتری شریعت اسلامی بر یاسای چنگیزی، حکومت ایلخانی، ماهیت ایرانی - اسلامی

آن زمان، نفوذ مذهب شیعه به حدی رسید که ایلخان الجایتو، جانشین غازان به این مذهب گروید.

تسنن بودند. در دوران حکومت آنان همچون عصر ایلخانان، شیعیان و صوفیان با محدودیت و سخت‌گیری خاصی مواجه نبودند و آزادانه فعالیت می‌کردند. اتحاد و زندگی مسالمت‌آمیز پیروان مذاهب و فرق اسلامی و معتقدان به دین‌های دیگر، از ویژگی‌های شاخص عصر مغول - تیموری بود.

تیمور و جانشینان او مسلمان بودند و اصحاب دین را مورد احترام قرار می‌دادند. در عصر تیموری، مدارس، مساجد و خانقاه‌های بسیاری ساخته شد. سلاطین تیموری پیرو مذهب

فعالیت ۲

استنباط تاریخی

با راهنمایی دبیر و همفکری، چند دلیل برای اتحاد و یگانگی پیروان مذاهب و فرق اسلامی و زندگی مسالمت‌آمیز آنان در عصر ایلخانان و تیموریان ذکر کنید.

گسترش تصوف

اجتماعی رهبران و مشایخ آن طریقت‌ها شد. فرمانروایان و مقام‌های سیاسی و نظامی نیز مشایخ صوفی را تکریم و احترام می‌کردند. علاوه بر آن، اموال و املاک فراوانی که نذر و وقف خانقاه‌ها شد، تمکن مالی و قدرت اقتصادی مناسبی برای رهبران طریقت‌های صوفی پدید آورد. در قرن نهم هجری، به تدریج، تغییر و تحول چشمگیری در فعالیت طریقت‌های صوفی به وجود آمد. از یک سو صوفیان به تشیع گرایش بیشتری نشان دادند و از طرف دیگر به تدریج برخی از طریقت‌ها مانند طریقت صفوی وارد سیاست شدند و برای به دست گرفتن قدرت، با فرمانروایان و پادشاهان به رقابت برخاستند.

یکی از تحولات مهم دوران ایلخانان و تیموریان، رشد قابل توجه تصوف و طریقت‌های صوفیانه بود. هجوم ویرانگر و وحشت‌انگیز مغول به ایران و نگرانی و ناامیدی که در جامعه ایجاد کرد، نقش مؤثری در روی آوردن مردم به تصوف و رفتن به درون خانقاه‌ها داشت. از این‌رو، در عصر ایلخانان و تیموریان طریقت‌های صوفیانه بزرگی همچون صفویه، نعمت‌اللهیه، حروفیه، نوربخشیه، نقشبندیه و مُسَعَّسَیْهِ ظهور کردند و یا فعالیت خود را گسترش بخشیدند. کثرت پیروان و مریدان طریقت‌های صوفیانه، موجب افزایش نفوذ و موقعیت

بیشتر بدانیم

حکایت و درایت

آرامگاه شیخ زین‌الدین تائبیادی - شهرستان تائبیاد

تیمور گورکانی در یکی از یورش‌های خود به ایران، چون به تربت جام رسید، بر آن شد که از مولانا شیخ زین‌الدین ابوبکر تائبیادی، یکی از مشایخ بزرگ صوفی، دیدن کند. جمعی از بزرگان شهر از مولانا تائبیادی تقاضا کردند که دعوت امیر تیمور را گردن نهد، ولی او امتناع کرد و گفت: «فقیر را با امیر هیچ مهمی نیست». چون تیمور اصرار کرد، مشایخ و بزرگان ضمن نامه‌ای به حکم مصلحت از مولانا خواستار شدند که با تیمور ملاقات کند، اما ابوبکر تائبیادی همچنان امتناع ورزید و گفت: «من مردی روستایی هستم و تکلفات درباری نمی‌دانم». تیمور خود روی به اقامتگاه مولانا تائبیادی نهاد، و به عزلتگاه شیخ رفت و از او خواست که نصیحتی گوید. او امیر را به عدل و داد نصیحت نمود و گفت: «از ظلم و جور بپرهیز و اتباع خود را از اعمالی که بر خلاف دیانت است منع کن.» امیر تیمور به او گفت: «چرا شاه را نصیحت نکردی (منظور شاه قبلی است) که خمر می‌خورد و به ملامتی و مناهتی اشتغال داشت؟». مولانا جواب داد: «او را گفتیم، نشنید. حق تعالی تو را به او گماشت. تو اگر نیز نشنوی، دیگری بر تو گمارد!»

کاوش خارج از کلاس

شیخ نجم‌الدین کبری و فریدالدین عطار، شاعر معروف، دو تن از صوفیان بزرگ بودند که در هنگام هجوم مغولان در کنار مردم ایستادند و به شهادت رسیدند. با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، گزارشی درباره زندگی و آثار این شخصیت‌ها به صورت روزنامه دیواری تهیه و در کلاس ارائه کنید.

هنر و معماری

فرهنگ و هنر در این دوران نهاد.

۱- نگارگری و خوشنویسی

هنر نگارگری و نقاشی در عصر ایلخانی و تیموری رونق و رشد بسزایی داشت. در عصر ایلخانان، هنر نگارگری که تلفیقی از سنت‌های نقاشی ایرانی و چینی بود، بیشتر در کتاب‌آرایی و مصور ساختن کتاب‌های تاریخی و متون ادبی و نیز کتاب‌های پزشکی، جانورشناسی و نجوم جلوه‌گر شد. ایلخانان مغول از مشوقان پدید آوردن شاهنامه‌های مصور به شمار می‌روند. نمونه باقی‌مانده آن، شاهنامه مشهور به دموت^۱ است.

قلمرو پهناوری که مغول‌ها در بخش وسیعی از آسیا از چین تا دریای مدیترانه فتح کردند، دارای پیشینه فرهنگی و هنری عظیم و پیشرفته‌ای بود. در نتیجه فتوحات مغول، تجارب و سنت‌های هنری و هنرمندان سرزمین‌های فتح شده با یکدیگر پیوند خوردند و زمینه مناسبی برای شکوفایی هنر در دوران ایلخانان و تیموریان فراهم شد. پیدایش مراکز بزرگ فرهنگی و هنری در شهرهای مختلف، به خصوص مراغه، تبریز، شیراز، هرات و سمرقند و تأسیس کتابخانه‌های عظیم در این شهرها، تأثیر ژرفی بر رونق

برگی از شاهنامه دموت - بهرام گور در حال شکار، موزه هنر دانشگاه هاروارد

۱- دموت، نام دلال و فروشنده این اثر فاخر هنری در قرن بیستم بود. از شاهنامه معروف به دموت، ۵۸ نگاره باقی مانده که در موزه‌های مختلف جهان پراکنده‌اند.

صفحه‌ای از نگاره‌های شاهنامهٔ بایسنقری

هنر نگارگری در روزگار جانشینان تیمور چون شاهرخ و نوادگانش از جمله بایسنقر میرزا، در سراسر ایران به ویژه خراسان گسترش شگفت‌انگیز یافت. در این دوره، مصور کردن کتاب‌های گوناگون از نجوم گرفته تا شاهنامه و دیوان‌های شعر به لحاظ کمی و کیفی افزایش پیدا کرد و کتاب‌هایی با قطع بزرگ پدید آمد. کیفیت خوب و فراوانی کاغذ و مواد نگارگری از قبیل رنگ و طلا در پدید آمدن کتاب‌های مصور به هنرمندان کمک زیادی کرد. فاخرترین نمونهٔ شاهنامهٔ مصور شده در عصر تیموری، شاهنامهٔ بایسنقری است که به دستور شاهزاده بایسنقر، پسر شاهرخ که سیاستمداری هنرمند و هنرپرور بود، خوشنویسی و مصور شد.

خمسهٔ نظامی (ساختن کاخ خورنق) اثر کمال‌الدین بهزاد نقاش مکتب هرات سال ۸۹۹ق

شهر هرات در زمان شاهرخ تیموری و جانشینانش، به خاطر داشتن ثروت هنگفت، کتابخانه‌های بزرگ و هنرمندان نامدار، به یکی از کانون‌های بزرگ علمی، فرهنگی و هنری جهان اسلام تبدیل شد. علاوه بر سلاطین و شاهزادگان تیموری که به هنر و هنرمندان توجه زیادی داشتند، برخی از وزیران آنان از جمله امیرعلیشیر نوایی، شاعر و وزیر سلطان حسین میرزا باقرا نیز پشتیبان و مشوق جدی هنر و هنرمندان بودند. ده‌ها هنرمند شامل نگارگر، خوشنویس، تذهیب‌کار، جلدساز و جز آن در شهر هرات مشغول هنرنمایی بودند. نامورترین نقاشان عصر تیموری کمال‌الدین بهزاد بود که آثار و مکتب نگارگری او سرآغاز دگرگونی عظیمی در نقاشی به شمار می‌آید.

۲- معماری

اما در ویرانگری به پای آنان نمی‌رسید. او با گرد آوردن هنرمندان و معماران بزرگ سرزمین‌های فتح شده در سمرقند، به عمران و آبادانی پایتخت خود همت گماشت. معماری ایرانی در دوره جانشینان تیمور به ویژه در عصر شاهرخ و همسرش گوهرشاد بیگم به عظمت و شکوفایی کم‌نظیری دست یافت. سرشناس‌ترین معماران این دوره، قوام‌الدین و غیاث‌الدین شیرازی و محمدبن محمود اصفهانی بودند که استادانی بی‌همتا در فنون معماری به شمار می‌روند.

هجوم ویرانگر چنگیزخان مغول به ایران که با ویرانی شهرها و نابودی بسیاری از آثار فرهنگی و هنری همراه بود، برای مدتی فعالیت‌های معماری را متوقف و یا کند کرد؛ اما دیری نپایید که جانشینان او تحت تأثیر فرهنگ و هنر ایرانی-اسلامی و با راهنمایی و تشویق فرهیختگان ایرانی به هنر و معماری تمایل نشان دادند و به بازسازی ویرانی‌ها، برپاساختن شهرها و پدید آوردن آثار هنری پرداختند. تیمور نیز گرچه در کشتار مردم دست کمی از مغولان نداشت،

برجسته‌ترین آثار معماری دوران ایلخانان و تیموریان

هولاکوخان	کاخ و معبدی بودایی در خوی؛ رصدخانه مراغه	دوره ایلخانان
غازان خان	شنب یا شام غازان در تبریز شامل ۱۲ بنای مهم از قبیل مسجد، کاخ، مدرسه، بیمارستان، کتابخانه و جز آن؛ مسجدی بزرگ و گرمابه‌ای وابسته به آن در شهرهای مختلف	
الجابیتو	گنبد سلطانیه؛ محراب مسجد جامع اصفهان	
ابوسعید	ارگ علیشاه در تبریز؛ گنبد غفاری در مراغه	
تیمور	مسجد بی‌بی‌خانم در سمرقند	
شاهرخ میرزا	مجموعه تاریخی امیرچخماق یزد شامل بازار، تکیه، مسجد و آب‌انبار؛ سردر و مناره‌های مسجد جامع یزد؛ مدرسه دو در مشهد؛ مدرسه غیاثیه خرگرد در خواف	دوره تیموریان
گوهرشاد بیگم	مسجد گوهرشاد مشهد؛ مسجد، مدرسه و خانقاه گوهرشاد در هرات	
سلطان حسین میرزا بایقرا	مدرسه سلطان حسین میرزا بایقرا در هرات	
آلغ‌بیگ میرزا	رصدخانه سمرقند؛ مدرسه الغ‌بیگ میرزا در بخارا	

فنون و شیوه‌های معماری در عصر ایلخانان و تیموریان، با توسعه دانش و خلاقیت معماران زبردست ایرانی، پیشرفت چشمگیری کرد. ویژگی مهم معماری این دوره، ایجاد بناهای عظیم، ساختن گنبدها، طاق‌ها، ایوان‌ها و مناره‌های بلند و تزئین ساختمان‌ها با گچ‌بری و کاشی‌کاری به شیوه‌های گوناگون بود. در این دوره همچنین از ترکیب آجر و کاشی نیز برای تزئین و زیباسازی بناها استفاده می‌شد.^۱

بازسازی نگاشتاری (گرافیکی) مجموعه تاریخی شنب غازان - مأخذ: هفت رخ فرخ ایران

محراب مسجد جامع عتیق اصفهان معروف به محراب الجایتو

سردر و مناره‌های مسجد جامع یزد

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک

با بررسی تصویر بناهای تاریخی این درس و تصاویر دیگری که دبیر به نمایش می‌گذارد، برای هر یک از ویژگی‌های معماری عصر ایلخانی و تیموری، چند نمونه یا مثال بنویسید.

ارگ علیشاه؛	بناهای عظیم
	گنبدها و مناره‌های بلند
	تزیین با گچ‌بری
	تزیین با آجر و کاشی

کاوش خارج از کلاس

با راهنمایی دبیر، از آثار یا بناهای عصر ایلخانان و تیموریان بازدید کنید و یا با رجوع به درگاه (پورتال) اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان‌های مختلف، گزارشی درباره یکی از آثار و بناهای دوران مذکور در قالب پرده‌نگار (پاورپوینت) تهیه و در کلاس ارائه کنید.

علم و ادب

به دنبال تشکیل حکومت ایلخانان و گرایش مغولان به اسلام و نیز با افزایش قدرت سیاسی وزیران ایرانی، به تدریج شرایط برای احیای فعالیت‌های علمی و آموزشی در ایران فراهم آمد.

آثار و نتایج هجوم مغولان همچون قتل و مهاجرت اندیشمندان و عالمان، تخریب و تعطیلی مدارس، کتابخانه‌ها و مساجد، برای مدتی سرزمین ما را با رکود علمی و ادبی مواجه کرد. با این حال،

منظومه‌های حماسی تاریخی عصر مغول – تیموری

چنگیزنامه یا شهنشاهنامه	احمد تبریزی
غازان نامه	نوری اژدری
ظفرنامه	حمدالله مستوفی
خاوران‌نامه (درباره جنگ‌های علی <small>علیه السلام</small>)	ابن حسام خوسفی

ادبیات و تاریخ‌نگاری

در دوره فرمانروایی ایلخانان، زبان فارسی، در قلمرو نظم و ثر، رو به رشد گذاشت و به احیا و تقویت هویت ایرانی کمک کرد. در این دوره، شعر حماسی و شاهنامه‌سرایی متداول بود. در عصر تیموری، شعر و شاعری رواج بیشتری یافت. شاهرخ، سلطان حسین بایقرا و امیر علیشیر نوایی، وزیر شاعر او به زبان و ادب فارسی توجه جدی داشتند و شاعران و ادیبان را همه‌گونه پشتیبانی و تشویق می‌کردند.

در این دوره، شعر و شاعری گسترش فراوانی در میان مردم عادی داشت و بسیاری از شاعران از میان قشرهای مختلف مردم برخاستند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما دلیل توجه به منظومه‌های حماسی تاریخی در دوران ایلخانی و تیموری چه بوده است؟

تاریخ، از جمله علمی بود که در عصر ایلخانان و تا حدودی دوره تیموریان رواج و پیشرفت چشمگیری داشت و کتاب‌های تاریخی به جا مانده از دوران مذکور به زبان فارسی، در زمره بهترین تاریخ‌نگاری‌های جهان اسلام تا آن زمان به حساب می‌آیند. علاقه‌مندی ایلخانان و فرمانروایان تیموری به جاودانه ساختن کشورگشایی و موفقیت‌های سیاسی و نظامی خود و خودآگاهی رجال ایرانی، تأثیر بسزایی بر رشد و شکوفایی تاریخ‌نگاری در آن عصر نهاد. از آثار تاریخی مهم این روزگار می‌توان تاریخ جهانگشا، نوشته عظاملک جوینی (تألیف: ۶۵۸ق)، جامع التواریخ، اثر خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی (۶۴۵ – ۷۱۷ق)، تاریخ گزیده، تألیف حمدالله مستوفی (تألیف: ۷۳۰ق) را نام برد. دیگر آثار تاریخی این دوره را در جدول زیر مطالعه کنید.

دیگر آثار و نوشته‌های برجسته تاریخی عصر ایلخانان و تیموریان

تاریخ و صَاف	شرف‌الدین عبدالله بن فضل‌الله شیرازی، مشهور به و صَاف (۶۶۳ – ۷۲۸ق)
تاریخ بناکتی	فخرالدین ابوسلیمان داود بن ابوالفضل بناکتی (د ۷۳۱ق)، مورخ و شاعر
مجمع الانساب	محمد بن علی شبانکاره‌ای؛ وی تألیف این کتاب را که در تاریخ عمومی ایران است در سال ۷۳۳ ق آغاز و در ۷۳۶ ق به پایان رسانید و آن را به سلطان ابوسعید مغول تقدیم کرد.
ظفرنامه شامی یا تاریخ فتوحات امیر تیمور گورکانی	نظام‌الدین عبدالواسع شامی، از مورخان و شاعران سده‌های هشتم و نهم هجری
ظفرنامه	شرف‌الدین علی یزدی در ۸۳۱ق نگارش ظفرنامه را در تاریخ زندگانی تیمور به پایان رسانید.
زبده التواریخ	شهاب‌الدین عبدالله بن لطف‌الله خوافی، مشهور به حافظ ابرو (د ۸۳۳ق)، تاریخ‌نگار و جغرافیایانویس عصر تیموری
مطلع سعدین و مجمع بحرین	کمال‌الدین عبدالرزاق سمرقندی (۸۱۶ – ۸۷۷ق)؛ موضوع کتاب حوادث تاریخ ایران از ۷۰۴ تا ۸۷۳ق را در برمی‌گیرد.
روضه الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک والخلفاء	محمد بن خاوندشاه، مشهور به میرخواند (۸۳۷ – ۹۰۳ یا ۹۰۴ق)؛ روضه‌الصفا نوعی تاریخ عمومی و تاریخ ایران است.

برگی از جامع التواریخ، نقاشی با آبرنگ و آب طلا

برگی از ظفرنامه شرف الدین علی یردی

دانش‌های دیگر

برخی علوم مورد نیاز ایلخانان از قبیل ریاضیات، نجوم، پزشکی، فلسفه، عرفان و فقه از رونق خاصی برخوردار بودند و آثار مهمی در این رشته‌ها تدوین شد. نقش خواجه نصیرالدین توسی در این عرصه بسیار مهم بود. وی بسیاری از دانشمندان متواری در برابر هجوم مغولان را به ایران برگرداند و با تجمع ایشان در مرکز علمی رصدخانه مراغه زمینه فعالیت‌های علمی آنها را هموار کرد. در عصر تیموریان نیز علوم مختلف رونق داشتند و به ویژه معارف دینی از اقبال بیشتری برخوردار بودند. مراکز علمی و کتابخانه‌های شهرهای هرات و سمرقند در زمان جانشینان تیمور بسیار فعال بودند و طالبان علم را از سراسر ایران و جهان اسلام به خود جذب می‌کردند. وجود شمار قابل توجه دانشمندانی که در رشته‌های مختلف علمی تبحر داشتند، نشانه رشد و رونق علوم مختلف در دوره تیموری است.

خواجه نصیرالدین توسی و دانشمندان دیگر هنگام کار در رصدخانه مراغه

غیاث‌الدین جمشید کاشانی، ریاضی‌دان و منجم بزرگ عصر تیموری

غیاث‌الدین جمشید کاشانی (۷۹۰ - ۸۳۲ق)، زبردست‌ترین ریاضی‌دان و مدیر رصدخانهٔ سمرقند بود. او کتاب زیج خاقانی را در تکمیل زیج ایلخانی نوشت و ابزاری رصدی به نام «طَبَقُ الْمَنَاطِقِ» اختراع کرد. وی در دو رسالهٔ مهم خود، «محیطیه» و «وتر و جیب»، به ترتیب عدد پی را با دقتی کم‌نظیر و نیز مقدار بسیار دقیقی برای سینوس یک درجه حساب کرد. کسرهای دهگانی را که نخستین بار اقلیدس به آنها اشاره کرده بود، در قیاس با کسرهای شصتگانی دوباره رایج کرد. روش‌های محاسباتی وی بسیار پیشرفته‌تر از زمان خودش بود و می‌توان آن را با روشی که مدتها بعد فرانسوا ویت (ریاضی‌دان بزرگ فرانسوی در قرن ۱۶م) پدید آورد، مقایسه کرد. (دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، مدخل ایران، ص ۶۶۹).

صفحة آخر رسالهٔ محیطیه - کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، شمارهٔ ۲۲۹

رصدخانهٔ الغیبیگ - سمرقند

پرسش‌های نمونه

- ۱) تسامح و تساهل دینی مغول‌ها چه تأثیری بر اسلام‌پذیری آنها داشت؟
- ۲) علل رشد تصوف را در دوران مغولان و تیموریان شرح دهید.
- ۳) زمینه‌های رشد هنر را در عصر تیموری بیان کنید.
- ۴) چرا تاریخ‌نگاری به زبان فارسی در عهد ایلخانان رشد کرد؟
- ۵) منابع غیرنوشتاری را که در این درس به آنها استناد شده است فهرست کنید.

تأسیس حکومت صفوی در تاریخ ایران دوره اسلامی، رویدادی بسیار مهم و سرنوشت‌ساز محسوب می‌شود. صفویان موفق شدند ایران را از جهات سیاسی، جغرافیایی و اجتماعی، یکپارچه و متحد کنند، مذهب شیعه را رسمیت بخشند و رونق اقتصادی به وجود آورند. در دوره حکومت صفوی روابط سیاسی، اقتصادی و فرهنگی گسترده‌ای میان ایران و همسایگان و دولت‌های اروپایی به وجود آمد که آثار و پیامدهای منطقه‌ای و بین‌المللی زیادی داشت. شما در این درس با تکیه بر منابع و مآخذ این دوره، فراز و فرود حکومت صفوی و نیز علل و نتایج تحولات روابط خارجی آن را بررسی و تجزیه و تحلیل خواهید کرد.

زمینه‌های تشکیل حکومت صفویان

بحث و گفت‌وگو

به نظر شما برای ایجاد یک نظام سیاسی چه علل و عواملی ضروری است؟ با راهنمایی دبیر در این باره بحث و گفت‌وگو کنید و دیدگاه‌های خود را مستدل بیان نمایید.

هجوم مغولان به ایران، علاوه بر آثار و نتایج سیاسی، پیامدهای اجتماعی و مذهبی مختلفی نیز داشت که مهم‌ترین آن گسترش تصوف و تشیع و پیوند روزافزون آنها با یکدیگر بود. در دوران مغولان و تیموریان، فعالیت طریقت‌های صوفیانه در ایران به طور چشمگیری افزایش یافت و گرایش مردم به مشایخ و رهبران طریقت‌های صوفی بیشتر شد. مذهب شیعه نیز که با آغاز ورود اسلام به سرزمین ما راه یافته بود، پس از سقوط خلافت عباسی، به طور محسوسی گسترش یافت؛ به گونه‌ای که در سده‌های هشتم و نهم هجری، شیعیان در مناطقی از ایران به حکومت رسیدند.

فعالیت ۱

یادآوری

به صورت گروهی، حکومت‌های شیعه مذهبی را که پیش از تأسیس حکومت صفویان در ایران به قدرت رسیدند، فهرست کنید و محدوده قلمرو آنها را بیان نمایید.

یکی از طریقت‌های صوفیانه که در دوره ایلخانان شکل گرفت، طریقت صفوی بود. بنیان‌گذار و رهبر معنوی این طریقت که صفویان نام خود را از او گرفته‌اند، شیخ صافی الدین اردبیلی (۶۵۰-۷۳۰ق)، شاگرد و مرید شیخ زاهد گیلانی بود. طریقت صفوی در زمان جانشینان شیخ صافی در سرتاسر ایران و آسیای صغیر گسترش یافت و مردمان بسیاری را به ویژه از میان قبایل ترک جذب کرد.

بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی - اردبیل

مشایخ طریقت صفوی از آغاز تا تشکیل حکومت

۶۵۰ — ۷۳۵ ق	شیخ صفی الدین اردبیلی
۷۰۴ — ۷۹۳ ق	شیخ صدرالدین موسی
۸۳۰ د ق	خواجه علی
۸۵۱ د ق	شیخ ابراهیم
۸۶۰ د یا ۸۶۴ ق	شیخ جنید
۸۹۳ ق	شیخ حیدر
۸۹۲ — ۹۳۰ ق	اسماعیل اول

مشایخ صفوی به واسطه مقام معنوی و نفوذ اجتماعی، مورد احترام و تکریم فرمانروایان بودند. البته در مواردی نیز مورد غضب و حسادت آنان قرار می گرفتند.

طریقت صفویان در قرن نهم هجری تحت تأثیر شرایط فکری و فرهنگی جامعه ایران، نخست به مذهب تشیع گرایش یافت و سپس به جنبشی سیاسی و مذهبی تبدیل شد. با اینکه در تصوف عزلت جویی و دوری از امور دنیوی ترویج می شود، اما رهبران طریقت صفوی به فعالیت های سیاسی و نظامی روی آوردند. این فعالیت ها، مشایخ طریقت صفوی را درگیر رقابت سیاسی و دشمنی با حاکمان سلسله های قراقویونلو و آق قویونلو کرد. در نتیجه این درگیری و رقابت ها، اگرچه چندتن از رهبران طریقت کشته شدند، اما تجربه مفید و مناسبی برای صفویان در راه کسب قدرت سیاسی به دست آمد.

بیشتر بدانیم

صوفیان جنگاور

شیخ جنید، پنجمین رهبر طریقت صفوی به همراه مریدانش چندین بار، به بهانه جهاد، به قفقاز لشکرکشی کرد و سرانجام در نبرد با شروانشاه که از حمایت پادشاه قراقویونلو برخوردار بود، کشته شد (۸۶۴ ق). پسر و جانشین او شیخ حیدر که در آغاز از حمایت اوزون حسن (پادشاه آق قویونلو) برخوردار بود، به فعالیت های سیاسی و نظامی شدت بخشید. او به منظور تمایز و نیز همبستگی میان مریدان خود، کلاهی قرمز رنگ، که دارای دوازده ترک بود، بر سر نهاد. به همین دلیل هوادارانش که به پیروی از او کلاه قرمز بر سر می نهادند به «قزلباش» (سرخ سر) شهرت یافتند. بیشتر نیروهای قزلباش را افراد ایلات ترک شاملو، استاجلو، روملو، افشار، ذوالقدر، تکلو و قاجار تشکیل می دادند. حیدر سرانجام در نبرد با نیروهای متحد شروانشاه و سلطان یعقوب آق قویونلو کشته شد (۸۹۳ ق) و فرزندانش دستگیر و در قلعه استخر در فارس زندانی شدند.

فضل الله بن روزبهان خنجی با وجود دشمنی با خاندان صفوی، درباره شیخ حیدر می نویسد: «در حد ذات خویش مرد جلد و شجاعی بود و در انواع دلیری و فنون جنگ از شمشیرزنی و نیزه افکنی ... و کمنداندازی مهارتی تمام داشت. تمامت زندگانی را در ورزش و طریق پهلوانی صرف کردی. در ساختن اسباب حرب ... یگانه زمانه بود» (خنجی، عالم آرای امینی، ص ۲۴۱). سلطان علی، پسر شیخ حیدر، نیز پس از رهایی از زندان، به فرمان یکی دیگر از سلاطین آق قویونلو، در آذربایجان به قتل رسید، اما برادرش اسماعیل به همراه عده ای از مریدان طریقت صفوی، به لاهیجان فرار کرد و تا هنگام قیام، در پناه و حمایت حاکم محلی شیعه مذهب آن دیار باقی ماند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

در آستانه تأسیس حکومت صفوی، حکومت مرکزی نیرومندی در ایران وجود نداشت و بر هر قسمت از کشور افراد و خاندان‌های مختلف که رقیب و دشمن یکدیگر بودند، حکومت می‌کردند. به نظر شما این وضعیت سیاسی چه تأثیری بر به قدرت رسیدن صفویان در ایران داشته است؟

شاه اسماعیل اول

تأسیس حکومت صفوی

در آغاز سده دهم هجری، اوضاع سیاسی میهن ما دچار آشفتگی و تفرقه زیاد شده بود. سلسله آق‌قویونلو که بر قسمت‌هایی از غرب و جنوب ایران حکومت می‌کرد، به نهایت ضعف و انحطاط رسیده بود. در چنین شرایطی اسماعیل، پسر شیخ حیدر، با سپاهی متشکل از ایلات و طوایف مختلف قزلباش، آق‌قویونلوها را شکست داد و پس از تصرف تبریز، در آن شهر به عنوان پادشاه ایران تاج‌گذاری کرد (۸۸۰ش/۱۵۰۱ م).

مهم‌ترین اقدام شاه اسماعیل صفوی، پس از نشستن بر تخت شاهی، رسمی کردن مذهب شیعه دوازده امامی بود. این اقدام دو پیامد مهم داشت: نخست، اینکه بسیاری از شیعیان در

خدمت دولت نوپای صفوی قرار گرفتند و در سایه این دولت متشکل، منسجم و متحد شدند. دوم، آنکه این اقدام سبب تمایز آشکار ایران از همسایگان مسلمان خود، به ویژه امپراتوری عثمانی در غرب و ازبکان و گورکانیان هند در شرق، شد. شاه اسماعیل در لشکرکشی و جنگ‌های مختلف، مدعیان داخلی، به ویژه حکام محلی را از میان برداشت و موجبات وحدت سیاسی و جغرافیایی ایران را فراهم آورد. او سپس به مقابله با دشمنان خارجی شتافت. ابتدا ازبکان را که به خراسان یورش آورده و مشغول قتل و غارت مردم آنجا بودند، شکست داد (۹۱۶ق). به دنبال این پیروزی، بخش وسیعی از سرزمین‌های شرق ایران تا رود جیحون (آمویه) تحت حاکمیت صفویان درآمد.

شاه اسماعیل و سپاهیان‌ش در گام بعدی مہتای نبرد با سلطان سلیم، پادشاه عثمانی شدند که با لشکری پرشمار به سوی ایران در حرکت بود. اگرچه سلطان سلیم فعالیت مریدان طریقت صفوی را در قلمرو خود بهانه چنین لشکرکشی گسترده‌ای قرار داد، اما علت واقعی آن، نگرانی و ترسی بود که او از ایجاد حکومت قدرتمند صفوی در دل داشت. در جنگ شدیدی که میان دو سپاه در دشت چالدران^۱ در گرفت، سپاهیان شاه اسماعیل، با وجود شجاعت و رشادتی که از خود نشان دادند، در برابر آتش توپخانه و دیگر جنگ‌افزارهای آتشین دشمن کاری از پیش نبردند و شکست خوردند (۹۲۰ق) و تبریز، پایتخت صفویان برای مدتی به اشغال عثمانی‌ها درآمد.

۱- دشتی واقع در نزدیکی شهر خوی در استان آذربایجان غربی

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.

متن ۱: «سواره نظام ایران با اینکه پراکنده بودند و به خوبی رهبری نمی‌شدند، افواج مقدم‌ینی چری‌ها را در هم شکستند و آن پیاده نظام نامور را در هم ریختند. چنان که گفתי صاعقه بر پیکر آن لشکر گران و نیرومند فرود آمده است. . . . سلطان (سلیم) که نگران خونریزی و کشتار بود، عقب‌نشینی آغاز کرد، و خواست از معرکه برتابد و بگریزد؛ اما سنان پاشا . . . فرمان داد که توپ‌ها را بیاورند و به سوی . . . ایرانیان آتش بکشایند. اسب‌های ایرانیان چون بانگ تندر آسای آن ادوات و آلات دوزخی را شنیدند، رم کردند و هر یک به سمتی از دشت گریختند و از فرط ترس و وحشت به عنان کشیدن . . . سواران اعتنا نکردند . . . برآستی گفته‌اند اگر توپخانه دشمن در میان نبود . . . نیروی عثمانی هر چه بود تار و مار می‌شد و سپاهیان عثمانی از دم شمشیر ایرانیان می‌گذشتند . . .» (سفرنامه و نیزبان در ایران، ص ۲۷۷).

متن ۲: «چون نیران^۱ محاربه . . . به اشتعال درآمد از صبح تا به نزدیک زوال . . . اکثر عزیزان . . . خرمن حیاتشان از آتش غیرت بسوخت. حضرت شاه دین پناه . . . توکل بر کرم کردگار کرده با جمعی از قورچیان^۲ دلاور، که از تیر و شمشیر و از پلنگ و شیر، روی بر نمی‌تافتند بر مخالفان حمله برد» (خورشاه بن قباد حسینی، تاریخ ایلچی نظام شاه، ص ۶۷).

۱. متن اول، چه کسی را پیروز اولیه کارزار چالدران می‌داند و علت تفوق عثمانی‌ها را در نهایت چگونه بررسی می‌کند؟

۲. میان متن اول و دوم چه وجه مشترکی وجود دارد؟

۱- آتش ۲- سواره نظام

شاه تهماسب

دوران تثبیت (۹۳۰-۹۸۴ق)

پس از مرگ شاه اسماعیل اول، پسرش تهماسب، در ده سالگی به تخت شاهی نشست. در سال‌های آغازین پادشاهی او، اوضاع حکومت صفوی بسیار آشفته و نابسامان بود؛ از یک سو، سران ایلات قزلباش^۱ به خودسری و نافرمانی پرداختند و با یکدیگر به نزاع برخاستند و از سوی دیگر، ازبکان از شرق و عثمانی‌ها از غرب به مرزهای ایران هجوم آوردند.

۱- در بیشتر بدانیم صفحه ۱۳۶ در مورد قزلباش‌ها توضیح داده شده است.

شاه تهماسب به تدریج زمام امور را به دست گرفت و به سرکشی سران قزلباش پایان داد. او سپس ازبکان را شکست داد و آنان را از خراسان عقب راند. وی همچنین با اتخاذ تدابیر مناسب، تهاجمات پیاپی ارتش عثمانی به خاک ایران را دفع

کرد. بدین‌گونه شاه تهماسب در طول دوران ۵۴ ساله پادشاهی خود، با اتخاذ تدابیر و سیاست‌های مناسب داخلی و خارجی، توانست پایه‌های حکومت صفوی را تثبیت و تحکیم نماید.

بحث و گفت‌وگو

از جمله تدبیرهای شاه تهماسب در برابر حملات سپاه عثمانی به ایران، انتقال پایتخت از تبریز به قزوین و به کار گرفتن سیاست زمین‌سوخته بود. با راهنمایی دبیر، درباره علل این تدبیر و نتایج آن گفت‌وگو کنید.

عصر اقتدار و شکوفایی (۹۹۶-۱۰۳۸ق)

پس از مرگ شاه تهماسب، در دوران کوتاه پادشاهی دو پسرش^۱ دوباره حکومت صفوی دچار هرج و مرج و بی‌ثباتی سیاسی شد. از این‌رو، هنگامی که شاهزاده جوانی از خاندان صفوی به نام عباس اول به پادشاهی رسید (۹۹۶ق)، اوضاع داخلی و خارجی ایران به شدت نابسامان بود. از یک‌سو، سران قزلباش به جان هم افتاده و شاه را بازیه اهداف و اغراض طایفه و ایل خود قرار داده بودند و از سوی دیگر در غرب، ارتش عثمانی مناطق وسیعی از خاک ایران را اشغال کرده بود و در شرق نیز ولایت خراسان هدف تهاجم و تخریب شدید ازبکان قرار داشت.

شاه عباس اول برای نجات کشور از مسائل و مشکلات داخلی و خارجی، اقدام‌ها و اصلاحات زیادی انجام داد که مهم‌ترین آنها عبارت‌اند از:

۱- ایجاد ثبات سیاسی و برقراری نظم و امنیت در داخل کشور: او برای تحقق این هدف، امرای سرکش و طغیانگر قزلباش را سرکوب کرد و قدرت سیاسی و نظامی آنان را به طور چشمگیری کاهش داد.

۲- نوسازی تشکیلات و تجهیزات سپاه: تا زمان شاه عباس اول، سپاه صفوی متشکل از جنگاوران ایلات مختلف (قزلباشان) بود و سران ایلات در جهت برآوردن منافع طایفه‌ای به اتکای نیروهای ایل خود هر گاه فرصت می‌یافتند، سرکشی و خودسری می‌کردند. شاه عباس اول به منظور تقویت قدرت سیاسی و

نظامی دولت مرکزی و کاهش توان سیاسی و نظامی امیران و ایلات قزلباش، سپاهی دائمی و حرفه‌ای ایجاد کرد که کاملاً مطیع و وفادار به شخص او بود. به همین جهت تلاش کرد که بیشتر افراد این سپاه از میان جوانان گرجی، ارمنی و چرکسی تازه مسلمان برگزیده شوند. دسته‌های تفنگچی و توپخانه نیز به سپاه جدید افزوده شد. افرادی از میان جنگاوران این سپاه جدید و وفادار به شاه انتخاب شدند و به فرماندهی کل یا هریک از واحدهای مختلف آن رسیدند. از جمله آنان الله‌وردی خان گرجی بود که به بالاترین مقامات نظامی و سیاسی دست یافت. شاه عباس برای پرداخت حقوق و تأمین تدارکات و تجهیزات سپاه جدید، زمین‌های فراوانی را به املاک خاصه پادشاهی تبدیل کرد.

نمونه‌ای از سلاح‌های دوره صفوی

۱- شاه اسماعیل دوم و سلطان محمد خدابنده

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما سپاه حرفه‌ای و دائمی که شاه عباس اول تشکیل داد، نسبت به سپاه قزلباش چه مزایا و چه معایبی داشت؟

- ۳- توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی: شاه عباس اول به منظور بهبود وضع مردم و رفاه و آسایش عمومی، اصلاحات زیادی انجام داد. انجام کارهای عمرانی بزرگ مانند ایجاد کارگاه‌های بافندگی، جاده‌سازی و ساخت بناهای مختلف از قبیل پل‌ها، مسجدها، کاروان‌سراها، مدرسه‌ها، سدها و قنات‌ها، گسترش مناسبات اقتصادی با کشورهای اروپایی و همسایگان و توسعه تجارت خارجی از جمله این اقدامات بودند.
- ۴- انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان: شاه عباس اول به دلایل سیاسی، نظامی و اقتصادی، پایتخت را از قزوین به اصفهان منتقل کرد و با استفاده از اصول مهندسی و شهرسازی، این شهر را به یکی از زیباترین و آبادترین شهرهای جهان تبدیل کرد. افزون بر این، وی گروهی از ارامنه را در اصفهان مستقر کرد و از دانش‌ها و تجارب فنی، اقتصادی و تجاری آنها به نفع کشور بهره برد.

سکه ضرب شده به نام شاه عباس اول

سنگ قبرمنسوب به شاه عباس اول - آرامگاه حبیب بن موسی - کاشان

- ۵- بیرون راندن نیروهای بیگانه از خاک ایران: شاه عباس اول پس از پایان دادن به سرکشی امرای قزلباش و سامان دادن به اوضاع داخلی، آماده مقابله با دشمنان خارجی شد. او به خوبی تشخیص داده بود که درگیری هم‌زمان با مهاجمان از یک در شرق و ارتش قدرتمند عثمانی در غرب، احتمال موفقیت را کاهش می‌دهد. به همین دلیل با دولت عثمانی صلح کرد و به خراسان لشکر کشید و با وارد آوردن ضربه‌ای سنگین بر ازبکان، آنان را عقب راند. وی، سپس برق‌آسا سپاه صفوی را به آذربایجان برد و با حمله‌ای غافل‌گیرانه، نیروهای عثمانی را شکست داد و مناطق اشغالی شمال غرب ایران را آزاد کرد و

۱- عتبات عالیات به معنای آستانه‌های بلندمرتبه است و به اماکن مذهبی و مزارهای مقدس امامان شیعه در عراق گفته می‌شود که در شهرهای زیارتی نجف، کربلا، کاظمین و سامرا

واقع شده‌اند.

شاه عباس اول در ۴۲ سال زمامداری، با اقدامات خردمندانه و بهره‌گیری از مشاوران آگاه، ایران را به یکی از کانون‌های بزرگ سیاسی و اقتصادی جهان آن روز تبدیل کرد. به همین روی بسیاری از محققان و مورخان، عصر شاه عباس را عصر اقتدار و شکوفایی سلسله صفوی دانسته‌اند.

قلمرو حکومت صفوی در زمان شاه عباس اول

فعالیت ۳

بررسی و تحلیل رویدادها

بعضی از شاهان صفوی، از جمله شاه عباس اول، دستور به زندانی کردن و کشتن برخی از شاهزادگان دادند.

الف) به نظر شما زمینه‌ها و دلایل این اقدام‌ها چه بود؟

ب) نتایج و پیامدهای این اقدام‌ها را چگونه ارزیابی می‌کنید؟ بحث و استدلال کنید.

دوران ضعف و انحطاط (۱۰۰۷ - ۱۱۰۱ش)

شاه صفی، نوه و جانشین شاه عباس اول، از تعادل روحی و سلامت عقل بهره کافی نداشت. او دستور به قتل سردار باکفایتی مانند امام قلی خان، حاکم فارس داد. در زمان همین شاه بود که قندهار توسط گورکانیان هند از ایران جدا شد. شاه عباس دوم، پسر و جانشین شاه صفی، اگرچه نسبت به پدر شجاعت و لیاقت بیشتری داشت و قندهار را پس گرفت، اما توانست روند ضعف و انحطاط حکومت صفویان را متوقف سازد.

با به تخت نشستن شاه سلیمان، روند انحطاط و زوال صفویان شدت گرفت. این پادشاه با امور و اصول کشورداری بیگانه بود و در زمان او اعضای حرم سرا نفوذ زیادی داشتند و در اداره امور حکومت دخالت می کردند. در نتیجه نفوذ و دخالت حرم سرا بود که شاهزاده بی کفایت و بی لیاقتی همچون حسین میرزا به عنوان جانشین شاه سلیمان انتخاب شد. در دوران شاه سلطان حسین، حکومت صفوی به نهایت ضعف و انحطاط رسید. او شاهی ضعیف و بی اراده

بود و نسبت به امور مملکت توجه لازم را نداشت و به شدت تحت نفوذ درباریان و مشاوران خرافه پرست و نالایق بود. از این رو، در زمان زمامداری او اختلاف و درگیری میان مقام های کشوری (اهل قلم) و لشکری (اهل شمشیر) افزایش یافت و اداره امور حکومت با بی نظمی و اخلال مواجه شد. کشاورزی، صنعت و تجارت دچار رکود و سستی شد. تعصبات مذهبی و فشار بر اقلیت های دینی افزایش یافت و اسباب نارضایتی گروه هایی از مردم ایران را فراهم آورد.

در چنین شرایطی بود که طایفه ای از افغان های شهر قندهار سر به شورش برداشتند. شورشیان، با آگاهی از وضعیت آشفته و نابسامان حکومت صفوی، به سوی اصفهان حرکت کردند و با تسخیر پایتخت صفویان، به حیات آن حکومت پایان دادند (۱۱۰۱ ش / ۱۷۲۲ م). شورش افغان ها و تسخیر اصفهان یک تهاجم خارجی محسوب نمی شود؛ زیرا قندهار بخشی از قلمرو صفوی به شمار می رفت.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما چرا حکومتی که دو قرن در برابر امپراتوری قدرتمند عثمانی ایستادگی کرد، در سال ۱۳۵۵ ق نتوانست در برابر شورش گروهی کوچک از اتباع خود مقاومت کند؟

کاوش خارج از کلاس

با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می کند درباره تاریخ یا یکی از رویدادهای شهر و استان محل زندگی خود در عصر صفوی تحقیق کنید و گزارش آن را در قالب روزنامه دیواری در کلاس ارائه دهید.

مقامات	کارکرد و وظایف
شاه	شاه در رأس هرم قدرت و نظام اداری و اجتماعی عصر صفوی قرار داشت. او فرمانروایی بود که تمامی ارکان قدرت در اختیارش بود و فرماندهی سپاه و تمامی عزل و نصب‌های مقامات عالی برعهده وی بود.
وزیر اعظم	در روزگار شاه اسماعیل، وزیر اعظم را «وکیل نفس نفیس همایون» می‌نامیدند. اما بعدها وزیر اعظم به «اعتمادالدوله» مشهور شد. وزیر در رأس نظام دیوان‌سالاری قرار داشت. از مهم‌ترین وظایف او اداره امور بازرگانی و اقتصادی، نظارت بر گردآوری مالیات و مهر کردن احکام مقامات دولتی و نظارت بر کار سایر اعضای دولت بود و در رأس امیران دولت‌خانه بود.
امیرالامرا	او از قدرت زیادی برخوردار بود و فرماندهی کل قبایل قزلباش را برعهده داشت. بعدها وظایف این مقام به شاه داده شد.
امیران	امیران در دوره صفوی به دو گروه تقسیم می‌شدند: امیرانی را که در مرکز کشور خدمت می‌کردند، «امیران دولت‌خانه» می‌گفتند و امیرانی که در خارج از مرکز به خدمت اشتغال داشتند، «امیران سرحدی» نامیده می‌شدند.
امیران دولتخانه	۱- قورچی باشی از ارکان قدرت و بزرگ تمام ایلات محسوب می‌شد. قورچیان سواره نظام عصر صفوی بودند.
	۲- قوللر آقاسی ریاست غلامان و اعطای برخی از درجات نظامی را بر عهده داشت. الله وردی خان از جمله کسانی بود که در عهد شاه عباس اول، مقام قوللر آقاسی داشت. قوللرها عمدتاً از اهالی گرجستان و قفقاز بودند.
	۳- ایشیک آقاسی باشی ریاست کارکنان دربار، از جمله درباریان و جارجیان را برعهده داشت. تمام تشریفات مجالس زیر نظر او انجام می‌گرفت و مقامات برای دیدار با شاه با هماهنگی و همراهی وی به نزد شاه حضور می‌یافتند.
	۴- تفنگچی آقاسی ریاست تفنگچیان و برخی از واحدهای نظامی را برعهده داشت. حقوق و مزایای تفنگچیان و برخی امور آنها با تأیید او پرداخت و انجام می‌شد.
	۵- دیوان بیگی بالاترین مقام حقوقی و قضایی عصر صفوی محسوب می‌شد.
امیران سرحدی	۶- واقعه نویس اتفاقات روزانه و تصمیمات و فرمان‌های شاه را ثبت می‌کرد.
	۱- والیان والی یا خان بالاترین سمتی بود که از سوی شاه برای اداره یکی از مناطق کشور، به فردی داده می‌شد و او تنها به شخص شاه پاسخگو بود.
	۲- بیگلر بیگی والیان عالی مقام را بیگلر بیگی می‌گفتند. این مقام، فرمانده نظامی ایالات بزرگ و سرحدی بود.
داروغه	۳- خوانین و سلطان‌ها حکام درجه دوم محسوب می‌شدند و حکومت نواحی کوچک تر به آنها محول می‌شد.
	اداره امور شهر را برعهده داشت. حفظ نظم و امنیت و رسیدگی به دعاوی ضرب و شتم از وظایف اصلی او محسوب می‌شد.
کلانتر	زیر نظر داروغه خدمت می‌کرد. هر محله‌ای در شهرهای بزرگ تحت نظارت کلانتر اداره می‌شد. از وظایف مهم کلانتر، تصویب منصب کدخدایان محلات و رؤسای اصناف بود. تعیین مالیات و سایر امور کسب و کار نیز از وظایف کلانتر محسوب می‌شد.
مُحتَسَب	نظارت بر اخلاق عمومی از قبیل منع نوشیدن شراب، قمار و سایر امور غیرشرعی را برعهده داشت.
عَسَس	زیر نظر داروغه، فرماندهی نگهبانان شب در شهرها را برعهده داشت.
کوتوال	زیر نظر داروغه، مسئول حفظ و نگهداری استحکامات شهر، مثل برج و باروی آن بود.

اوضاع اقتصادی

کشاورزی و دامداری، رکن مهم فعالیت‌های اقتصادی در عصر صفوی بودند، ثبات و امنیت سیاسی و اجتماعی، موجب رونق اقتصادی در شهرها و روستاهای ایران شده بود. در این دوره، زمین‌ها به چهار دسته تقسیم می‌شدند:

۱- اراضی ممالک: این دسته از اراضی کشور در اختیار و تملک والیان ایالت‌ها بود و آنها این زمین‌ها را میان زیردستان خود تقسیم می‌کردند.

بازار گنجعلی خان کرمان از بناهای دوره صفوی

- ۲- اراضی خاصه:** این زمین‌ها متعلق به شخص شاه بود و به‌ویژه از زمان شاه عباس درآمد آن برای اداره سپاه هزینه می‌شد.
- ۳- اراضی وقفی:** این اراضی توسط مردم یا شاه وقف می‌شد. گاهی مردم برای جلوگیری از دست‌اندازی حکام، زمین‌های خود را وقف می‌کردند.
- ۴- املاک خصوصی:** این زمین‌ها بسیار ناچیز بود و همواره در معرض مصادره قرار داشت.

دولت برای اداره امور از کشاورزان و دامداران مالیات می‌گرفت. دامداران مبالغی مالیات تحت عنوان «چوپان بیگی» می‌پرداختند. قلب اقتصاد شهری، بازار بود. گروه‌های مختلف اصناف و پیشه‌وران و صنعت‌گران در بازار فعالیت می‌کردند و کالاهای خود را در معرض فروش می‌گذاشتند و در قبال حفظ امنیت به دولت مالیات می‌پرداختند. بازارهای عصر صفوی از زنده‌ترین و زیباترین بازارهای جهان بود. در هر بازار راسته‌هایی وجود داشت و در هر یک، صنفی فعالیت می‌کرد، مثل راسته زرگرها، تفنگ‌سازها، آهن‌گران و کلاه‌دوزان. بازارهای اصفهان و کرمان از جمله شکوهمندترین بازارهای ایران بودند.

تجارت خارجی و بین‌المللی در این دوره رشد فراوانی داشت و ایران به یکی از کانون‌های مهم تجارت در آسیا تبدیل شد. مردم در دوره صفوی در معاملات و دادوستدهای خود از سکه‌های گوناگونی استفاده می‌کردند که با توجه به ارزش آنها عبارت بودند از: عباسی، محمودی، شاهی، بیستی و سکه‌های مسی به نام غازبکه.

روابط خارجی

تأسیس حکومت صفوی از منظر روابط خارجی، نقطه عطفی در تاریخ ایران اسلامی به شمار می‌آید؛ زیرا قبل از آن هرگز ایران شاهد چنین دیپلماسی فعالی در عرصه بین‌الملل نبود. تاریخ روابط خارجی ایران عصر صفوی را، به اختصار، در دو بخش می‌توان بررسی کرد.

الف) روابط با همسایگان

۱- عثمانی: چنان‌که در درس دهم در مورد سلجوقیان خواندید، بعد از نبرد ملازگرد، بخش بزرگی از آسیای صغیر تحت تسلط سلجوقیان درآمد. هر چند شهر مهم قسطنطنیه در اختیار امپراتوری روم شرقی باقی ماند و این امپراتوری همچنان در این منطقه نفوذ

داشت، اما با کوچ قبایل ترک مسلمان از شرق ایران به این منطقه به تدریج وضعیت سیاسی و فرهنگی آسیای صغیر تغییر کرد. با حمله مغولان و تشکیل حکومت ایلخانی، حکومت سلجوقیان در آسیای صغیر به پایان رسید و بعد از انحطاط و فروپاشی ایلخانان، قبایل ترک مسلمان به تدریج حکومت‌های کوچک محلی به وجود آوردند که برای بقا و گسترش خود، به جنگ با همسایگان می‌پرداختند. یکی از این قبایل به رهبری شخصی به نام عثمان، موفق شد (در سال ۶۷۸ ش/ ۱۲۹۹م)، حکومتی تأسیس کند که به حکومت عثمانی معروف شد. حکومت عثمانی به تدریج گسترده شد و در زمان سلطان محمد فاتح، با فتح قسطنطنیه (در سال ۸۳۲ ش/ ۱۴۵۳ م) و متلاشی شدن امپراتوری روم شرقی، شروع به پیشروی در شرق اروپا کرد. هنگامی که حکومت صفوی در ایران روی کار آمد، قدرت امپراتوری عثمانی در حال اوج گرفتن بود و سلاطین عثمانی که دیگر خود را خلیفه و فرمانروای تمامی مسلمانان می‌دانستند،

در پی تسلط کامل بر جهان اسلام بودند. از طرف دیگر ارتش عثمانی با سرعت در خاک اروپا پیش می‌رفت. عثمانی‌ها شکل‌گیری حکومت قدرتمند صفوی در ایران را تهدید و مانع جدی برای توسعه‌طلبی سیاسی و نظامی خود دیدند و با آن به دشمنی و ستیز برخاستند. چند سال پس از به قدرت رسیدن شاه اسماعیل اول، سلطان سلیم عثمانی با لشکری بزرگ و به قصد نابودی حکومت نوپای صفوی به سوی ایران حرکت کرد. این سپاه علاوه بر قتل‌عام شیعیان و مریدان طریقت صفوی در آسیای صغیر، در چالدران ایرانیان را شکست داد. دیگر سلاطین عثمانی نیز بارها به ایران لشکرکشی کردند، اما صفویان با درک شرایط، به شیوه‌های مختلف در برابر دشمن ایستادگی کردند. در نتیجه چنین مقاومتی بود که برخی از فرمانروایان عثمانی به ناچار از جنگ با ایران دست برداشتند و عهدنامه‌های صلحی میان دو کشور بسته شد. به نمودار خط زمان در صفحه بعد توجه کنید.

ارزیابی و قضاوت

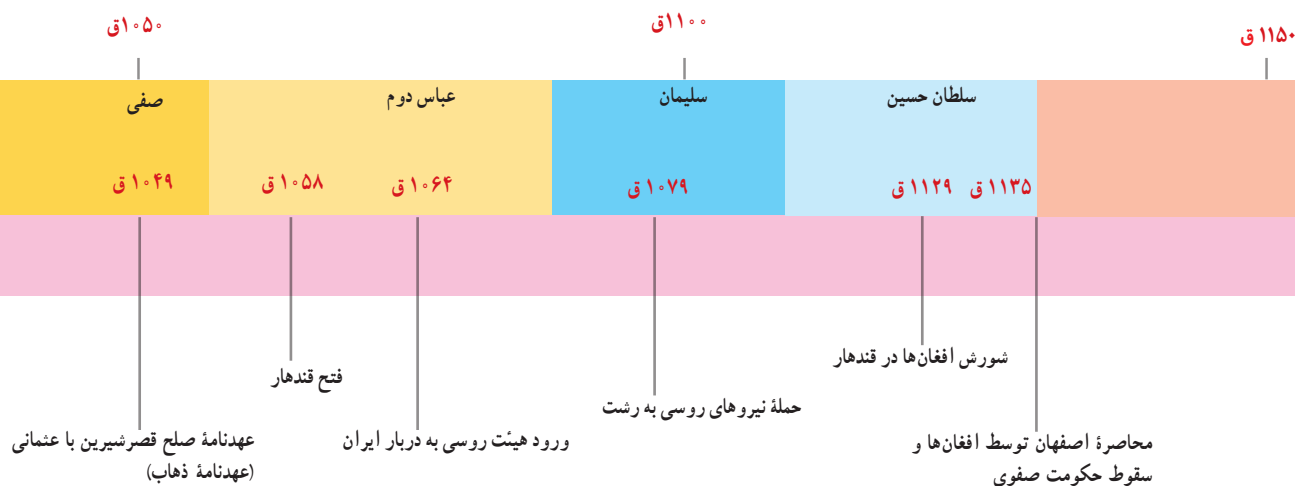
به نظر شما، اگر میان دو کشور همسایه و مسلمان ایران و عثمانی در دوره صفوی، به جای دشمنی و جنگ، صلح و دوستی پایدار برقرار بود، چه تغییری در وضعیت جهان اسلام ایجاد می‌شد؟ بحث و استدلال کنید.

۲- ازبکان: طایفه‌ای از مغولان بودند که هم‌زمان با روی کار آمدن صفویان بر منطقه ماوراءالنهر حکومت می‌کردند. حاکمان ازبک همواره روابط دوستانه و گرمی با حکومت عثمانی داشتند و در حمله به قلمرو صفوی به صورت هماهنگ عمل می‌کردند. آنها به دفعات در دوران شاه اسماعیل اول، شاه تهماسب و شاه عباس اول خراسان را مورد تهاجم قرار دادند و هر بار سپاهیان صفوی آنان را قاطعانه شکست دادند.

۳- گورکانیان هند: هم‌زمان با قدرت‌گیری دولت صفوی در ایران، یکی از نوادگان تیمور به نام ظهیرالدین محمد بابر در هندوستان (در سال ۹۳۲ ق/ ۹۰۵ ش/ ۱۵۲۶ م) حکومت گورکانیان هند را پایه‌گذاری کرد. در زمان دیگر شاهان گورکانی به تدریج بخش بزرگی از شبه قاره هند^۱ تحت نفوذ این حکومت درآمد. اگرچه دو دولت صفوی و گورکانی بر سر منطقه قندهار^۲ با یکدیگر اختلاف پیدا کردند، اما در مجموع، روابط آنها حسنه بود و مناسبات سیاسی، فرهنگی و تجاری عمیقی میان دو کشور برقرار

۱- امروزه شامل کشورهای هند، پاکستان، بنگلادش و افغانستان می‌شود.

۲- قندهار به دلیل برخورداری از موقعیت ممتاز اقتصادی و نظامی، در دو قرن و اندی، پانزده بار محاصره و در فرصت‌هایی دست به دست شد. این شهر برای حفظ مناطق شرقی و داشتن درآمدهای گمرکی برای ایران از اهمیت زیادی برخوردار بود.

خط زمان رویدادهای مهم روابط خارجی ایران در دوران صفوی

آسیا کشف کرده بودند. به دنبال اکتشافات جغرافیایی، فعالیت استعماری کشورهای اروپایی آغاز شد.

پرتغالی‌ها نخستین اروپاییانی بودند که از طریق راه‌های دریایی جدید به اقیانوس هند و خلیج فارس رسیدند. پس از آنها انگلیسی‌ها، فرانسوی‌ها و هلندی‌ها نیز از راه رسیدند. شاه عباس اول به انگلیسی‌ها، فرانسوی‌ها و هلندی‌ها اجازه داد در خلیج فارس برای خود پایگاه‌های تجاری برپا کنند. وی به انگیزه بهره‌برداری از دانش نظامی و فنی اروپاییان و نیز به منظور توسعه تجارت خارجی، کوشید تا مناسبات دوستانه‌ای با کشورهای اروپایی برقرار کند. یکی از منابع عمده درآمد خزانه سلطنتی در زمان شاه عباس اول، تجارت ابریشم بود که توسط تجار ایرانی ارمنی زیر نظر شاه عباس انجام می‌شد. تجار اروپایی و شرکت‌های (کمپانی‌های) مختلف هند شرقی، مشتری اصلی ابریشم ایران بودند.

اروپاییان در عصر صفوی قادر به تحمیل اهداف خود به این دولت نبودند و صفویان با اقتدار از روابط با اروپا در جهت اهداف خود سود می‌بردند. در اواخر عصر صفوی روابط فرهنگی ایران و اروپا توسعه یافت. وجود تعداد زیاد سیاحان اروپایی و سفرای این کشورها در ایران، خود، نشانی از گستردگی این روابط در عصر صفوی است.

بود. شاهان گورکانی علاقه‌مند به فرهنگ و زبان فارسی بودند و با مهاجرت گسترده شاعران، نویسندگان، دانشمندان، معماران و هنرمندان ایرانی به هندوستان، فرهنگ، هنر و ادب فارسی در آن دیار شکوفا شد. تاج‌محل یکی از پرآوازه‌ترین بناهای تاریخی، توسط معماران ایرانی در این دوره طراحی و ساخته شد. روابط تجاری نیز بین دو کشور رونق فراوانی داشت.

ب) روابط با اروپا

روابط ایران با کشورهای اروپایی در عصر صفوی وارد مرحله تازه‌ای شد و ابعاد وسیعی یافت. دو عامل نقش بسزایی در توسعه روابط صفویان با اروپاییان داشت:

نخست: تهاجم گسترده ارتش عثمانی به خاک اروپا کشورهای اروپایی را تشویق کرد که در پی دوستی و اتحاد با رقیبان و دشمنان عثمانی برآیند. از این رو، دولت‌های اروپایی برای کاستن از حملات عثمانی‌ها به سرزمین‌های خود، تلاش کردند که با دولت صفوی روابط دوستانه برقرار کنند و با آن علیه عثمانی متحد شوند.

دومین عامل در گسترش روابط ایران و اروپا در دوره صفوی، انگیزه و اهداف اقتصادی و تجاری بود. هنگامی که صفویان حکومت خود را تأسیس کردند، اروپاییان به تازگی مسیرهای دریایی جدیدی را برای رسیدن به ایران، هند و کشورهای شرق

عصر صفوی یکی از درخشان‌ترین دوره‌های فرهنگ و هنر ایران دوران اسلامی به شمار می‌رود. در این عصر، ایرانیان در صنعت، هنر، معماری و برخی شاخه‌های علوم پیشرفت شایانی کردند و آثار عظیمی از خود به جا گذاشتند. در این درس، شما با بررسی شواهد و مدارک تاریخی، برجسته‌ترین دستاوردهای فرهنگی و تمدنی دوره صفوی را شناسایی و ارزیابی خواهید کرد.

بحث و گفت‌وگو

درباره رابطه ثبات سیاسی، امنیت و رونق و رفاه اقتصادی با توسعه و شکوفایی علمی و فرهنگی بحث و گفت‌وگو کنید.

زمینه‌های شکوفایی فرهنگ و هنر

۱- صفویان با ایجاد وحدت سیاسی، یکپارچگی جغرافیایی و انسجام اجتماعی در ایران، زمینه مناسبی برای توسعه و شکوفایی فرهنگی و تمدنی فراهم آوردند.

تعلیم و تربیت و مراکز آموزشی

علوم و معارف

از آنجا که در زمان تأسیس حکومت صفوی، تعداد عالمان و مراکز علمی شیعی در ایران کم بود، شاهان صفوی به منظور ترویج معارف شیعه و رفع نیازهای مذهبی و حقوقی جامعه، عده‌ای از علمای شیعه جَبَل عامل لبنان، عراق و بحرین را به ایران دعوت کردند. با ورود این گروه از علما، آموزش علوم دینی، به ویژه معارف شیعی، در ایران گسترش یافت. در این دوره، آموزش ادبیات، حکمت و فلسفه در مراکز مختلفی صورت می‌گرفت. برخی از محققان ایرانی و اروپایی، عصر صفوی را دوران افول شعر و ادبیات فارسی دانسته‌اند، اما تحقیقات جدید، قطعیت این نظر را مورد تردید قرار داده است. برخی از شاهان صفوی شاعر و حامیان جدی شعر بودند. از شاعران شاخص عصر صفوی می‌توان وحشی بافقی (د ۹۹۱ق)، محتشم کاشانی (د ۹۹۶ق) و صائب تبریزی (د ۱۰۸۶ق) را نام برد.

۲- رسمیت یافتن و استقرار مذهب شیعه دوازده امامی، تأثیرات عمیقی بر همه ابعاد جامعه گذاشت؛ به گونه‌ای که علم، آموزش، فرهنگ و هنر ایرانی، تحت تأثیر آموزه‌های شیعی، جلوه‌های گوناگونی را از خود بروز داد.

۳- شاهان و مقام‌های کشوری و لشکری به هنر و معماری و فعالیت‌های علمی و آموزشی بیش از پیش توجه نشان دادند و هنرمندان، صنعت‌گران، معماران و عالمان را تشویق و حمایت کردند. آنان با سفارش ساخت آثار هنری به هنرمندان و صنعت‌گران، نقش فراوانی در شکوفایی هنر ایفا کردند.

۴- در دوره صفوی، سنت وقف در جامعه گسترش یافت و شاهان و سایر ثروتمندان بخشی از ثروت و دارایی خود را وقف امور مذهبی، علمی و آموزشی و ترویج هنر و معماری کردند.

۵- علم‌دوستی، استعداد و ذوق هنری ایرانیان و میراث علمی، ادبی و هنری ارزشمندی که از دوران قبل به خصوص عصر تیموری باقی مانده بود، تأثیر بسزایی در شکوفایی و غنای فرهنگی

علاقه مندی ایرانیان به شعر و شاعری

آدام اولناریوس آلمانی، سفیر فریدریک سوم، می نویسد: «... ایرانی‌ها علاقه زیادی به شعر دارند و به جرئت می‌توانم بگویم که در دنیا ملتی وجود ندارد که بیش از ایرانی‌ها عاشق شعر و ادبیات باشد. در میان مردم عادی، افراد بسیاری را می‌توان یافت که طبع شعر دارند و درباره هر چیزی شعر می‌گویند... و در مجالس و گذرگاه‌ها برای سرگرمی و تفریح مردم خوانده و از آنها پولی بابت گذران خود می‌گیرند... کسانی که اشعار ادیبانه و فاضلانه می‌گویند معمولاً به دربار و محافل رجال راه دارند» (اولناریوس، سفرنامه، ص ۶۶۷-۶۶۸).

در دوره صفوی، که با تحولات عظیم علمی در اروپا هم‌زمان بود، علوم تجربی و ریاضیات در ایران رو به افول گذاشت. تنها برخی از متون کهن پزشکی مانند قانون ابن‌سینا و برخی متون قدیمی ریاضی و نجوم در مدارس تدریس می‌شد. نجوم و ستاره‌شناسی نیز با خرافات آمیخته شد و اعتقاد به سعد و نحس در میان عام و خاص رایج بود.

تاریخ‌نگاری در دوره صفوی در سه حوزه تاریخ عمومی، تاریخ محلی و تک‌نگاری ادامه یافت، هرچند به طور کلی نسبت به دوره مغول و تیموری تا حدی دچار افول شد. از مشهورترین آثار تاریخ‌نگاری این دوره می‌توان به کتاب *حبیب السیر* تألیف غیاث‌الدین خواندمیر در زمان سلطنت شاه اسماعیل اول، *أحسن التواریخ* تألیف حسن بیگ روملو در زمان سلطنت شاه تهماسب اول و کتاب *تاریخ عالم آرای عباسی* تألیف اسکندر بیگ منشی مربوط به دوره شاه عباس اول اشاره کرد.

مراکز علمی و آموزشی

مدرسه چهارباغ - اصفهان

مدرسه: مدرسه در عصر صفوی مرکزی برای آموزش معارف دینی و دیگر علوم بود. مدارس توسط مقام‌های حکومتی، شخصیت‌های مذهبی و برخی از ثروتمندان خیر ساخته و حمایت می‌شد. بیشتر مدارس دارای موقوفاتی بودند که درآمد آن صرف مخارج این گونه مدارس می‌شد. پاره‌ای از وقف‌نامه‌های عصر صفوی نشان می‌دهند که زنان ثروتمند، بخش زیادی از ثروت خود را وقف اداره مدارس اصفهان کرده بودند. از مدارس معروف عصر صفوی در اصفهان می‌توان به *مدرسه چهارباغ*، مشهور به *مدرسه مادر شاه* و *مدرسه شیخ لطف‌الله* اشاره کرد. به معلمان مدارس، *مدرّس* می‌گفتند. مدرّسان دستیارانی داشتند که به آنها *خلیفه* (مبصر) یا *مُعید* گفته می‌شد و استاد را در امر آموزش کمک می‌کردند. محیط مدارس از نظر طراحی معماری، فضایی آرام و بانشاط

برای یادگیری و آموزش بود. به‌طور معمول حیاط وسیع مدرسه به باغچه یا باغ شباهت داشت و نهر آبی در میان آن جاری بود. برخی از زنان و دختران در خانه و زیر نظر والدین و معلمان خصوصی آموزش می‌دیدند. هنرها و صنایع به صورت انفرادی زیر نظر استاد، مستقیماً به شاگردان آموخته می‌شد.

فعالیت ۱

بررسی شواهد و مدارک

متن ۱: «ایرانیان دارای فکر و اندیشه، سرعت فهم و ادراک، ظرافت و نیروی تمیز و حسن قضاوت و حزم و احتیاط می‌باشند... من تصور نمی‌کنم که در اروپای ما کشوری پیدا شود که در آنجا علوم بیشتر از ایران مورد تجلیل و تکریم و پژوهش و کاوش قرار گیرند» (شاردن، سفرنامه، ج ۹، ص ۱۴-۱۶).

متن ۲: «از نظر شکوه و جلال و طرز ساختمان، مدارس ایرانی سخت بر مدارس عالیه ما برتری دارند، اما مشکلات مدارس و طرز تعلیم و تعلم این مدارس را با اوضاع و احوال حاکم بر مدارس ما نمی‌توان قیاس کرد» (کمپفر، سفرنامه، ص ۱۳۹).

متن ۳: «حقوق مدرس کاملاً مکفی است و سالانه پرداخت می‌شود. در مدرسی که از طرف شاه وقف شده است حقوق مدرس به یک‌صد تومان بالغ می‌شود. در سایر مدارس این حقوق کمتر و غالباً در حدود پنجاه تومان است. ولی باید دانست که این حقوق درست در روز مقرر و بدون کم و کاست تأدیه می‌شود. کاش در آلمان نیز به استادان، این فروزندگان چراغ دانش، چنین موهبتی ارزانی می‌شد» (همان، ص ۱۴۱).

۱- به نظر شما دیدگاه شاردن از چه جهتی دارای اهمیت است؟

۲- نویسنده در متن دوم به چه جنبه‌ای از مدارس عصر صفوی تأکید می‌کند؟ از نظر شما چه تفاوتی بین مدارس ایران و آلمان با توجه به این متن وجود داشت؟

۳- برداشت شما از متن سوم چیست؟ در کلاس بحث و استدلال کنید.

بیشتر بدانیم

مکتب‌خانه

مکتب‌خانه از قدیمی‌ترین مراکز آموزش مقدماتی در ایران به شمار می‌رود. در مکتب‌خانه‌ها کودکان آموزش‌های دینی و اخلاقی و ادبی می‌دیدند. معلمان مکتب‌خانه اطلاعات اولیه‌ای در زمینه زبان عربی و قرآن داشتند و به آموزش احکام، روخوانی قرآن، صرف و نحو مقدماتی عربی و برخی از آثار ادبی نظیر گلستان و بوستان سعدی و خمسه نظامی می‌پرداختند. اساس آموزش در مکتب‌خانه‌های عصر صفوی، مانند دوران پیش از آن، بر پایه حفظ کردن مطالب و تکرار آنها بود.

نگاره مکتب‌خانه

علماء و دانشمندان

دستخط ملاصدرا - نامه‌ای به ملا شمسای گیلانی، کتابخانه دانشگاه تهران، شماره ۲۶۰۲

در عصر صفوی در علوم چون فقه، کلام و تفسیر، علمای بزرگی پا به عرصه نهادند. دانشمندی چون محمدتقی مجلسی (۱۰۰۳-۱۰۷۰ق)، فقیه، محدث و مؤلف کتاب‌های مهمی در حدیث و فقه و فرزند دانشمندش محمدباقر مجلسی (۱۰۳۷-۱۱۱۰ق)، صاحب دائرة المعارف بزرگ حدیثی به نام بحار الانوار، از بزرگان عصر خود محسوب می‌شدند. در حوزه فلسفه و عرفان، میرداماد (۹۶۹-۱۰۴۰ق)، از بنیان‌گذاران مکتب فلسفی اصفهان، صاحب تألیفات ارزشمند و شهرتی بسیار است. یکی از برجسته‌ترین علمای ایران در عصر صفوی، بهاء‌الدین محمدبن حسین عاملی (۹۵۳-۱۰۳۰ق) معروف به شیخ بهایی است که در همه علوم دینی و عقلی و طبیعی عصر صاحب نظر بود. از او تألیفات ارزشمندی به جا مانده است. شاخص‌ترین چهره فلسفی عصر صفوی و دوران بعد تا زمان ما، صدرالدین محمد بن قوام شیرازی (۹۷۹-۱۰۵۰ق)، معروف به صدرالمتألهین و ملاصدرا بود. او که از شاگردان شیخ بهایی و میرداماد بود در فلسفه مؤسس مکتب فلسفی «حکمت متعالیه» است. ملاصدرا میراث‌گران قدر چهار جریان فکری بزرگ اسلامی یعنی فلسفه مثنوی، اشراق، کلام و عرفان را به هم درآمیخت و نظام فلسفی نوینی به وجود آورد.

کاوش خارج از کلاس

به پنج گروه تقسیم شوید و هر گروه درباره زندگی و آثار یکی از دانشمندان و عالمان زیر گزارشی تهیه و در کلاس ارائه کنید:

ملاصدرا، میرداماد، شیخ بهایی، محمدتقی مجلسی و محمدباقر مجلسی

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

«همه ایرانی‌ها اهمیت زیادی برای علوم و کسانی که این علوم را می‌دانند... قائلند. برای فراگرفتن علوم مختلف در گوشه و کنار ایران دانشگاه‌هایی وجود دارد که آنها را «مدرسه» می‌گویند... در رأس هر یک از آنها «صدر» قرار دارد... علمی که در این مدارس تدریس می‌شود عبارت‌اند از حساب، هندسه، خطابه، شعر، فیزیک، فلسفه، نجوم، حقوق و پزشکی. آنها کتب فلسفی ارسطو را به زبان عربی برگردانده و در مدارس خود تدریس می‌کنند» (التاریوس، آدم، سفرنامه، ص ۶۷۹-۶۸۰).

— به نظر شما مواد درسی در مدارس عصر صفوی براساس چه ملاک‌هایی تعیین می‌شد؟

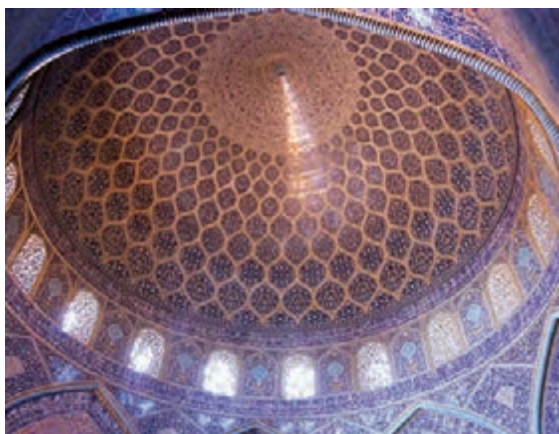
پل خواجو - اصفهان

کاروان سرای شاه عباسی - ایزدخواست

معماری

عصر صفویان یکی از دوره‌های درخشان معماری ایران است. معماری ایرانی در این دوره، با برخورداری از تجارب معماری فاخر عصر تیموری و نیز در سایه ثبات، امنیت و حمایت پادشاهان به ویژه شاه عباس اول، شکوفا شد. شکوه و عظمت بناهایی که در این عصر در سرتاسر ایران به ویژه در اصفهان و قزوین ساخته شده، اعجاب آور و تحسین برانگیز است. یکی از اعضای هیئت اعزامی لوئی چهاردهم، پادشاه مقتدر فرانسه به اصفهان، پایتخت ایران را به واسطه داشتن پل‌های کم نظیر، مسجدهای فیروزه‌ای و پهناور و تناسب و ظرافت خانه‌های مجلل و کاخ‌های شاهانه ستوده است.^۱ در عصر صفوی نه تنها در اصفهان بلکه در سراسر ایران بناهای زیادی نظیر، مساجد، پل‌ها، مدارس، جاده‌ها، میدان‌ها، کاخ‌ها، باغ‌ها و کاروان‌سراها ساخته شد.

مسجد شیخ لطف الله، شاهکار هنر کاشی کاری ایران

میدان نقش جهان یکی از زیباترین و مهم‌ترین مجموعه‌های تاریخی ایران و جهان و نماد معماری صفوی محسوب می‌شود. این اثر به همت شاه عباس اول ساخته شد و مهم‌ترین ویژگی آن شکوه و عظمت و نیز کاربردهای متنوع بود. از جمله این کاربردها می‌توان به برگزاری جشن‌ها و مسابقات چوگان بازی و تیراندازی، باریابی سفرا، سان دیدن از سپاهیان، اجرای نمایش و آتش بازی اشاره کرد. از دیگر ویژگی‌های میدان نقش جهان، ارتباط آن با مراکز پررفت و آمد شهر، یعنی مسجد و بازار بود. کاخ عالی قاپو به عنوان نماد قدرت سیاسی بر این میدان اشراف

۱- گرس، سرگذشت و سفرنامه فرستاده فرانسه در دربار شاه سلطان حسین، ص ۷۱.

مسجد را به یکی از مجموعه‌های عالی معماری صفوی بدل کرده است. در ضلع دیگر این میدان، مسجد شیخ لطف‌الله طراحی و ساخته شده است. مسجد شیخ لطف‌الله به لحاظ وسعت و ابعاد، کوچک‌تر از مسجد جامع عباسی است، اما از نظر فن معماری و زیباشناسی از آثار بی نظیر معماری ایران به شمار می‌رود. از ویژگی‌های شاخص هر دو مسجد، کاشی‌کاری هنرمندانه‌ای است که تحسین و شگفتی هر بیننده‌ای را بر می‌انگیزد.

داشت. میدان نقش جهان متعلق به دولت و مردم بود. به گزارش سیاحان غربی، در شب عید نوروز میدان نقش جهان مملو از مردم و گروه‌های موسیقی و نمایی می‌شد.^۱ مسجد جامع عباسی (مسجد امام) یکی از زیباترین و مهم‌ترین مساجدی است که در عهد شاه عباس، به عنوان بخشی از مجموعه میدان نقش جهان طراحی و ساخته شد. هماهنگی در رنگ‌ها و نقش‌های کاشی‌ها و طراحی و معماری بی‌نظیر، این

نقاشی یک معمار فرانسوی از میدان نقش جهان در حدود ۱۸۰۰م

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک

متن ۱: «... حضرت اعلی شاهی [شاه عباس اول] ... جهت انبساط ضمیر، اکثر اوقات در میدان نقش جهان با مخصوصان و مقربان به نشاط جوگان بازی و قبیق‌اندازی^۱، آتش بازی‌ها که استادان آتش ... ترتیب می‌دادند مشغول می‌فرمود... تماشاجی اطراف و جوانب میدان را فرا گرفته، نظاره‌گران انجمن بودند» (اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، ج ۲، ص ۱۳۸۲).

متن ۲: «... در این سال [۱۰۲۳ ق]، ایلچیان [سفیران، فرستادگان] و چند نفر از پادریان [کشیشان و مبلغان مسیحی] فرنگ که عبادت از دانشمندان و رهبانان نصاری است از جانب پادشاه اسپانیه، که بزرگ‌ترین پادشاه فرنگستان است، به پایه سریر اعلی آمده در نقش جهان اصفهان به سعادت بساط‌پوش شاه جهان سرافراز شدند» (همان، ص ۱۴۲۲).

– در متن‌های بالا به چه کارکردهای میدان نقش جهان اشاره شده است؟

۱- قبیق جوب بلندی بود که بر روی آن جام زرین و با ظرفی از سکه قرار می‌دادند و در محلی در میدان کاشته می‌شد. عده‌ای سوار بر اسب یا کمان با فاصله‌ای معین، در حالی که در تاخت بودند به جام زرین با ظرف پر از سکه تیر می‌انداختند. هر کس که می‌توانست آن را پایین بیاورد برنده آن سکه‌ها و یا جام زرین می‌شد. این بازی از هیجان بالایی برخوردار بود و نوعی فعالیت نظامی نیز محسوب می‌شد.

۱- این اثر برجسته در سال ۱۲۵۸ ش در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسیده است.

هنر

نگارگری و خوشنویسی

در دوره صفوی شاهد ظهور برخی مکتب‌های نقاشی و نگارگری و خلق آثار هنری فاخری هستیم که بخشی از آنها امروزه زینت بخش موزه‌های بزرگ جهان است.

شاه اسماعیل با فتح هرات، کمال الدین بهزاد، یکی از نوایغ هنر نقاشی دربار تیموری را با خود به تبریز برد و به ریاست کتابخانه دربار تبریز منصوب کرد. در این کتابخانه کارگاهی وجود داشت که کتاب‌های بسیار زیبایی در آن تهیه می‌شد. بهزاد و شاگردانش با خلق آثار بی‌نظیر و ترکیب مکتب هرات با عناصر جدید، مکتب جدیدی به نام مکتب تبریز پایه‌گذاری کردند. یکی از شاهکارهای این عصر، کتابت و تصویرگری شاهنامه بود که در زمان شاه تهماسب به پایان رسید و به شاهنامه تهماسبی معروف شد. در شاهنامه تهماسبی دویست و پنجاه خرد نگاره وجود دارد که توسط هنرمندان برجسته‌ای چون سلطان محمد تبریزی، جلال الدین میرک و دیگران به تصویر درآمده‌اند. این اثر همچنین یکی از آثار گران قدر در زمینه خوشنویسی نیز محسوب می‌شود که توسط خطاطان هنرمندی به رشته تحریر در آمد.

هنرمندان قزوین در دوره شاه تهماسب، آثار برجسته‌ای پدید آوردند. شاه تهماسب از نقاشان و هنرمندان چیره دست زمان خود بود. مجموعه آثار خلق شده در دومین پایتخت صفوی از ویژگی‌ها و نوآوری‌هایی برخوردار بود که موجب شد سبک نقاشی آنان، به عنوان مکتب نگارگری قزوین نامیده و معروف شود.

هنر نگارگری در دوره شاه عباس اول به اوج شکوفایی خود رسید. در این دوره نقاش بزرگی به نام آقارضا عباسی با طرح‌ها و نوآوری‌های بی‌نظیرش، مکتب اصفهان را پایه‌گذاری کرد. مهم‌ترین نوآوری رضا عباسی در نگارگری این بود که زندگی روزمره عموم مردم و فعالیت اصناف و پیشه‌وران را به تصویر می‌کشید.

برگی از شاهنامه تهماسبی

شاهزاده محمد بیک گرجی، یکی از شاهکارهای نگارگری رضا عباسی

در دوره صفوی هنر خوشنویسی در کنار هنر نگارگری به اوج شکوفایی رسید و هنرمندانی چون میرعلی هروی و میرعماد حسنی قزوینی آن را به کمال رسانیدند.

بافندگی

صفویان هنر اصیل فرش بافی ایران را از حالت روستایی و عشایری خارج کردند و به صورت یک صنعت ملی درآوردند. در این دوره کارگاه‌های بزرگ فرش بافی تحت نظارت دولت در سراسر کشور و به ویژه در پایتخت ایجاد شد. از آن دوره قالی‌های زیبا و نفیسی باقی مانده است. فرش اردبیل که به سفارش شاه تهماسب اول برای پیشکش به مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی، توسط هنرمندان کاشانی بافته شده است، یکی از شاهکارهای هنری جهان به شمار می‌رود.

فرش اردبیل - موزه ویکتوریا و آلبرت لندن

برخی از محققان، دوره صفوی را عصر طلایی پارچه بافی در ایران شمرده‌اند. در این دوره پارچه‌های متنوع و گوناگونی مثل ابریشم، مخمل، بافت فلزی (زری بافت)، ترمه و قلمکار در کارگاه‌های کاشان، اصفهان، هرات، مشهد، یزد، کرمان و ... بافته می‌شد. هر یک از این شهرها در تهیه و تولید پارچه‌ای خاص تخصص داشت. اصفهان، یزد و کاشان از مهم‌ترین کانون‌های پارچه‌های زری بافت^۱ بودند و بافندگان کرمان در تولید شال ترمه مهارت داشتند.

نمونه‌ای از پارچه‌های متعلق به دوره صفویه

۱- به طور کلی به پارچه‌هایی که دارای نخ فلزی یعنی طلا و نقره بودند «زری بافت» می‌گویند. البته به نوعی نخ ظریف که معمولاً آبریشمی و دارای پوششی از طلا و نقره است، گلابتون نیز گفته می‌شود.

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«یادآوری می‌کنیم که سه چیز را در این شهر (کاشان) بهتر از ایتالیا تهیه می‌کنند، یا به هر حال به خوبی آن در ایتالیا ندیده‌ام. یکی از آنها شال است که از پارچه پهن و بلندی بافته شده و مردان آن را تاب می‌دهند و به دور کمر می‌بندند. این پارچه راه راه است و احیاناً در تار و پود آن طلا به کار رفته و دارای شرابه‌های^۱ زیبایی است... شیء دوم پارچه‌ای است به نام میلک که دارای دورو است و رنگی مخصوص دارد و اشعار ایرانی و نقش زن و مرد در روی آن بافته شده است و واقعاً زیباتر از آن نمی‌توان مجسم کرد. سومین شیء، پارچه زربفت... و تفاوتش با پارچه قبلی این است که میلک فقط از ابریشم درست شده، در حالی که در تار و پود این پارچه طلا یا نقره و گاهی هر دو به کار رفته است. این پارچه‌ها در ایران منحصرأً از طرف زنان مصرف می‌شود؛ زیرا لباس مردان فقط از قماش نخی است. این لباس را شاه فعلی ایران (شاه عباس اول) مرسوم کرده و به نظر من علت این است که می‌خواهد ابریشم در مملکت زیاد مصرف نشود و این متاع که پول فراوان عاید خزانه می‌کند، تا حد امکان بیشتر صادر شود» (دلاواله، سفرنامه، ص ۱۱۵-۱۱۶).

۱- با توجه به متن، وضعیت پارچه بافی ایران در عصر صفوی را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

۲- سعدی در گلستان می‌گوید که دیبای روم، صاحب شهرتی بود و به شرق صادر می‌شد. به نظر شما، از زمان سعدی در قرن هفتم تا زمان تألیف سفرنامه جهانگرد ایتالیایی در دوره شاه عباس (قرن یازدهم قمری) چه تحولی در پارچه بافی ایران قابل مشاهده است؟

۱- رشته‌ها و منگوله‌هایی که از کنار و حاشیه بافته‌ها آویخته می‌شود.

نمونه‌ای از آثار فلزی دوره صفوی

فلزکاری

یکی از هنرهای ممتاز و برجسته عصر صفویان هنر فلزکاری بود. در این دوره استفاده از فولاد توسعه بیشتری یافت و ظرافت، خلاقیت و زیبایی در خلق آثار هنری مورد توجه بیشتر هنرمندان این رشته قرار گرفت. بر روی بسیاری از آثار فلزی این دوره، اشعار زیبا و سخنان نغزی خوشنویسی شده است. یکی از ویژگی‌های فلزکاری عصر صفوی، طلاکاری روی فلزات است. این آثار به جز جنبه هنری، موجب رونق تجارت و کسب و کار نیز بودند. بخشی از این آثار امروزه به عنوان گنجینه فرهنگی و تمدنی ایرانیان در موزه‌های معروف جهان جای گرفته و آنها به داشتن این آثار فاخر هنری که جنبه جهانی یافته‌اند، می‌بالند^۱.

۱- موزه‌هایی چون ویکتوریا و آلبرت (Victoria and Albert) در لندن، موزه ریکس (Rijks) در آمستردام، متروپولیتن (Mertopolitan) نیویورک، موزه لوور (Louvre) پاریس، موزه آرمیتاژ (Hermitage) سن پترزبورگ، موزه صنعت و هنر هامبورگ و ده‌ها موزه دیگر جهان از این آثار فاخر نگهداری می‌کنند.

عالمان، اندیشمندان و هنرمندان عصر صفویه

نام	رشته علمی و هنری	مکتب	برخی از آثار شاخص
صدر المتألهین شیرازی	فلسفه	حکمت متعالیه	اسفار اربعه، الشواهد الربوبیه
ملاحسن فیض کاشانی	فقه، حدیث، حکمت و عرفان	—	المحجّة البیضاء اصول المعارف الوافی
شیخ بهایی	جامع بسیاری از علوم از جمله ریاضیات	—	خلاصه الحساب، کشکول
محمد حسینی نوربخشی	پزشکی	—	خلاصه التجارب
محمد حسین شفاپی	داروسازی	—	تحفه المأمونین
خواجه دهدار شیرازی	تصوف و عرفان	—	رساله توحید
عبدالعلی بیرجندی	نجوم و ریاضیات	—	اسطرلاب
میرعماد حسنی قزوینی	خوشنویسی	سبک میرعماد	سیاه مشق نستعلیق
مقصود کاشانی	قالی بافی	—	فرش اردبیل (موزه ویکتوریا و آلبرت)
غیاث الدین علی نقشبند یزدی	زری بافی	—	پارچه‌های زری بافت
کمال الدین بهزاد	نگارگری (مینیاتور)	هرات — تبریز	«وسوسه یوسف» و «ملاقات شاه و درویش» که اولی در کتابخانه قاهره و دومی در کتابخانه ملی سن پترزبورگ موجود است.
سلطان محمد و فرزندش میرزا علی تبریزی، جلال الدین میرک، سید منصور بدخشانی	نگارگری (مینیاتور)	مکتب قزوین	این هنرمندان برای خلق شاهنامه تهماسبی حدود بیست سال زحمت کشیدند.
آقا رضا عباسی	نگارگری (مینیاتور)	مکتب اصفهان	«جوانی با ردای آبی» (محل نگهداری موزه هاروارد)، «کتابت» (محل نگهداری موزه لندن) و «درویش و جوان» (در موزه لوور پاریس)
معین مصور	نگارگری (مینیاتور)	مکتب اصفهان	«پرتره رضا عباسی» کتابخانه دانشگاه پرینستون، «پیرمرد و جوانان» از مثنوی هفت اورنگ جامی، محفوظ در موزه بریتانیا

کاوش خارج از کلاس

به چند گروه تقسیم شوید و با راهنمایی دبیر در مورد یکی از سفرنامه‌ها و یا منابع معرفی شده در درس گزارشی تهیه کنید. موضوع گزارش می‌تواند آداب و رسوم، هنرها و صنایع، معماری و یا هر موضوع فرهنگی و تمدنی دیگر باشد.

پرسش‌های نمونه

- ۱) زمینه‌های اعتلای فرهنگ و هنر عصر صفوی را ارزیابی کنید.
- ۲) با توجه به شواهد و مدارک ارائه شده، وضعیت مدارس عصر صفوی را چگونه ارزیابی می‌کنید؟
- ۳) هنر نگارگری عصر صفوی را چگونه ارزیابی می‌کنید؟
- ۴) وضعیت منسوجات و پارچه بافی ایرانی در عصر صفوی را شرح دهید.
- ۵) در تهیه و تدوین این درس از چه منابعی بهره برده شده است؟ فهرست کنید.

فصل چهارم

اروپا در قرون وسطا و عصر جدید

به دوره تقریباً هزار ساله‌ای از تاریخ اروپا که از اواخر قرن ۵م آغاز و تا اواخر قرن ۱۵م ادامه یافت، قرون وسطا یا میانه گفته می‌شود. این دوره تقریباً با سده‌های اول تا دهم هجری قمری مقارن است. دوره پس از قرون وسطا، عصر جدید (۱۵۰۰ - ۱۸۰۰م) نامیده می‌شود. در قرون وسطا و عصر جدید، سرزمین‌های اروپایی با دگرگونی‌های فکری، فرهنگی و مذهبی عمیق و تغییر و تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی گسترده‌ای مواجه شد. در این فصل شما علل، آثار و نتایج مهم‌ترین تحولات سیاسی، دینی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی اروپا را در قرون وسطا و عصر جدید بررسی و تحلیل خواهید کرد.

در قرون وسطا، رویدادها و تحولات متعددی در عرصه‌های سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی به وقوع پیوست که بر سرنوشت اروپا و دیگر مناطق جهان تأثیر گذاشت. در این درس، شما علل و نتایج مهم‌ترین این رویدادها و تحولات را بررسی و تجزیه و تحلیل خواهید کرد.

تحولات سیاسی و اجتماعی

فعالیت ۱

باراهنمایی دبیر، نمونه‌هایی از دستاوردهای برجسته تمدن یونان و روم باستان را که در کتاب تاریخ ۱ خواندید به خاطر آورید و بازگو کنید.

امپراتوری روم شرقی (بیزانس)

در قرن ۴م، امپراتوری روم بر اثر مشکلات اداری و اقتصادی به دو بخش شرقی و غربی تقسیم شد. امپراتوری روم شرقی یا بیزانس که از اقتصاد و ارتش و به خصوص نیروی دریایی نسبتاً نیرومندی برخوردار بود، در برابر حملات پیاپی سپاهیان مسلمان، با وجود از دست دادن سرزمین‌های آفریقایی و بخش وسیعی از قلمرو آسیایی خود، همچنان دوام آورد.

قسطنطنیه، پایتخت امپراتوری بیزانس، به سبب برخورداری از موقعیت جغرافیایی و ارتباطی ویژه و داشتن باروهای دفاعی مستحکم، پایگاه مهمی برای تسلط آن امپراتوری بر ولایات تابع و حفاظت از راه‌های مهم تجاری به شمار می‌رفت.

امپراتوری روم شرقی، سرانجام با فتح قسطنطنیه (۴۵۳م/۸۵۷ق) توسط ترکان مسلمان عثمانی متلاشی شد.

کلیسای ایاصوفیه، شاهکار معماری دوران بیزانس - استانبول

کاوش خارج از کلاس

با استفاده از منابعی که دبیر معرفی می‌کند، به صورت گروهی در باره فتح قسطنطنیه توسط سلطان محمد فاتح تحقیق کنید و گزارشی از این رویداد مهم تاریخی تهیه و در کلاس بخوانید.

تهاجم ژرمن‌ها به امپراتوری روم غربی

برخلاف امپراتوری بیزانس، امپراتوری روم غربی نتوانست در برابر سیل تهاجم دسته‌های ژرمن در سده‌های ۵ و ۶ ایستادگی کند و فروپاشید و به چندین سرزمین جدا از هم تجزیه شد که بر هر یک از آنها یکی از دسته‌های ژرمن حکومت می‌کرد. (به نقشه صفحه بعد بنگرید)

تهاجم ژرمن‌ها به امپراتوری روم غربی از نظر اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نیز آثار و پیامدهای زیادی داشت. این

یورش‌ها موجب افول شهرنشینی، رکود تجارت و گسترش زندگی روستائینی شد. بیشتر شهرهای اروپای غربی که بر پایه تجارت رونق گرفته بودند به سرعت رو به انحطاط نهادند و متروکه شدند. بازرگانان و صنعت‌گران، شغل خود را رها کردند و به مکان‌های امن گریختند. تعلیم و تربیت و فعالیت‌های فرهنگی از رونق افتاد و بیشتر مدارس تعطیل شد. به مرور زمان علوم، ادبیات، معماری و هنر یونانی و رومی از یاد رفت.

بیشتر بدانیم

پیشینه ژرمن‌ها

ژرمن‌ها شاخه‌ای از اقوام هند و اروپایی بودند که در جنوب شبه‌جزیره اسکانندیناوی و سواحل دریاهای بالتیک و شمال به صورت خانه به دوش می‌زیستند و از طریق ماهی‌گیری و شکار، امرار معاش می‌کردند. در حدود ۱۰۰۰ ق.م برخی از طوایف ژرمن، احتمالاً به دلیل سرما و یخبندان و کمبود مواد غذایی، به مناطق جنوبی‌تر مهاجرت کردند و در ناحیه‌ای که کشورهای کنونی آلمان، لهستان، اتریش و سویس قرار دارند، استقرار یافتند. پس از آنکه امپراتوری روم باستان قلمرو خود را به مرکز اروپا گسترش داد و بر سرزمین گُل^۱ (فرانسه و بلژیک) تسلط یافت، با ژرمن‌ها برخورد کرد. رومیان، ژرمن‌ها را به این دلیل که خواندن و نوشتن نمی‌دانستند و با تمدن بیگانه بودند، «بربر» می‌خواندند. در خلال سده‌های دوم و سوم میلادی، دسته‌هایی از ژرمن‌ها به امپراتوری روم سوگند وفاداری یاد کردند و متعهد شدند که از مرزهای شمالی روم، در برابر دریافت زمین دفاع کنند. ژرمن‌ها شامل دسته‌های مختلفی بودند که مهم‌ترین آنها آنگل‌ها، ساکسون‌ها، فرانک‌ها، واندال‌ها، استروگوت‌ها (گوت‌های شرقی) و ویزیگوت‌ها (گوت‌های غربی) بودند. اگرچه امروزه واژه ژرمن به مردم آلمان اطلاق می‌شود، اما ساکنان بسیاری از کشورهای اروپایی از جمله انگلستان، فرانسه، هلند، اسپانیا، ایتالیا و نیز مهاجران اروپایی که ایالات متحده آمریکا را به وجود آوردند، ریشه و تبار ژرمنی دارند.

۱- گل به منطقه‌ای در غرب اروپا گفته می‌شد که امروزه کشورهای فرانسه، بلژیک و بخش‌هایی از سوئیس، هلند و آلمان در آن قرار دارند.

نقشهٔ سیاسی اروپا در سال ۵۲۶ م

فعالیت ۲

با بررسی نقشهٔ فوق بگوئید بر هر یک از کشورها یا مناطق زیر کدام یک از دسته‌های ژرمن تسلط یافتند؟

فرانسه : انگلستان : آلمان : ایتالیا : اسپانیا :

و اتحاد با کلیسای رم، قلمرو خود را گسترش دادند. پادشاهی فرانک‌ها در زمان شارل بزرگ، مشهور به شارلمانی (حک ۷۶۸-۸۱۴م)، به اوج قدرت رسید.

پادشاهی شارلمانی و امپراتوری مقدس روم
فرانک‌ها دسته‌ای از ژرمن‌ها بودند که با تصرف سرزمین گل، حکومت خود را بنیان نهادند. آنان پس از گرویدن به دین مسیحیت

بیشتر بدانیم

اقدامات پدر و نیای شارلمانی

نیای شارلمانی، شارل مارتل، فرمانده مسیحیانی بود که در سال ۷۳۲م/۱۱۴ق سپاهیان مسلمان را که از طریق اندلس به قلمرو فرانک‌ها حمله کرده بودند، در پواتیه شکست داد و مانع پیشروی بیشتر مسلمانان در اروپا شد. پپین، پسر شارل مارتل و پدر شارلمانی، به درخواست پاپ، به مقابله با لمباردها (گروه دیگری از ژرمن‌ها) شتافت که به رم حمله کرده بودند. پاپ در سال ۷۵۴م بر سر پپین به عنوان «شاه مورد تأیید خداوند»، تاج گذاشت. پپین پس از شکست لمباردها، زمین‌های اطراف رم را به پاپ داد و پاپ‌ها تا ۱۸۷۰م بر آن زمین‌ها حاکم بودند (دان و دیگران، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، ج ۲، ص ۱۷۲-۱۷۳).

نقشهٔ سیاسی اروپا در قرن ۸ م

فعالیت ۳

از طریق مقایسهٔ نقشهٔ قلمرو شارلمانی با نقشهٔ سیاسی کنونی قارهٔ اروپا، بگوئید قلمرو شارلمانی شامل کدام یک از کشورهای امروزی اروپا می‌شده است؟

می‌کردند. وی همچنین مأموران ویژه‌ای را برای نظارت دقیق بر عملکرد کنت‌ها برگزید که مستقیماً به پادشاه گزارش می‌دادند.

گسترش و تحکیم نظام فئودالیسم^۲

پس از انقراض امپراتوری شارلمانی در اوایل قرن ۹م، هرج و مرج اروپا را فرا گرفت و حملات طوایف غیر متمدن از شرق و شمال^۳ موجب گسترش ناامنی شد. پادشاهان به دلیل ناتوانی در تأمین هزینهٔ ارتش، قادر به حفظ اقتدار و امنیت قلمرو خود نبودند. به همین دلیل اربابان (زمین داران بزرگ)، از جمله شاهان، درصدی برآمدند قسمت‌هایی از زمین‌ها و

شارلمانی با جنگ‌های پی‌درپی که با خون‌ریزی بسیار همراه بود، بخش اعظم اروپای غربی و مرکزی را تا سال ۸۰۰م تحت سلطهٔ خود درآورد.

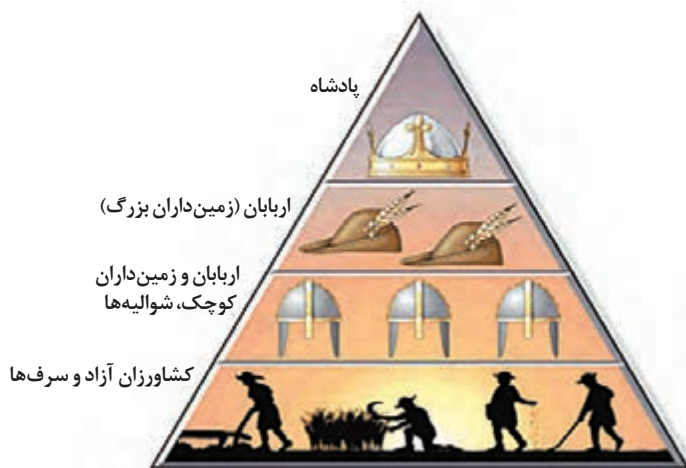
شارلمانی، همچون پدر و نیای خود، با پاپ متحد شد و از او در برابر دشمنان و رقیبانش پشتیبانی کرد. پاپ نیز لقب «امپراتور مقدس روم» را به او داد.

شارلمانی برای ادارهٔ قلمرو خود، نهاد اداری دوران امپراتوری روم موسوم به کومیس^۱ یا کنت را احیا کرد. کنت‌ها به عنوان نمایندهٔ پادشاه، مناطق مختلف امپراتوری فرانک‌ها را اداره

۱- Comes

۲- Feodalism

۳- مجارها و وایکینگ‌ها

قلعه اوراوا - اسلواکی

املاک خود را در برابر دریافت خدمات نظامی و غیرنظامی به زیردستان و یا اشراف درجه دوم واگذار کنند. اشراف درجه دوم هم به نوبه خود همین کار را با زیردستان خود کردند و سلسله مراتبی از ارباب یا فئودال و باجگزار یا واسال^۱ به وجود آمد. واسال به ارباب خود سوگند وفاداری یاد می‌کرد و موظف بود که هنگام جنگ او را یاری دهد، از کاخ و کوشک او حفاظت نماید و به او عوارض و مالیات پردازد.

بدین‌گونه اربابان یا فئودال‌ها کلیه حقوقی را که خاص شاهان بود، تصاحب کردند؛ به این معنا که از زیردستان خود مالیات می‌گرفتند، به قضاوت می‌پرداختند و حتی بعضی از آنان حکم اعدام صادر می‌کردند. آنان همچنین حق اعلان جنگ و صلح داشتند و پرچم و لوای مخصوص به خود داشتند. نظام فئودالیسم باعث شد که قدرت سیاسی میان فئودال‌ها یا زمین‌داران بزرگ و کوچک تقسیم شود. فئودال‌ها در قلعه‌های عظیم که به مثابه پایتخت آنان به‌شمار می‌رفت، مستقر بودند.

بیشتر بدانیم

شوالیه‌ها و آداب شوالیه‌گری

شوالیه یا شهسوار، یکی از درجات تشریفاتی در قرون وسطا بود که به خاندان اشرافی و ثروتمند تعلق می‌گرفت. شوالیه‌ها اغلب سواره نظامان شجاع و سلحشوری بودند که برای کشور و سرزمین خود افتخار کسب می‌کردند. شوالیه‌گری، تربیت، آداب و رسوم خاص خود داشت. پسران اشراف و نجبا، تربیت شهسواری و آموختن اخلاق و آداب شوالیه‌گری را از کودکی آغاز می‌کردند. آنان از هفت سالگی آداب سوارکاری و فنون نظامی می‌آموختند و در حدود ۱۴ سالگی به مقام سپردار (اسکواپر) می‌رسیدند و در خدمت یکی از شهسواران قرار می‌گرفتند. وظیفه سپردار، نگهداری از اسب و جنگ‌افزارهای شهسوار بود و برای اثبات شایستگی خود در نبرد، شهسوار را همراهی می‌کرد. سپردار در حدود ۲۱ سالگی به مقام شوالیه‌گری می‌رسید. آیین شهسواری علاوه بر شجاعت و قدرت جنگاوری، بر فضیلت‌های زهد و پارسایی مسیحی و انجام خدمات عمومی نیز تأکید می‌ورزید. اسب، نماد پایگاه اجتماعی شوالیه‌ها به‌شمار می‌رفت.

۱- Chevalier (به فرانسوی) / Knight (معادل انگلیسی شوالیه) / Knight

تابلوی سرکوب شورش کشاورزان توسط اربابان در قرن ۱۴م - انگلستان

وضعیت و موقعیت سرف‌ها: در قرون وسطا کار بر روی زمین‌های اربابان (فتودال‌ها) به عهدهٔ میلیون‌ها کشاورز وابسته به زمین بود که به آنها سرف می‌گفتند. گروهی از سرف‌ها، کشاورزان آزادی بودند که به علت بدهکاری سرف شدند. همچنین عده‌ای از کشاورزان به خاطر ناامنی و هرج و مرج زمین خود را به فرد نیرومندی واگذار کردند و در عوض، از حمایت او برخوردار شدند. سرف‌ها در پایین‌ترین مرتبهٔ اجتماعی نظام فتودالی قرار داشتند. سرف اجازه نداشت که ملک ارباب خود را ترک کند، اما در عین حال مانند برده نیز نبود که قابل خرید و فروش باشد.

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

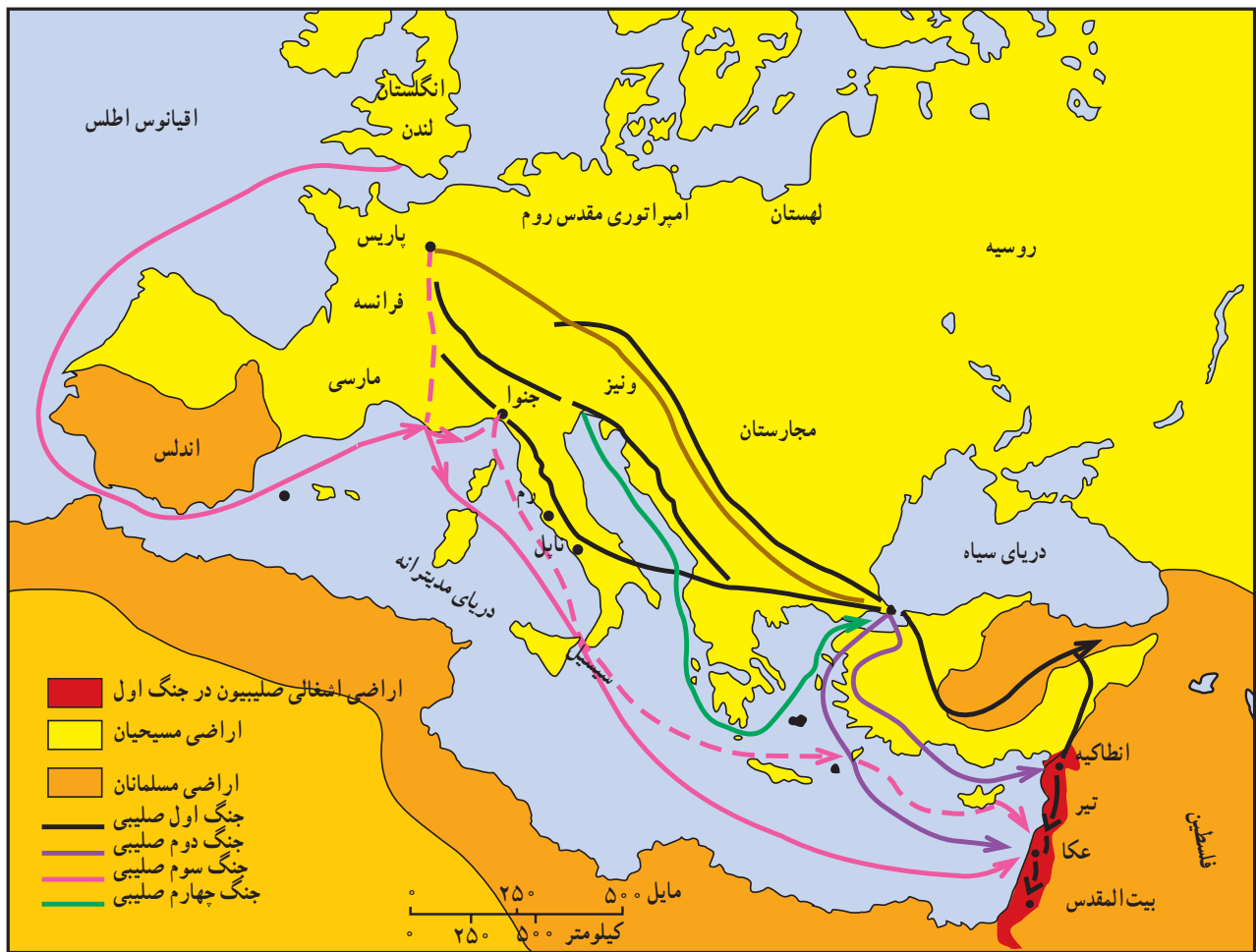
متن زیر را بخوانید و با همفکری: الف) برداشت و تحلیل خود را از نقش و اهمیت «قانون» در اروپای قرون وسطا بیان کنید. ب) توضیح دهید این جملهٔ حقوق‌دانان قرون وسطا که «هوای شهر، آزادی‌سازی» است، چه ارتباطی با متن دارد؟ رهایی از قید و بندهای نظام سرفی غیرممکن نبود. ساده و رایج‌ترین طریق آزادی، فرار از ملک اربابی و زندگی در جای دیگری مانند شهر بود. چنانچه اشخاصی ثابت می‌کردند که یک سال و یک روز در شهر سکونت داشته‌اند، از نظر قانون آزاد محسوب می‌شدند. علاوه بر آن، برخی از سرف‌ها با پرداخت بدهی، انجام خدمات شایسته و یا با اجازهٔ ارباب، آزادی خود را به دست می‌آوردند (آدلر، فیلیپ جی، تمدن‌های عالم، ج ۱، ص ۳۳۲).

جنگ‌های صلیبی^۱

جنگ‌های صلیبی به سلسله‌ای از جنگ‌ها گفته می‌شود که مسیحیان به دعوت پاپ و به فرماندهی شاهان و اشراف اروپایی علیه مسلمانان بر پا کردند. این جنگ‌ها حدود دویست سال (۱۰۹۶م/ ۴۹۰ق - ۱۲۹۱م/ ۶۹۰ق) طول کشید و چون مسیحیان شرکت‌کننده در آن، نشان صلیب را بر لباس و پرچم‌های خود نصب کرده بودند، به جنگ‌های صلیبی مشهور شد.

کشاورزی در قرون وسطا: در قرون وسطا کشاورزی پیوسته پیشرفت کرد، اما این پیشرفت چندان محسوس نبود. اختراع خیش آهنی، بهره‌گیری وسیع از اسب در امور زراعی و استفادهٔ درست از کود حیوانی موجب بهبود کشاورزی و افزایش محصول شد. با این حال، افزایش میزان تولید محصول همچنان محدود بود؛ زیرا هر سال حدود یک سوم تا نیمی از زمین به منظور بازیابی قوت زمین، زیرکشت نمی‌رفت. قحطی و گرسنگی، پیوسته، اتفاق می‌افتاد و وضعیت نامناسب جاده‌ها و حمل و نقل موجب تشدید آن می‌شد.

۱ - Crusades

نقشه جنگ‌های صلیبی

علل و عوامل جنگ‌های صلیبی: مجموعه‌ای از علل و عوامل مختلف دینی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در بروز جنگ‌های صلیبی نقش داشت.

پاپ اوربان دوم هنگام موعظه و تشویق مسیحیان برای شرکت در جنگ‌های صلیبی - اثر جین کلمبو نقاش فرانسوی قرن ۱۵م

۱- مشکلات اقتصادی و اجتماعی سرزمین‌های اروپایی:
 به دنبال هجوم و مهاجرت گسترده طوایف ژرمنی به سرزمین‌های اروپای غربی و رکود و تعطیلی فعالیت‌های تجاری و کارگاهی، این سرزمین‌ها با مشکلات اقتصادی و اجتماعی متعددی همچون افزایش جمعیت، بیکاری، فقر و کمبود مواد غذایی مواجه شده بود. از این رو، پادشاهان و فئودال‌ها به منظور کاهش مشکلات اقتصادی و اجتماعی قلمرو خود، تلاش می‌کردند تا مردم را تشویق کنند که برای شرکت در جنگ‌های مذهبی، راهی سرزمین‌های دور دست شوند. در آن زمان، گروهی از اروپاییان که به عنوان زائر به بیت‌المقدس رفت و آمد داشتند، آوازه ثروت، رفاه و رونق سرزمین‌های اسلامی را به گوش دیگران رسانیده بودند.

تابلوی فرمانده شکست خورده صلیبیون در برابر صلاح الدین

۲- به خطر افتادن موجودیت امپراتوری بیزانس: پیروزی سلجوقیان بر امپراتوری بیزانس در جنگ ملازگرد (۴۶۳ق/ ۷۱۰م) و پیشروی آنان در آسیای صغیر، موجب شد که امپراتور روم شرقی از پاپ، علیه مسلمانان درخواست کمک کند. در پی این تقاضا، پاپ اوربان دوم مسیحیان را به حمله به سرزمین‌های اسلامی و جنگ با مسلمانان فرا خواند.

۳- موفقیت‌های نظامی مسیحیان در اندلس: در قرن ۱۱م، به دلیل ضعف و اختلافات داخلی حاکمان مسلمان در اندلس، مسیحیان توانستند بخش‌های وسیعی از آن سرزمین را به تصرف خود درآورند. این پیروزی‌ها، انگیزه و روحیه صلیبیان را برای شرکت در نبرد علیه مسلمانان که از سوی کلیسا جنگ مقدس اعلام شده بود، دوچندان کرد.

روند جنگ‌های صلیبی: صلیبیان در نخستین جنگ صلیبی با استفاده از غفلت حکومت سلجوقی و اختلاف و دشمنی‌هایی که میان خلافت‌های فاطمیان و عباسیان وجود

داشت، شهر بیت المقدس و چند شهر دیگر منطقه شام در سواحل شرقی مدیترانه را تصرف کردند (۱۰۹۹م/ ۴۹۳ق) و ساکنان مسلمان و یهودی آن شهرها را از دم تیغ گذراندند.

پس از آنکه صلاح الدین ایوبی، سردار کُرْد مسلمان، بیت المقدس را از اشغال صلیبیان آزاد کرد (۵۸۳ق/ ۱۱۸۷م)، پادشاهان، فئودال‌ها و شوالیه‌های اروپایی به تشویق پاپ چندین جنگ دیگر را به راه انداختند، اما توفیقی نصیب آنان نشد. جنگ‌های صلیبی سرانجام با پیروزی مسلمانان و بیرون راندن صلیبیان از آخرین پایگاهشان در سواحل شام به پایان رسید (۱۲۹۱م/ ۶۹۰ق).

آثار و پیامدهای جنگ‌های صلیبی: اگرچه مسلمانان در جنگ‌های صلیبی پیروز شدند و توانستند سرزمین‌های خود را حفظ کنند، اما از آنجا که میدان‌های جنگ، در بخشی از قلمرو اسلامی یعنی فلسطین، شام و مصر واقع بود، آسیب و خسارت‌های جانی و مالی فراوانی برای ساکنان این مناطق به بار آورد.

در مقابل، صلیبیان اگرچه در جنگ‌های صلیبی به لحاظ سیاسی و نظامی شکست خوردند، اما بهره‌های اقتصادی، فرهنگی و علمی فراوانی از این جنگ‌ها بردند. اروپاییان که در آن زمان از نظر پیشرفت‌های علمی و فرهنگی و رفاه اقتصادی در سطح بسیار پایین‌تری از مسلمانان و دیگر مردمان مشرق‌زمین به سر می‌بردند، در نتیجه این جنگ‌ها با تمدن باشکوه اسلامی آشنا شدند. در حقیقت جنگ‌های صلیبی، زمینه‌ساز انتقال دستاوردهای گوناگون تمدن اسلامی به خصوص دستاوردهای علمی مسلمانان به اروپا شد. بر اثر این جنگ‌ها، اطلاعات جغرافیایی اروپاییان افزایش یافت و بنادر مهم اروپایی در دریای مدیترانه از نو شکوفا شدند و دوباره رونق گرفتند.

پیدایش پادشاهی‌های قدرتمند

در سده‌های ۱۲ و ۱۳م با احیای شهرها و رشد تجارت، به تدریج شاهان نیرومندی در اروپا به ویژه در انگلستان و فرانسه بر سر کار آمدند. این فرمانروایان به منظور ایجاد تمرکز و کاهش وابستگی به نیروی نظامی فئودال‌ها، اقدام به تشکیل ارتش منظم و دائمی کردند. در نتیجه این اقدام، حکومت مرکزی تقویت شد و قدرت اشراف فئودال به طرز چشمگیری کاهش یافت. بازرگانان و صنعت‌گران در این کار از شاه پشتیبانی می‌کردند؛ زیرا حکومت مرکزی مقتدر از طریق برقراری نظم و امنیت، وحدت اداری و یکسان‌سازی قوانین، شرایط مساعدی برای توسعه تجارت و صنعت فراهم می‌آورد.

بیشتر بدانیم

جنگ‌های صدساله و پیامدهای آن

یکی از رویدادهای مهم اواخر قرون وسطا، وقوع جنگ طولانی میان فرانسه و انگلستان بود (۱۳۳۷-۱۴۵۳م) که به جنگ‌های صدساله معروف شد. این جنگ‌ها بر سر مناطقی از شمال فرانسه که در تصرف انگلستان بود، آغاز شد. در جریان جنگ‌های صدساله، دختری روستایی به نام ژاندارک با انگلیسی‌ها به نبرد برخاست و به قهرمان ملی فرانسویان تبدیل شد. در پایان این جنگ‌ها، انگلستان تمامی متصرفاتی را که در فرانسه داشت، از دست داد.

جنگ‌های صدساله به اعتبار و اهمیت شوالیه‌ها در اروپا آسیب جدی وارد آورد؛ زیرا در طول این جنگ‌ها، روش‌های جنگ تغییر کرد. سواره‌نظام سنگین اسلحه یا شهسواران اهمیت خود را در جنگ‌ها از دست دادند و پیاده‌نظام مجهز به تفنگ و برخوردار از پشتیبانی توپخانه به نیروی کارآمد میدان نبرد تبدیل شد. استفاده از باروت که از چین به اروپا وارد شده بود، نقش زیادی در ساخت سلاح‌های آتشین (تفنگ و توپ) توسط اروپاییان داشت.

تابلوی ژاندارک قهرمان ملی فرانسه

تابلوی جنگ‌های صدساله - محاصره اورلئان

نبود. تمام کسانی که در خانواده مسیحی به دنیا می‌آمدند، به این نهاد قدرتمند تعلق داشتند. کلیسا بر تمام جنبه‌های زندگی مسیحیان اعمال نفوذ و نظارت می‌کرد. در سده‌های میانه، مقام‌های کلیسا هدایت جریان فکر و فرهنگ را به دست گرفتند و کلام، فلسفه، اخلاق، ادبیات و هنر را مطابق میل و سلیقه

کلیسا و تحولات آن

جایگاه و موقعیت کلیسا

با گسترش مسیحیت و افزایش شمار مسیحیان در قلمرو امپراتوری روم، کلیساهای متعددی در سراسر آن امپراتوری سر برآوردند. در قرون وسطا هیچ نهادی به اندازه کلیسا تأثیرگذار

تابلوی قدیس سن دومینیک در حال نظارت بر سوزاندن کتاب‌های بدعت آمیز

خود تعلیم می‌دادند. آنان تفسیر کتاب مقدس را حق انحصاری خود می‌شمردند و اجازه نمی‌دادند که این کتاب جز به زبان لاتین به زبان‌های دیگری ترجمه و منتشر شود. کلیسا همچنین در قرون وسطا موفقیت زیادی در گسترش مسیحیت در میان ژرمن‌ها و سایر اقوام مهاجم به اروپا کسب کرد. علاوه بر اینها، کلیسا دارای املاک و زمین‌های بسیاری در سرتاسر اروپا و به خصوص ایتالیا بود.

رسم بخشش گناهان از جمله رسوم دینی بود که نفوذ و تأثیر گسترده کلیسا را در قرون وسطا نشان می‌دهد. بدین منظور شخص گناهکار در برابر کشیش به گناه خود اعتراف می‌کرد و خواهان بخشش می‌شد. معمولاً بخشش‌خواهان، برای لغو کیفر گناهان خویش، پولی را پرداخت می‌کردند که برای کارهای خیر و عام‌المنفعه مانند ساخت و تعمیر کلیسا، بیمارستان، سدها و جاده‌ها مصرف می‌شد.

کلیسا در قرون وسطا برای مقابله با بی‌دینی و بدعت‌گذاری^۱ و جلوگیری از اندیشه‌های مخالفان خود، از حربۀ تفتیش عقاید یا انکیزیسیون^۲ استفاده می‌کرد. متهمان به بی‌دینی و بدعت‌گذاری از کلیسا اخراج و به سختی مجازات می‌شدند. تبعید، مصادرة دارایی، به چوب بستن و سوزاندن از جمله مجازات‌های این گونه متهمان بود.

تابلوی گالیله در دادگاه تفتیش عقاید؛ او برای حفظ جان خود ناچار شد از عقاید علمی خود عقب‌نشینی نماید.

۱- رسم و آیین تازه پدید آوردن

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما چرا کلیسا در قرون وسطا با اینکه معتقد بود اجبار در دین مجاز نیست، به حربه تفتیش عقاید متوسل شد؟
آیا این گونه اقدامها در درازمدت به سود کلیسا و دین مسیحیت بود؟ استدلال کنید.

بیشتر بدانیم

سلسله مراتب کلیسا

پاپ یا اسقف رم بالاترین و مهم‌ترین مقام و جایگاه را در تشکیلات کلیسا داشت و دارای نفوذ و قدرت فراوانی در میان مسیحیان بود. اداره امور دینی هر یک از نواحی مختلف سرزمین‌های مسیحی که به آنها اسقف‌نشین یا اسقفیه می‌گفتند در اختیار اسقف بود. اسقف‌ها مسئولیت اداره املاک کلیسا و سرپرستی کشیشان بخش‌ها و روستاها را در ناحیه تحت اختیار خود بر عهده داشتند. چند اسقف‌نشین بر روی هم «سراسقف‌نشین» را تشکیل می‌دادند که سراسقف بر آن ریاست می‌کرد. در تشکیلات کلیسا، کلیسای روستا، کوچک‌ترین واحد به شمار می‌رفت که توسط کشیش اداره می‌شد. به‌طور کلی هر ملک اربابی، دارای کلیسایی بود. کشیش‌های روستا معمولاً افراد کم‌سواد و یا بی‌سوادی بودند که اداره مراسم دینی و مراقبت از اموال و املاک کلیساها را در روستا بر عهده داشتند.

سلسله مراتب کلیسا را به ترتیب اهمیت در جدول بالا بنویسید.

تابلوی تاج‌گذاری شارلمانی توسط پاپ لئوی سوم (عید کریسمس ۸۰۰ م)

پاپ‌ها و پادشاهان

روابط کلیسا با شاهان و فتودال‌ها در قرون وسطا آمیزه‌ای از اتحاد و همکاری و رقابت و کشمکش بر سر قدرت بود. در سده‌های نخستین قرون وسطا، پاپ‌ها از طریق همکاری و اتحاد با شاهان و اشراف اروپای غربی، تلاش‌های سیاسی و نظامی امپراتوری بیزانس را برای تسلط بر کلیسای رم ناکام گذاشتند.

پس از مرگ شارلمانی (۸۱۴م)، اُسُف‌ها و پاپ به سبب آشفتگی اوضاع، مدعی حقوق سیاسی و قدرت دنیوی شدند و در مواقعی با شاهان و امپراتوران به رقابت و کشمکش پرداختند. در سده‌های ۱۱ و ۱۲م اختلاف و درگیری شدیدی میان پاپ و امپراتور آلمان (امپراتور مقدس روم) بر سر انتصاب اسقف‌ها و اعطای حلقه و عصای اسقفی به وجود آمد.

فعالیت ۵

بررسی شواهد و مدارک

پاپ بونیفاس هشتم^۱ (۱۲۹۴-۱۳۰۲م) که با فیلیپ چهارم (شاه فرانسه از ۱۲۸۵ تا ۱۳۱۴م) اختلاف و درگیری شدیدی پیدا کرده بود، بیانیه مهمی را صادر کرد. این بیانیه یکی از گویاترین اسناد سیاسی قرون وسطا به شمار می‌رود. بخش‌هایی از بیانیه مذکور را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

«... ما قاطعانه معتقدیم و کاملاً معترفیم که فقط یک کلیسا... وجود دارد و بیرون از آن، نه رستگاری هست و نه آمرزش گناهان... کلام انجیل بشارت‌دهنده به ما می‌گوید که در مه‌اش دو شمشیر هست، یکی دینی و دیگری دنیوی... بنابراین هر دو شمشیر روحی و مادی در اختیار کلیسا هستند؛ در واقع یکی به خاطر کلیسا آن را به کار می‌برد و دیگری به وسیله خود کلیسا استفاده می‌شود. یکی در دست روحانی است و دیگری در دست شاهان و شهبازان که فقط به اراده و رضایت ضمنی شمشیر روحانی به کار برده می‌شود. به علاوه، یک شمشیر وظیفه دارد تابع شمشیر دیگری باشد؛ قدرت دنیوی وظیفه دارد تا از قدرت مذهبی تبعیت کند...»

در واقع ما اعلام می‌کنیم و به صراحت می‌گوییم همه مخلوقات خدا برای رستگاری خود می‌باید مطیع پاپ رم باشند» (فوگل، تمدن مغرب زمین، ج ۱، ص ۵۰۴).

۱- به نظر شما چرا این متن برای مورخان ارزشمند است و در شناخت و تحلیل چه مسائل و موضوعاتی به آنان کمک می‌کند؟

۲- این متن چه دیدگاه و نگرشی را در خصوص رابطه نهاد مذهب با نهاد سیاست بیان می‌کند؟

۳- برداشت و قضاوت شما از واژه «رمة» و جمله «همه مخلوقات خدا برای رستگاری می‌باید مطیع پاپ رم باشند» در متن بالا چیست؟

۱- Boniface VIII

علم و آموزش

علمای مسیحی را از انگلستان، ایرلند و ایتالیا برای مطالعه و تدریس در آن مدرسه دعوت کرد. در نیمه دوم قرون وسطا به ویژه بعد از جنگ‌های صلیبی، به سبب رونق شهرهای اروپایی و افزایش ثروت و رشد جمعیت شهری، نیاز به علم و آموزش بیشتر شد. پادشاهان، فئودال‌ها، کلیسا و بازرگانان، نیازمند افراد باسواد و حساب‌دان بودند. همچنین در آن دوره ضرورت وجود حقوق‌دانان برای حل و فصل دعاوی بیش از گذشته احساس می‌شد.

در نیمه نخست قرون وسطا به دلیل افول شهرها، فعالیت‌های علمی و فرهنگی، کساد و بی‌رونق شده و عمده آموزش به تربیت کشیشان و مبلغان مذهبی اختصاص یافت. در این دوره کلیسا سیطره زیادی بر ابعاد مختلف فرهنگ و نظام تعلیم و تربیت داشت. در میان فرمانروایان آن عصر، شارلمانی علاقه و توجه خاصی به دانش و تعلیم و تربیت نشان داد. او مدرسه‌ای در کاخ سلطنتی در پایتخت خود تأسیس نمود و

نقشه دانشگاه‌های اروپا در سده‌های ۱۳ و ۱۴ م

فلسوفان بزرگ یونان باستان همچون ارسطو و افلاطون آشنا شدند. توماس آکویناس^۱، برجسته‌ترین فیلسوف اروپایی در سده‌های ۱۲ و ۱۳ م بود که در یکی از مهم‌ترین کتاب‌های خود با عنوان «اصول الهیات» از برهان‌های ارسطو برای اثبات خدا استفاده کرد. نظریات فلسفی او تا قرن‌ها به عنوان فلسفه رسمی کلیسای کاتولیک به شمار می‌رفت.

پرسش‌های نمونه

- ۱ مهم‌ترین پیامدهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی یورش ژرمن‌ها به امپراتوری روم غربی چه بود؟
- ۲ چه عواملی موجب گسترش نظام فئودالی (زمین‌داری) در اروپای غربی شد؟
- ۳ تأثیر مشکلات اقتصادی و اجتماعی سرزمین‌های اروپایی را بر بروز جنگ‌های صلیبی توضیح دهید.
- ۴ موقعیت کلیسا را در قرون وسطا به اختصار شرح دهید.
- ۵ عوامل مؤثر بر رونق و رشد علم و آموزش در نیمه دوم قرون وسطا را بیان کنید.

۱- Thomas aquinas

رنسانس^۱ به معنای نوزایی و تجدید حیات است و از نظر تاریخی به دگرگونی‌های فکری و فرهنگی گفته می‌شود که به منظور احیای فرهنگ یونان و روم باستان، از ایتالیا آغاز شد و به تدریج در بخش‌های دیگر اروپا گسترش یافت (سده‌های ۱۴ – ۱۷م). رنسانس به تغییر و تحولات اساسی در جنبه‌های مختلف فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جوامع اروپایی در عصر جدید (۱۵۰۰ – ۱۸۰۰م) انجامید و پایه‌های تمدن نوین مغرب زمین را بنیان نهاد. در این درس، شما زمینه‌ها و علل بروز رنسانس و تغییر و تحولات برآمده از آن را بررسی و تحلیل خواهید کرد.

ایتالیا زادگاه و پیشگام رنسانس

بحث و گفت‌وگو

با توجه به مطالبی که در درس ۱۵ خواندید، درباره نشانه‌ها و آثاری که دلالت بر آمادگی جوامع و حکومت‌های اروپایی برای ایجاد تغییر و تحول در اواخر قرون وسطا داشت، بحث و گفت‌وگو کنید.

در قرن ۱۴م هنگامی که فرهنگ قرون وسطایی بر سراسر اروپا سیطره داشت، گروهی از نویسندگان و اندیشمندان که در شهرهای ثروتمند ایتالیا می‌زیستند، هدایت جریان فکری و فرهنگی را به دست گرفتند و تفکر و سبک جدیدی از زندگی را باب کردند. این تفکر و سبک جدید زندگی که اساس آن بر نوزایی و تجدید حیات فرهنگ یونان و روم باستان قرار داشت، به رنسانس معروف شد. رنسانس به تدریج در دیگر سرزمین‌های اروپایی گسترش یافت.

دولت شهرهای ایتالیا در قرن ۱۴م

۱- Renaissance

مهم‌ترین زمینه‌ها و عوامل ظهور رنسانس عبارت بودند از: ۱- رشد شهرنشینی و تجارت؛ ۲- گسترش روابط فرهنگی با جهان اسلام؛ ۳- پیشینه فرهنگی و تاریخی

۱- رشد شهرنشینی و تجارت

فلورانس ملکه شهرهای اروپا در عصر رنسانس

وینز - ایتالیا

از سده ۱۱م به تدریج در اروپا شهرنشینی و تجارت، در پیوندی تنگاتنگ با یکدیگر، دوباره رونق گرفت. جنگ‌های صلیبی تأثیر فراوانی بر رشد شهرها و تجارت به ویژه در مناطق ساحلی اروپا گذاشت. تأثیر این جنگ‌ها بر رونق و شکوفایی شهرها در ایتالیا بیش از سایر سرزمین‌های اروپایی بود. شهرهای ایتالیایی در آن زمان، سرآمد شهرهای اروپا در تجارت، بانکداری و صنعت به شمار می‌رفتند. شهرهای بندری وینز^۱، جنوا^۲، پیزا^۳ و پالرمو^۴ تجارت در دریای مدیترانه و سواحل غربی اروپا را در اختیار داشتند. فلورانس^۵، مرکز داد و ستد کالاهای قیمتی فلزی و چرمی بود و تجارت پارچه را در بخش وسیعی از اروپا به خود اختصاص داده بود.

با گسترش شهرها و رشد تجارت، مشاغل و حرفه‌های گوناگونی شکل گرفت و گروه جدیدی از شهرنشینان ثروتمند شامل بازرگانان، بانکداران و صاحبان صنایع سر برآوردند که به آنها «بورژوا»^۶ می‌گفتند. آنان با ایجاد انجمن‌ها و شوراهای مختلف نقش مؤثری در اداره امور شهرها به عهده گرفتند. بورژواها نگرش و علایق متفاوتی با فئودال‌ها و شوالیه‌ها داشتند. آنان اهمیت و ارزش فراوانی برای علم، فرهنگ و هنر قائل بودند و در

ترویج آنها می‌کوشیدند. افراد و خاندان‌های حاکم بر شهرهای ایتالیایی نیز حامی ادیبان، نقاشان، معماران و موسیقی‌دانان بودند. برای نمونه می‌توان از خاندان معروف مدیچی^۷ که بر فلورانس حکومت می‌کرد، نام برد که مشوق و حامی جدی فرهنگ، ادب و هنر بود. از سوی دیگر، درگیری‌های پاپ‌ها و پادشاهان در اواخر قرون وسطا، استقلال و آزادی عمل بیشتری برای دولت شهرهای ایتالیایی به وجود آورد. این استقلال، موقعیتی را برای متفکران و دانشمندان این شهرها ایجاد کرد که بتوانند تفکر و فرهنگ جدیدی را نشر دهند که کاملاً با اندیشه و فرهنگ حاکم بر قرون وسطا متفاوت بود.

۱- Venice

۲- Genoa

۳- Pisa

۴- Palermo

۵- Florence

۶- بورژوا (borge) در قرون وسطا و اوایل رنسانس به طبقات میانه شهری به‌ویژه تجار و سوداگران گفته می‌شد. بورژوا گروهی بودند که ثروت خود را نه از طریق اشراف‌زادگی بلکه از طریق تجارت، صنعت و علم به‌دست آورده بودند، اصطلاح بورژوازی (Bourgeoisie) بعدها به این گروه اطلاق شد.

۷- Medici

۲- گسترش روابط فرهنگی با جهان اسلام

دانشمندان اروپایی در قرون وسطا از طریق اندلس (اسپانیای مسلمان) و سیسیل با دستاوردهای فکری و فرهنگی جهان اسلام آشنا شدند. جنگ‌های صلیبی و گسترش روابط تجاری میان اروپا و شرق، باعث افزایش آشنایی و آگاهی‌های اروپاییان با ابعاد مختلف تمدن اسلامی و پیشرفت‌های علمی مسلمانان شد. به طور کلی آثار و نوشته‌های علمی دانشمندان و عالمان مسلمان تأثیر بسزایی بر وضعیت فکری و فرهنگی اروپا در اواخر قرون وسطا نهاد. مدارس عالی و دانشگاه‌های تازه تأسیس ایتالیایی در استفاده از آثار و نوشته‌های دانشمندان مسلمان پیشگام بودند.

برگی از کتاب قانون ابن سینا که در قرن ۱۴م به زبان لاتین ترجمه شده است.

فعالیت ۱

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را بخوانید به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

متن ۱: «اروپا از طریق جهان اسلام، موفق به احیای آثار ارسطو و سایر نویسندگان یونانی شد. ترجمه آثار یونانی به زبان عربی را باید یکی از وجوه درخشان تمدن اسلامی نامید. در سده دوازدهم همین آثار از زبان عربی به لاتین ترجمه شد و در دسترس غرب قرار گرفت. آثار علمی مسلمانان در سده‌های نهم و دهم میلادی موجب شد تا جهان اسلام از دنیای غرب بسیار پیش افتد و در سده‌های دوازدهم و سیزدهم میلادی آثار علمی مسلمانان در زمینه فیزیک و ریاضیات و طب از زبان عربی به لاتین ترجمه شد و در اختیار علمای غربی قرار گرفت» (فوگل، تمدن مغرب زمین، ج ۱، ص ۴۵۹).

متن ۲: «مدت‌ها پیش از آنکه نام ارسطو و افلاطون به گوش مسیحیان غربی برسد، مسلمانان در خاورمیانه ارزش یافته‌های علمی یونان کلاسیک را تشخیص دادند و در حفظ و گسترش آن کوشیدند. علمای اسلام عظمت فکری ارسطو را به اتباع مسیحی خود در اسپانیا منتقل کردند و به نوبه خود آن را در سده‌های دوازدهم و سیزدهم به سایر مسیحیان ساکن اروپا انتقال دادند. ابن‌سینا، ایرانی مسلمان، از برجسته‌ترین نمونه فیلسوفان اسلامی و از عالمان دانشمندی است که برای حفظ دانش کلاسیک، در عصری مجدانه اهتمام کرد که مسیحیان غربی از درک و فهم آن عاجز بودند. غرب به واسطه ابن‌سینا توانست تفکر یونانیان را در زمینه دنیای مادی و غیرمادی کشف کند و آنها را با تعلیمات علمای قرون وسطای مسیحی پیوند دهد. در سده دوازدهم، بخشی از کتاب شفا و قدری بعد هم تمام کتاب قانون در طب به زبان لاتین ترجمه شد. کتاب قانون چند صد سال در غرب مرجع و متون درسی طب بود» (آدلر، تمدن‌های عالم، ج ۱، ص ۲۳۵-۲۳۷).

۱- یکی از مهم‌ترین اقدامات دانشمندان دوره رنسانس، احیای آثار یونان باستان به عنوان سرچشمه خرد و اندیشه بود. با توجه به متن‌های ۱ و ۲، توضیح دهید که اروپاییان چگونه به این هدف دست یافتند؟

۲- با توجه به متن دوم، تأثیر آثار و اندیشه‌های ابن‌سینا را در فرهنگ و تمدن غرب چگونه ارزیابی می‌کنید؟

۳- پیشینه فرهنگی و تاریخی

روزگار عظمت و شکوه فرهنگی، اقتصادی و سیاسی گذشته آنان بود. در این دوره تعدادی از نویسندگان و اندیشمندان ظهور کردند که با اشتیاق فراوان به مطالعه و پژوهش درباره فرهنگ یونان و روم باستان پرداختند و درصدد احیای آن برآمدند.

سرزمین ایتالیا قلب امپراتوری روم باستان به شمار می‌رفت و آثار و بناهای عظیم تمدن یونانی - رومی در گوشه و کنار این سرزمین به چشم می‌خورد. وجود این آثار در پایان قرون وسطا برای بسیاری از شهرنشینان مرفه ایتالیایی، یادآور

معبد پانتئون رم - از بناهای دوران روم باستان

به تبعیت از یونانیان باستان، انسان را محور و مدار جهان می‌شمردند و اعتقاد داشتند که معیارهای اخلاقی و ارزش‌ها و هنجارهای اجتماعی باید بر پایه خواسته‌های انسان و تمایلات دنیوی او ایجاد شود. در حالی که انسان‌گرایان، انسان را موجودی می‌شمردند که زندگی دنیوی او ارجمند و مهم است، کلیسا مروج این عقیده بود که انسان فقط برای خدمت به خداوند خلق شده است و دنیاگرایی و میل به لذت‌جویی، او را از رسیدن به سعادت و خوشبختی در جهان آخرت باز می‌دارد.

گرایش‌های انسان‌گرایانه، بیش از هر جای دیگر، در قلمرو ادبیات، هنر و معماری و تعلیم و تربیت انعکاس یافت و به نهضت ادبی و شکوفایی هنر و معماری در ایتالیا منجر شد.

دستاوردها و تحولات رنسانس و عصر جدید

رنسانس، تحولی ساده یا گونه‌ای شکوفایی معمولی نبود؛ بلکه شیوه‌ای از تفکر و فرهنگ متفاوت بود که ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی اروپاییان را به تدریج دگرگون کرد و نظام فکری، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نوینی را بی‌افکند.

۱- گسترش اندیشه انسان‌گرایی (اومانیزم)

یکی از وجوه مهم تفکر رنسانس که ریشه در فرهنگ یونان باستان داشت، حرمت نهادن به اعتبار و ارزش انسان و تصدیق استعداد و توانایی‌های او بود، که از آن به عنوان اومانیزم یا انسان‌گرایی تعبیر می‌شود. انسان‌گرایان یا اومانیزم‌ها^۱

۱- Humanism واژه‌ای مشتق از Human به معنای انسان است. در زبان فارسی برای این واژه معادل‌های مختلفی از قبیل انسان‌گرایی، انسان‌دوستی، انسان‌باوری، انسان‌مداری و مکتب اصالت انسان ذکر شده است.

دانته

تندیس نیکولو ماکیاولی

نهضت ادبی رنسانس

در شهرهای ثروتمند ایتالیا نظیر جنوا و فلورانس، تجارتخانه‌های فراوانی وجود داشت. در این مراکز افرادی بودند که به علت ضرورت ارتباط تجاری با مردمان سایر سرزمین‌ها، با زبان‌های گوناگون آشنا بودند. به تدریج از این گروه، افرادی زبان‌شناس و ادیب بیرون آمدند که به مطالعه آثار ادبی و فرهنگی یونان و روم باستان علاقه‌مند شدند. از برجسته‌ترین پیشگامان نهضت ادبی دوره رنسانس می‌توان به فرانسیسکو پترارک^۱ اشاره کرد که به پدر اومانسیم شهرت یافت. او اهل فلورانس و شیفته فرهنگ و تمدن روم باستان بود. پترارک همواره در آثارش به انسان و انسان‌گرایی اهمیت می‌داد و نخستین کسی بود که قرون وسطا را «عصر تاریکی» نامید. او از منتقدان نظام سیاسی و اجتماعی عصر خود بود و به علت فعالیت‌هایش از فلورانس تبعید شد. پترارک در گسترش زبان و ادبیات ایتالیایی تلاش فراوانی کرد. این زبان بعدها زبان ملی ایتالیا شد و نقش مهمی در وحدت آن کشور ایفا کرد. پیش از او در اواخر قرون وسطا، دانته^۲ اثر پراج منظوم خود با عنوان کمدی الهی را به زبان ایتالیایی سروده بود^۳.

از دیگر نویسندگان عصر نوزایی، نیکولو ماکیاولی^۴ مؤلف کتاب مشهور «شهریار» بود. او از نزاع‌های دولت‌شهرهای ایتالیا دل‌خوشی نداشت و همواره آرزوی ایجاد نظام متمرکز و قدرتمند را در دل داشت. ماکیاولی پیروی فرمانروا از اصول اخلاقی را نفی می‌کند و به پادشاه توصیه می‌نماید برای دستیابی به قدرت مطلقه از هر ابزاری برای رسیدن به هدف خود بهره‌برداری کند. شاید به همین دلیل به او سیاستمدار شیطانی و اهریمنی لقب داده‌اند. نهضت ادبی عصر رنسانس بعدها از ایتالیا به سایر بخش‌های اروپا سرایت کرد و چهره‌های بزرگی چون اراسموس^۵ در هلند، فرانسوا رابله^۶ در فرانسه و ویلیام شکسپیر^۷ در انگلستان آن را به کمال رساندند.

۱- Francesco Petrarca (۱۳۰۴-۱۳۷۴م)

۲- Dante (۱۲۶۵-۱۳۲۱م)

۳- دانته در کمدی الهی بسیاری از رجال سیاسی و مذهبی عصر خود از جمله پاپ بونیفاس هشتم را دوزخی قلمداد کرد. او به سبب انتقادهایی که از پاپ کرد از فلورانس تبعید شد.

۴- Niccolò Machiavelli

۵- Erasmus

۶- Rabelais

۷- William Shakespear

رنسانس در عرصه هنر، خصوصاً نقاشی، پیکرتراشی (مجسمه‌سازی) و معماری دگرگونی عظیمی ایجاد کرد، به گونه‌ای که آثار هنری این دوره به لحاظ موضوع و سبک با آثار هنری دوره قرون وسطا به کلی متفاوت است. هنرمندان این دوره با محور قرار دادن انسان و طبیعت، آثار بی‌نظیری به وجود آوردند. آنان بر زیبایی و خصوصیات جسمانی انسان و خصلت‌های درونی شخصیت‌های مورد نظر خود تأکید فراوان می‌کردند.

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما چرا هنرمندان عصر رنسانس انسان را در کانون توجه خود قرار دادند؟

هنر رنسانس با ظهور سه هنرمند مشهور ایتالیایی یعنی لئوناردو داوینچی^۱، رافائل^۲ و میکل آنژ^۳ به اوج پیشرفت و شکوفایی رسید. آنان در زمره بزرگ‌ترین نوابغ تاریخ هنر جهان به شمار می‌روند. داوینچی دارای هوش و نبوغ سرشاری بود. او علاوه بر آنکه در نقاشی، مجسمه‌سازی و معماری سرآمد هنرمندان به شمار می‌رفت، در علوم مختلف از قبیل ریاضی، مهندسی و زمین‌شناسی نیز سررشته داشت. مشهورترین اثر نقاشی او شام آخر و مونا لیزا^۴ یا لبخند ژکونده^۵ است.

تابلوی «مدرسه آتن» اثر رافائل

تابلوی «شام آخر» اثر داوینچی

عصر نوزایی، در معماری نیز شیوه نوینی به وجود آورد. معماران عصر رنسانس ساختمان‌های رم باستان را سرمشق خود قرار دادند و الگوی معماری بناهای باستانی را در ساختن کاخ‌ها، کلیساها و نمازخانه‌ها به کار بستند. کاخ‌ها و کلیساهایی که در عصر رنسانس در شهرهای مختلف ایتالیا به ویژه رم، فلورانس و ونیز ساخته شد، بیانگر اوج و شکوه معماری عصر رنسانس است.

کلیسای سن پیترو در رم

عصر نوزایی، تأثیر ژرفی بر تعلیم و تربیت نهاد. اندیشه انسان‌گرایی برای تعالی و رشد جسمی و روحی انسان اهمیت و ارزش فراوانی قائل بود و انسان‌گرایان بر اصل آموزش‌پذیری انسان و شکوفایی استعدادها و توانمندی‌های بالقوه او از طریق آموزش به شدت تأکید می‌کردند. دانشمندان عصر رنسانس با مطالعه و بررسی آثار و نوشته‌های دوره باستان، رساله‌های متعددی درباره تعلیم

۱- Leonardo da Vinci (۱۴۵۲-۱۵۱۹م)

۲- Raphael (۱۴۸۳-۱۵۲۰م)

۳- Michelangelo (۱۴۷۵-۱۵۶۴م)

۴- Monalisa

۵- Joconda

و تربیت نوشتند و نظریه آموزشی جدیدی را ارائه کردند. براساس این نظریه، هدف آموزش و پرورش، تربیت دانشمندان برجسته نبود، بلکه می‌خواستند شهروندانی را تربیت کنند که نقش سودمندی در جامعه ایفا کنند و در حیات شهری فعال باشند.

فعالیت ۲

بررسی شواهد و مدارک

متن‌های زیر را بخوانید و با هم فکری به پرسش‌های مربوط به آنها پاسخ دهید.

متن ۱: یکی از پیشگامان تعلیم و تربیت در عصر رنسانس به نام ویتورینو دافلتراه^۱ می‌گفت: «همه وظیفه ندارند در فلسفه و طب و یا حقوق افضل شوند و طبیعت به همه یکسان نظر نکرده؛ اما برای همه مقدر شده تا در جامعه زندگی کنند و از فضیلت پیروی نمایند» (فولگل، تمدن مغرب‌زمین، ج ۱، ص ۵۴۸-۵۴۹).

متن ۲: مواد و موضوع‌های درسی که در دوره رنسانس به دانش‌آموزان آموزش داده می‌شد به «هنرهای ذوقی» موسوم بود که شامل تاریخ، فلسفه اخلاق، بلاغت و فصاحت، ادبیات، شعر، ریاضی، نجوم و موسیقی می‌شد. آموزش زبان یونانی و لاتین، تربیت بدنی و تعلیم دیانت مسیح ﷺ هم از برنامه‌های مدارس بود. ویتورینو درباره موضوع‌های درسی گفته است: «در زمره این مطالعات، من مکان اول را به تاریخ می‌دهم، چون هم جذاب است و هم مفید؛ و این کیفیات هم مورد نظر دانشمندان است و هم خواسته سیاستمداران؛ فلسفه اخلاق بعد از تاریخ اهمیت دارد که در واقع، به معنای خاص، هنر ذوقی است و مقصود از آن راهنمایی انسان به سرآزادی است. پس تاریخ به ما مثال‌های روشن از مفاهیمی می‌دهد که فلسفه تلقین می‌کند. فلسفه می‌گوید انسان چه کار کند؛ تاریخ می‌گوید انسان در گذشته چه گفته و چه کرده و از آنها برای امروز چه عبرت‌های عملی به دست می‌آوریم» (همان، ص ۵۴۸).

۱- از متن اول چه برداشتی می‌توان درباره اهداف تعلیم و تربیت در عصر رنسانس کرد؟

۲- متن دوم بیانگر چه تحولی در نظام تعلیم و تربیت عصر رنسانس نسبت به قرون وسطا است؟

۳- درس تاریخ در برنامه تعلیم و تربیت دوره رنسانس چه جایگاه و اهمیتی داشته است؟

۱ - Vittorino da Faltre

۲- تحولات علمی

در عصر رنسانس و قرون جدید، نگرش علمی اروپاییان در نتیجه آشنایی آنان با پیشرفت‌های علمی مسلمانان و اشاعه اندیشه‌های اومانیستی تغییر کرد. به تدریج، علوم طبیعی و روش‌های علمی مبتنی بر مشاهده و تجربه در کانون توجه طالبان علم و معرفت قرار گرفت و نظریات علمی جدیدی مطرح شد و اختراعات مهمی صورت گرفت.

بحث و گفت‌وگو

با راهنمایی دبیر درباره تأثیر اندیشه انسان‌گرایی بر گرایش اروپاییان به علوم تجربی و روش‌های علمی مبتنی بر مشاهده و تجربه، گفت‌وگو کنید.

کوپرنیک در حال رصد ستارگان

کارگاه چاپ اواخر قرن ۱۵م

در اواسط قرن شانزدهم نیکلاس کوپرنیک^۱ در رسالهٔ گردش اجرام سماوی، نظریهٔ چرخش زمین به دور خورشید را مطرح کرد. پیش از این، براساس نظریهٔ زمین مرکزی^۲ بطلمیوس، کلیسا و دانشمندان بر این باور بودند که زمین ثابت و خورشید بر گرد آن می‌چرخد. با مطالعات برخی از دانشمندان از جمله کپلر^۳ نظریهٔ کوپرنیک اثبات شد. اختراع تلسکوپ توسط گالیله^۴، استاد دانشگاه پیزا، فرضیه‌های کوپرنیک را بیش از پیش تأیید کرد. با گسترش روابط اروپاییان با جهان اسلام از دورهٔ جنگ‌های صلیبی به بعد، پزشکی و داروسازی در اروپا نیز دچار تحول شد. ویلیام هاروی^۵ در زمینهٔ کارکرد قلب و چگونگی گردش خون به موفقیت‌های مهمی دست یافت. در فیزیک و ریاضیات نیز پیشرفت‌هایی صورت گرفت و در قرن ۱۷م با وسعت بیشتری ادامه یافت. در زمینهٔ جغرافیا و نقشه‌برداری نیز اروپاییان از تجربیات مسلمانان بهره‌های فراوانی بردند و به پیشرفت‌های چشمگیری نایل آمدند.

اهتمام و اعتنا به روش تجربی، به تدریج سبب پیشرفت‌های جدیدی در بسیاری از علوم شد و زمینهٔ انقلاب علمی را در سدهٔ ۱۷م و سپس در قرن ۱۸م فراهم ساخت. این پیشرفت‌ها تنها مدیون اطلاعات جدید نبود، بلکه بیشتر مدیون دیدگاه‌های نوینی بود که توسط دانشمندان و فلاسفه‌ای چون دکارت^۶ پیکن^۷ (۱۵۶۱-۱۶۲۱) از طرفداران روش شناخت تجربی در مطالعات علمی حاصل شد.

اختراع ماشین چاپ: اختراع دستگاه چاپ توسط یوهانس گوتنبرگ^۸ آلمانی از مهم‌ترین ابداعات فناوری در عصر رنسانس بود. دیری نگذشت که صنعت چاپ یکی از بزرگ‌ترین صنایع اروپا شد. تا سال ۱۵۰۰م، بیش از ۱۰۰۰ چاپخانه در سراسر

اروپا وجود داشت که تقریباً ۴۰۰۰ عنوان کتاب را در تیراژی حدود هشت تا ۱۰ میلیون نسخه به چاپ رساندند. اختراع و

۱- Nicholous Copernicus (۱۴۷۳-۱۵۴۲م)

۲- Geocentric

۳- Kepler (۱۵۷۱-۱۶۳۰م)

۴- Galille (۱۵۶۴-۱۶۴۲م)

۵- William Harvey (۱۵۷۸-۱۶۵۷م)

۶- Descartes (۱۵۹۶-۱۶۵۰م)

۷- Francis Bacon (۱۵۶۱-۱۶۲۶م)

۸- Johannes Gotenberg (۱۳۹۸-۱۴۶۸م)

نمونه‌ای از کشتی‌های اروپایی در سده ۱۵ و ۱۶م

نگاره کریستف کلمب هنگام ورود به دنیای جدید

۲- افزایش اطلاعات جغرافیایی و توسعه مهارت دریانوردی اروپاییان در دوران پس از جنگ‌های صلیبی و اواخر قرون وسطا نیز تأثیر شایانی در کشف سرزمین‌ها و راه‌های جدید داشت. اروپاییان تا نیمه سده ۱۵م فنون نقشه‌کشی را تکامل بخشیدند و نقشه‌های نسبتاً دقیقی از دنیای شناخته شده آن روزگار طراحی و ترسیم کردند. به علاوه، اروپاییان در ساختن کشتی و بهره‌گیری از تجهیزات دریانوردی مانند قطب‌نما که چینی‌ها اختراع کرده بودند و اُسْطُرْلاب (وسیله‌ای که موقعیت اجرام آسمانی را معلوم می‌کرد)، به پیشرفت فوق‌العاده‌ای رسیدند.

پرتغالی‌ها پیشگام اکتشافات جغرافیایی: در نیمه دوم سده ۱۵م، دریانوردان پرتغالی^۱ در سواحل غربی قاره آفریقا در اقیانوس اطلس مشغول کشف سرزمین‌های جدید شدند. آنان سفر اکتشافی خود را به سمت جنوب ادامه دادند و با دور زدن دماغه امیدنیک، وارد اقیانوس هند شدند و تا سواحل جنوب شرقی هندوستان پیش رفتند.^۲ دریانوردان پرتغالی با مال‌التجاره‌ای شامل فلز و سنگ‌های قیمتی از این سفر دریایی موفقیت‌آمیز به سرزمین خود بازگشتند و از آن سود هنگفتی بردند. مدتی بعد دولت پرتغال ناوگان دریایی خود را به فرماندهی آلبوکرک^۳ به هند گسیل کرد و او توانست تعدادی پایگاه تجاری - نظامی در جزایر و سواحل خلیج فارس، هندوستان و چین تأسیس کند. این اقدامات به منزله نخستین گام‌های اروپاییان برای استعمار سرزمین‌های دیگر محسوب می‌شود.

به دنبال پرتغالی‌ها، اسپانیایی‌ها گام در کشف راه‌ها و سرزمین‌های جدید نهادند. کریستف کُلمب^۴ ایتالیایی که با نظریه کروی بودن زمین آشنایی داشت، پادشاه و ملکه اسپانیا^۵ را تشویق کرد که از برنامه سفر دریایی او برای رسیدن به هند با عبور از اقیانوس

۱- شاهزاده هنری، ملقب به دریانورد (Henry The Navigator)، پسر خوان اول پادشاه پرتغال، با تأسیس مدرسه دریانوردی و سپس ایجاد ناوگان دریایی پرتغال، نقش مهمی در اکتشافات جغرافیایی ایفا کرد.

۲- هدایت دریانوردان پرتغالی برای کشف راه دریایی جدید به هندوستان به ترتیب به عهده بارتولمه دیاز (Bartholomeu Dias) و واسکو دوگاما (Vasco De Game) بود.

۳- Albuquerque

۴- Kristof Kolomb

۵- فردیناند دوم (۱۴۵۲-۱۵۱۶م) و ملکه ایزابل یکم

درآوردند. براساس منشوری که پادشاه اسپانیا به کریستف کلمب و سایر کاشفان سرزمین‌های جدید داد، کاشفان ملزم بودند سهم عمده‌ای از غنایمی را که به دست می‌آوردند به خزانه این پادشاه پردازند. بدین‌گونه طلا و نقره غارت شده بومیان آمریکا، اسپانیا را به یکی از نیرومندترین کشور اروپایی در سده‌های ۱۶ و ۱۷م تبدیل کرد.

اطلس پشتیبانی کنند. سفر دریایی کلمب که با حمایت مالی اسپانیا انجام گرفت، منجر به کشف قاره آمریکا شد. پس از آن شمار زیادی از مردم اسپانیا و دیگر کشورهای اروپایی به انگیزه کسب ثروت و دستیابی به زمین راهی آن قاره شدند. تا حدود نیمه قرن ۱۶م، اسپانیایی‌ها با سرکوب بومیان، آمریکای مرکزی و بخش اعظم آمریکای جنوبی را تحت سلطه استعماری خود

فعالیت ۳

بررسی شواهد و مدارک

متن زیر را بخوانید و با همفکری به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید.

بارتولومه دِلاس کاساس (۱۴۷۴-۱۵۶۷ م) کشیش، در جوانی از فاتحان و برده‌داران اسپانیایی بود. او چندی بعد از رفتار خود پشیمان و به افشای رفتار ظالمانه هموطنانش پرداخت. «مسیحیان با اسب‌ها، شمشیرها و نیزه‌ها رفتار عجیب و بیرحمی‌های هولناکی با مردم داشتند. پیروان مسیحیان در داخل سرزمین رخنه نمودند و از جان هیچ کودک و پیری نگذشتند؛ به زنان حامله هم رحم نکردند، گویی می‌خواستند گله‌ای بره را در آغل‌های خود قصابی کنند، هر جا سرخ‌پوستی می‌یافتند او را می‌دریدند» (آدلر، تمدن‌های عالم، ج ۲، ص ۳۹۴).

۱- منشأ و علت این رفتارهای غیرانسانی را چگونه ارزیابی می‌کنید؟

۲- آیا این رفتارها با تعالیم حضرت مسیح صلی الله علیه و آله مطابقت داشت؟

فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی گسترده‌ای برجا گذاشت. به دنبال دستیابی اروپاییان به سرزمین‌های جدید، جمعیت زیادی از مردم بومی مستعمرات به ویژه در قاره آمریکا بر اثر سرکوب شدید و انتشار بیماری‌های مرگبار از بین رفتند. اروپاییان تمدن‌های بومی و نهادهای کهن آن قاره را نابود کردند و دین، زبان و فرهنگ خود را به جای آن نشاندهند. اما در شرق، پایگاه‌های تجاری پرتغالی‌ها و دیگر استعمارگران تأثیر کمتری بر تمدن و ساختار سیاسی و اجتماعی آسیا گذاشت.

از اواخر قرن ۱۶م هلندی‌ها و انگلیسی‌ها و سپس فرانسوی‌ها نیز گام به عرصه رقابت‌های استعماری نهادند و مستعمره‌نشین‌های متعددی را در آسیا، آمریکای شمالی و آفریقا تأسیس کردند. سده ۱۷م صحنه رقابت و درگیری پیاپی میان دولت‌های اروپایی برای تسلط بر مستعمرات بیشتر و کسب منافع اقتصادی بود.

آثار و پیامدهای اکتشافات جغرافیایی: کشف سرزمین‌های جدید و گسترش قلمرو اروپایی، آثار و پیامدهای

فکر کنیم و پاسخ دهیم

به نظر شما چرا تأثیرات فرهنگی و اجتماعی استعمار اروپایی در قاره آمریکا گسترده‌تر از آسیا بود؟

کشفیات جغرافیایی در حوزه اقتصادی بیشترین تأثیر را برجای گذاشت. اروپاییان در هر نقطه از دنیای جدید به دنبال طلا و نقره بودند. یکی از بومیان قاره آمریکا، حرص و طمع اروپاییان را چنین توصیف کرده است: «فاتحان اسپانیایی شهوت طلا دارند و در آرزوی آن می‌میرند. جسمشان از طمع متورم شده و گرسنگی‌شان حریصانه است؛ همچون خوگ گرسنه در پی طلا هستند». در نتیجه اکتشافات جغرافیایی و دستیابی اروپاییان به منابع ثروت در سرزمین‌های جدید، حجم عظیمی از فلزات گران‌بها به اروپا سرازیر شد که تا آن زمان سابقه نداشت. ذخیره فلزات قیمتی موجب رونق اقتصادی و رشد تجارت شهرهای اروپایی شد. این وضع به ضرر اشراف فئودال و زمین‌دار بود و موجب شد که موقعیت اجتماعی خود را از دست بدهند. در مقابل، اعتبار و منزلت تجار و صنعت‌گران افزایش یافت.

ذخیره فراوان طلا و نقره همچنین موجب افزایش بیشتر قدرت شاهان اروپایی شد و آنان را بر اشرافیتی که تا آن زمان گردن‌فرازی می‌کرد، برتری بخشید. شاهان همچنین با استفاده از منابع مالی عظیمی که حاصل غارت مستعمرات بود، ارتش‌های ملی و ناوگان‌های دریایی خود را مجهز و قوی‌تر کردند. البته کشف سرزمین‌های جدید و گسترش قلمرو اروپاییان، باعث تشدید رقابت و درگیری سیاسی، نظامی و اقتصادی دولت‌های اروپایی در سرزمین اصلی و مستعمرات شد.

تجارت بردگان آفریقایی: پرتغالی‌ها در جریان سفرهای اکتشافی خود در سواحل غربی قاره آفریقا دریافتند که با فروش برده‌های آفریقایی می‌توانند سود هنگفتی کسب کنند. با کشف قاره آمریکا، خرید و فروش برده به سرعت افزایش یافت؛ زیرا اروپاییانی که مزارع وسیعی را در آن قاره تصاحب کرده بودند به نیروی کار مجانی و ارزان نیاز داشتند. به همین دلیل پرتغالی‌ها تجارت برده از آفریقا به آمریکا را در انحصار خود گرفتند. بعدها بازرگانان هلندی و انگلیسی نیز به این تجارت پرسود وارد شدند.

تابلوی کشتی حمل برده؛ بعضی از کشتی‌های حمل برده تا ۸۰۰ نفر را در خود جای می‌دادند. حدود ۱۵ تا ۲۰ درصد این بردگان در طول سفر می‌مردند.

۴- جنبش اصلاح دین و نهضت پروتستان

در فاصله قرون ۱۴ تا ۱۷م سلسله حوادث و تحولاتی در قلمرو مسیحیت در اروپا رخ داد که مورخان از مجموع آنها تعبیر به اصلاح دین^۲ می‌کنند.

جنبش اصلاح دین با انتقاد و اعتراض به برخی از نظریات و

عملکرد کلیسا شروع شد. برخی از این اعتراضات از سوی شاهان و فرمانروایان صورت می‌گرفت که کلیسا را از دخالت در امور سیاسی منع می‌کردند. انسان‌گرایان هم که شیفته مروج ادبیات و آثار کهن یونانی و لاتینی بودند، به شیوه تعلیم و تربیت و محتوای آموزشی که تحت نظارت کلیسا در مدارس و دانشگاه‌ها تدریس می‌شد، انتقاد داشتند و آنها را غیر مفید می‌شمردند. انسان‌گرایان همچنین کلیسا را به خاطر برخی ناهنجاری‌های اخلاقی کشیشان، سرزنش می‌کردند. مهم‌تر از همه، گروهی از مصلحان دینی

۱- فوگل، تمدن مغرب‌زمین، ج ۱، ص ۶۲۷.

مارتین لوتر

بودند که از درون کلیسا پا به عرصهٔ اعتراض و انتقاد نهادند و آموزه‌های کلیسا را دربارهٔ انسان و خدا به چالش کشیدند.^۱ مهم‌ترین شخصیتی که نهضت اصلاح دین به نام او شناخته می‌شود، مارتین لوتر^۲ آلمانی بود که در اعتراض به مسیحیت کاتولیک، یکسره از کلیسا برید و مذهب تازه‌ای بنیاد نهاد. لوتر با اشتیاقی وصف‌ناپذیر به تحصیل در رشتهٔ الهیات روی آورده و استاد تدریس کتاب مقدس در دانشگاه ویتنبرگ شد. اولین مسئله‌ای که ذهن او را به خود مشغول کرد، ارتباط ایمان با انجام دادن کارهای نیک بود. او در مطالعات و

تأملات گستردهٔ خود در باب آیین مسیح و کتاب مقدس به این نتیجه رسید که برخلاف دیدگاه غالب کلیسایان، آنچه مایهٔ رستگاری انسان می‌شود ایمان است و نه انجام دادن کارهای نیک. لوتر با ابراز این نظر در واقع به جنگ با کلیسا برخاست. وی بعداً بر پایهٔ همین نظر، مسئلهٔ آموزش گناهان توسط کلیسا را در برابر پرداخت پول و انجام برخی خدمات نقد و نفی کرد. او خدا را پدری مهربان می‌شمرد که بی‌هیچ چشمداشتی گناهان بندگانش را می‌بخشد.

لوتر هنگام دفاع از خود در دادگاه امپراتوری مقدس روم

لوتر در ۱۵۱۷م، فهرستی از نظریات خود را در ۹۵ اصل تدوین کرد و بر در کلیسای ویتنبرگ^۳ (شهری در کشور کنونی آلمان) آویخت و از مردم خواست دربارهٔ آنها با هم گفت‌وگو کنند. پاپ، با تکفیر لوتر از امپراتور مقدس روم خواست تا او را سرکوب کند. اما شاهزادگان آلمانی از لوتر حمایت کردند و به پاپ و امپراتور، اعتراض (پروتست) کردند. از این روی آنان به پروتستان معروف شدند. لوتر هرچند به دنبال تأسیس آیین و کلیسای جدیدی نبود ولی تلاش‌های او به تأسیس آیین و کلیسای پروتستان انجامید. بعدها اصلاحات او در خارج از آلمان توسط کسانی چون ژان کالون^۴ در سوئیس دنبال شد.

۱- جان ویکلیف (John Wycliffe) (۱۳۳۰-۱۳۸۴م) در انگلستان و جان هوس (John Hus) (۱۳۷۲-۱۴۱۵م) در بوهمیا (جمهوری چک امروزی) از مهم‌ترین افرادی بودند که کوشیدند کلیسا را از سیطرهٔ پاپ و دست نشاندگان او و انواع اعتقادات نام‌های پیچیده و آزمون‌های عقیدتی رها سازند.

۲- Martin Luther (۱۵۴۶-۱۶۲۳م)

۳- Wittenberg

۴- John Calvin

نهضت پروتستان، وحدت کلیسای کاتولیک را از پادشاهان و دولت‌های ملی و رشد اندیشه ملی‌گرایی در میان برد و باعث بروز سلسله جنگ‌های مذهبی میان پروتستان‌ها و کاتولیک‌ها شد که بخش‌های وسیعی از اروپا را فرا گرفت. این نهضت همچنین به تقویت از اروپا کمک فراوانی کرد. پیامد دیگر نهضت پروتستان، تضعیف قدرت کلیسای کاتولیک و کاهش نقش آن در زندگی مردم و جوامع اروپایی بود.

کاوش خارج از کلاس

در مورد سایر نتایج نهضت پروتستان در اروپا، با راهنمایی دبیر، گزارشی تهیه و در کلاس ارائه کنید.

فعالیت ۴

بررسی شواهد و مدارک

در اینجا بندهای ۵-۲۱-۵۰-۸۸ از رساله ۹۵ بندی لوتر آمده است. آنها را بخوانید و به پرسش‌های زیر پاسخ دهید.

۵- پاپ نه قدرت و نه اراده آن را دارد که مجازاتی را عفو کند، مگر مجازات‌هایی که خودش با صواب دید خود یا برحسب قانون کلیسایی بر مردم تحمیل کرده است.

۲۱- وقتی واعظان آموزش فروش می‌گویند، آدم به دلیل آموزش پاپی از گناهان خود آمرزیده می‌شود و روح او نجات می‌یابد، خطا می‌گویند.

۵۰- مسیحیان بدانند آن کس که حاجتمندی را ببیند و از کنار او [بی‌اعتنا] بگذرد و بعداً به خاطر بخشش خود [به پاپ] پول بدهد، آموزش پاپ را به دست نمی‌آورد، بلکه غضب خدا را به خود متوجه می‌کند.

۸۸- چرا پاپ که از ثروتمندترین اغنیای بشر است، با پول خود تالار کلیسای سن‌پیترا را نمی‌سازد و چرا به پول مؤمنان فقیر چشم دوخته است؟ (فوگل، تمدن مغرب زمین، ج ۲، ص ۵۸۳)

۱- برداشت شما از این بندها چیست؟ استدلال کنید.

۲- چرا عمل به رسم خرید و فروش گناهان از سوی پاپ و کلیسای کاتولیک، به حیثیت و آبروی کلیسا و پاپ لطمه شدیدی وارد ساخت؟

پرسش‌های نمونه

- ۱ به چه دلایلی ایتالیا خاستگاه نهضت رنسانس محسوب می‌شود؟ دو مورد را شرح دهید.
- ۲ نقش مسلمانان را در نهضت علمی رنسانس نقد و بررسی کنید.
- ۳ پیامدهای سیاسی اکتشافات جغرافیایی را تجزیه و تحلیل کنید؟
- ۴ دلایل برپایی نهضت پروتستان و نتایج آن را بررسی کنید.

منابع و مآخذ

منابع فارسی و عربی:

علاوه بر قرآن

- آدامووا، ا.ت، نگاره‌های ایرانی، ترجمه زهره فیضی، تهران، انتشارات فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.
- آرام، احمد، علم در اسلام، تهران، سروش، ۱۳۶۶.
- آربری، آ.ج، دیگران، تاریخ اسلام، پژوهش دانشگاه کمبریج، زیر نظر بی.ام. هولت و آن.ک. لمبتون، ترجمه احمد آرام، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۷.
- آینه‌وند، صادق، اطلس تاریخ اسلام، تهران، انتشارات مدرسه و مؤسسه فرهنگی مدرسه برهان، ۱۳۸۸.
- ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۲، به اهتمام محمد ابوالفضل ابراهیم، قاهره، دار احیاء الکتب العربیه، بی تا.
- ابن اثیر، عزالدین، أسد الغابه فی معرفة الصحابه، ج ۵، بیروت، دار ابن حزم، ۱۴۳۳ق/۲۰۱۲ م.
- ابن بطوطه، محمد بن عبدالله، سفرنامه، ج ۲، ترجمه محمد علی موحد، تهران، آگه، ۱۳۷۶.
- ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه، ج ۱، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۴.
- ابن عربشاه، عجایب المقدور فی اخبار تیمور، ترجمه محمدعلی نجاتی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۰.
- ابن قتیبه، عبدالله بن مسلم، الامامة و السياسة، تاریخ خلفا، ج ۱، قم، شریف رضی، ۱۳۷۱ش/۱۴۱۳ق.
- ابن هشام، السیره النبویه، ج ۲ و ۴، به اهتمام عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دارالکتب العربی، ۱۴۱۰ق/۱۹۹۰م.
- ابویوسف یعقوب بن ابراهیم (متوفی ۱۸۲ق)، کتاب الخراج، بیروت، دارالمعرفه للطباعه والنشر، ۱۳۹۹ق/۱۹۷۹م.
- احمد بن محمد بن عبدربه، العقد الفرید، ج ۴، چاپ مفید محمد قمیحه، بیروت، دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۴ق/۱۹۸۳م.
- ادریسی آرمی، مهری، فرهنگ و تمدن در دوره صفوی، تهران، دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۴.
- ارزقی، محمد بن عبدالله بن احمد (متوفی ۲۵۰ق)، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، تصحیح عبدالملک بن عبدالله بن دهیش، مکتبه الاسد، ۱۴۲۴ق/۲۰۰۳م.
- اس بلر، شبلا و دیگران، هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران، سروش، ۱۳۸۱.
- اسکندر بیگ ترکمان، عالم آرای عباسی، ۳ جلد، تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۷۷.
- اسلامی اردکانی، سید حسن، محمد (ص) پیامبر رحمت، قم، نشر خرم، ۱۳۷۵.
- اشبولر، برتولد، تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میر آفتاب، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- اشرفی، م.م، از بهزاد تا رضا عباسی، ترجمه نسترن زندی، تهران، مؤسسه متن، ۱۳۹۶.
- اصطخری، ابواسحاق ابراهیم، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- اطلس تاریخ و بنادر و دریانوردی ایران، ج ۲، سازمان بنادر و دریانوردی.
- اقبال آشتیانی، عباس، وزارت در عهد سلاطین سلجوقی، دانشگاه تهران، ۱۳۲۸.
- ، تاریخ مغول، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۲.
- انوری، حسن، اصطلاحات دیوانی در دوره غزنوی و سلجوقی، تهران، طهوری، ۱۳۵۵.
- اولتاریوس، آدام، سفرنامه، ترجمه حسین کردبچه، تهران، شرکت کتاب برای همه، ۱۳۶۹.
- ایزوتسو، توشیهیکو، مفاهیم اخلاقی — دینی در قرآن مجید، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزانه روز، ۱۳۷۸.
- بارتولد، واسیلی و لادیمیریچ، الغ بیگ و زمان وی، ترجمه حسین احمدی‌پور، تبریز، کتابفروشی چهر، بی تا.
- ، ترکستان نامه، ج ۲، ترجمه کریم کشاورز، تهران، آگه، ۱۳۶۶.
- باسورث و دیگران، سلجوقیان، ترجمه و تدوین یعقوب آژند، تهران، نشر مولی، ۱۳۹۰.

- باسورث، تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۲.
- باغستانی، اسماعیل، تاریخ تشکیلات اداری و فرهنگی دولت فاطمیان (ترجمه و تحقیق)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر هادی عالم‌زاده، دانشکده الهیات دانشگاه تهران، ۱۳۷۵.
- بلاذری، احمد بن یحیی، انساب الاشراف، ج ۳ و ۶، به کوشش سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر للطباعة و النشر، ۱۴۱۷ق/۱۹۹۶م.
- ، فتوح البلدان، ترجمه محمد توکل، تهران، نشر نقره، ۱۳۶۷.
- بویل، جی. ا.، تاریخ ایران، ج ۵، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۵.
- بیانی، شیرین، دین و دولت در ایران عهد مغول، ۳ جلد، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۵.
- بیهقی، ابوالفضل، تاریخ بیهقی، تصحیح دکتر علی‌اکبر فیاض، اهتمام محمد جعفر یاحقی، مشهد، دانشگاه فردوسی، ۱۳۸۳.
- پورجوادی، نصرالله و ژبوا وسل، دانشمند طوس، مجموعه مقالات گردهمایی علم و فلسفه در آثار خواجه نصیرالدین طوسی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۹.
- تاریخ ایران: دوره صفویان، پژوهش دانشگاه کمبریج، ترجمه یعقوب آژند، تهران، جامی، ۱۳۸۸.
- تاریخ سیستان، مؤلف ناشناخته، تصحیح ملک الشعراء بهار، تهران، پدیده خاور، چاپ دوم، ۱۳۶۶.
- تاورنیه، سفرنامه، ترجمه ابوتراب نوری، تصحیح حمید شیرانی، تهران، کتابخانه سنایی، ۱۳۶۹.
- ترکمنی آذر، پروین، تاریخ‌نگاری در ایران، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۲.
- تسلف، ولادیمیر، چنگیزخان، ترجمه شیرین بیانی، تهران، اساطیر، ۱۳۶۸.
- توسی، خواجه نصیرالدین، اخلاق ناصری، تصحیح و تنقیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری، تهران، خوارزمی، ۱۳۴۶.
- جاحظ، ابوعثمان عمرو بن بحر، البیان و التبیان، ج ۲، چاپ عبدالسلام محمد هارون، قاهره، مکتبه الخانجی، بی‌تا.
- رسائل جاحظ، ج ۲، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، قاهره، مکتبه الخانجی، بی‌تا.
- جعفریان، رسول، اطلس شیعه، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۸.
- جو یور، مری، در آمدی به مسیحیت، ترجمه حسن قنبری، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، ۱۳۸۱.
- جونبی، علاءالدین عطا ملک، تاریخ جهانگشا، ج ۱، به سعی و اهتمام عبدالوهاب قزوینی، تهران، ارغوان، ۱۳۷۰.
- آدلر، فیلیپ جی، تمدن‌های عالم، ج ۲، ترجمه محمدحسین آریانا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۲.
- حیبی، محسن، از شار تا شهر، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۷.
- حضرتی، حسن، تأملاتی در علم تاریخ و تاریخ‌نگاری اسلامی، تهران، نقش جهان، ۱۳۹۴.
- خراسان سرزمین نور، با همکاری استانداری، سازمان برنامه و بودجه و اداره کل میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری خراسان، ۱۳۷۸.
- خسرویگی، هوشنگ، سازمان اداری خوارزمشاهیان، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی، ۱۳۸۸.
- خنجی اصفهانی، فضل‌الله بن روزبهان، تاریخ عالم‌آرای امینی، تصحیح محمد اکبر عشیق، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۲.
- خواندمیر، غیاث‌الدین، تاریخ حبیب‌السییر، ج ۳، زیر نظر محمد دبیر سیاقی، تهران، کتاب فروشی خیام، ۱۳۶۲.
- خورشاه بن قباد الحسینی، تاریخ ایلچی نظام شاه، تصحیح محمدرضا نصیری و کوئیچی هانه‌دا، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۷۹.
- خیراندیش، عبدالرسول، تاریخ جهان، تهران، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، ۱۳۷۹.
- دان، راس.ئی، و دیگران، تاریخ تمدن و فرهنگ جهان، ج ۲ و ۳، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، طرح نو، ۱۳۸۴.
- دانش‌پژوه، منوچهر، بررسی سفرنامه‌های دوره صفوی، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۵۸.

- دانشنامه جهان اسلام، ج ۶، ۷، ۱۰، ۲۰، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۰، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- دائرةالمعارف فارسی، ج ۱-۳، به سرپرستی غلامحسین مصاحب، تهران، شرکت سهامی کتاب‌های جیبی، ۱۳۸۰.
- دورانت، ویلیام جیمز، تاریخ تمدن، ج ۵، رنسانس، ترجمه صفدر تقی‌زاده و ابوطالب صارمی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۳.
- دلواله، پیترو، سفرنامه، ترجمه شجاع‌الدین شفا، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.
- ذکاء، یحیی و محمد حسین سمسار، آثار هنری ایران در مجموعه نخست‌وزیری، تهران، انتشارات مخصوص نخست‌وزیری، ۱۳۵۷.
- رشیدالدین فضل‌الله همدانی، جامع‌التواریخ، به کوشش بهمن کریمی، تهران، اقبال، ۱۳۶۲.
- رضایان، فرزین، هفت رخ فرخ ایران، تهران، شرکت طلوع ابتکارات تصویری، ۱۳۸۶.
- رضوی، ابوالفضل، شهر، سیاست و اقتصاد در عهد ایلخانان، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۰.
- رفیعی، لیلیا، سفال ایران از دوران پیش از تاریخ تا عصر حاضر، تهران، یساولی، ۱۳۷۷.
- زریاب خوئی، عباس، سیره رسول‌الله، تهران، سروش، ۱۳۷۰.
- زرین کوب، عبدالحسین، روزگاران (تاریخ ایران از آغاز تا سقوط سلطنت پهلوی)، تهران، سخن، ۱۳۸۰.
- ساماران، شارل، روش‌های پژوهش در تاریخ، ج ۱-۲، ترجمه ابوالقاسم بی‌گناه و دیگران، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۸۹.
- سانسون، سفرنامه سانسون: وضع کشور شاهنشاهی ایران در زمان شاه سلیمان صفوی، ترجمه تقی تفضلی، تهران، ابن‌سینا، ۱۳۴۶.
- سدنی دارک، تاریخ رنسانس، ترجمه احمد فرامرزی، تهران، دستان، ۱۳۷۳.
- سعدی شیرازی، گلستان، به کوشش خطیب رهبر، تهران، انتشارات صفی‌علیشاه، ۱۳۶۸.
- سفرنامه و نیزیان در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، خوارزمی، ۱۳۸۱.
- سلطانزاده، حسین، مقدمه‌ای بر تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران، تهران، نشر آبی، ۱۳۶۵.
- سمرقندی، کمال‌الدین عبدالرزاق، مطلع سعدین و مجمع بحرین، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۵۳.
- سودآور، ابوالعلا، هنر دربارهای ایران، ترجمه ناهید محمد شیرانی، تهران، کارنگ، ۱۳۸۰.
- سیوری، راجر، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز، ۱۳۹۱.
- شاردن، ژان، سفرنامه، ترجمه محمد عباسی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۰.
- شبانکاره‌ای، محمدبن علی، مجمع‌الانساب، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۶.
- شهیدی، سیدجعفر، تاریخ تحلیلی اسلام تا پایان امویان، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۹۴.
- صدیقی، غلامحسین، جنبش‌های دینی ایرانی در قرن‌های دوم و سوم هجری، تهران، باژنگ، ۱۳۷۵.
- طباطبایی، سید جمال‌الدین، سکه‌های اسلامی دوره ایلخانی و گورکانی، تبریز، مؤسسه گراور و چاپ شعاع، ۱۳۴۷.
- طبری، محمدبن جریر، تاریخ طبری، ج ۳-۶، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، ۱۳۷۵.
- غفاری فرد، عباسقلی، تاریخ اروپا از آغاز تا پایان قرن بیستم، تهران، اطلاعات، ۱۳۹۰.
- فرای، ریچارد، و دیگران، تاریخ نگاری در اسلام، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۹۴.
- فرهنگنامه کودکان و نوجوانان، (۱۶جلد)، شورای کتاب کودک، زیر نظر توران میرهادی و ایرج جهانشاهی، نشر فرهنگنامه.
- فصیحی خوافی، مجمل فصیحی، تصحیح محمود فرخ، تهران، کتابفروشی باستان، ۱۳۴۰.
- فولگ، اشبیل، تمدن مغرب زمین، ج ۱، ترجمه محمد حسین آریا، تهران، امیرکبیر، ۱۳۸۰.
- فیرحی، داود، قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام (دوره میانه)، تهران، نشر نی، ۱۳۷۸.

- قفس اوغلی، ابراهیم، تاریخ دولت خوارزمشاهیان، ترجمه داود اصفهانیان، تهران، گستره، ۱۳۶۷.
- کاشانی، ابوالقاسم، تاریخ الجایتو، به اهتمام مهین همبلی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
- کاهن، کلود، تاریخ نگاری دوره سلجوقی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، گسترده، ۱۳۸۸.
- کسریانی، نصراله، اصفهان، تهران، روزنه، ۱۳۷۸.
- کلوزنر، کارلا، دیوانسالاری در عهد سلجوقی (وزارت)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- کمپفر، انگلبرت، سفرنامه، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی، ۱۳۶۳.
- کنبی، شیلا، هنر و معماری عصر صفویه، ترجمه مزدا موحد، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۸.
- گردهمایی مکتب اصفهان (مجموعه مقالات)، ج ۱، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۸۶.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود، تاریخ گردیزی، تصحیح، عبدالحی حبیبی، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۶۳.
- گرس، ایون، سرگذشت و سفرنامه فرستاده فرانسه در دربار شاه سلطان حسین، ترجمه علی اصغر سعیدی، تهران، انتشارات تهران، ۱۳۷۲.
- گروسه، رنه، امپراتوری صحرانوردان، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
- گنجنامه، دفتر هفدهم، کاروانسراها، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۴.
- گنجنامه، دفتر هفتم، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، بخش اول، مساجد جامع، تهران، مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی و انتشارات روزنه، ۱۳۸۳.
- لوکاس، هنری، تاریخ تمدن، از کهن ترین روزگار تا سده ما، ج ۲، ترجمه عبدالحسین آذرنگ، تهران، سخن، ۱۳۸۲.
- لمبتون، آن.ک، تداوم و تحول در تاریخ میانه ایران، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشرنی، ۱۳۷۳.
- ، مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۵.
- لین، جورج، ایران در اوایل عهد ایلخانان، ترجمه ابوالفضل رضوی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۹۰.
- لیندبرگ، دیوید سی.، سرآغازهای علم در غرب، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
- مارکوپولو، سفرنامه، ترجمه منصور سجادی، تهران، گویش، ۱۳۶۳.
- ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد بن حبیب، الاحکام السلطانیه، محقق احمد مبارک البغدادی، کویت، مکتبه دار ابن قتیبه، ۱۴۰۹ق/۱۹۸۹م.
- مددیور، محمد، مبانی اندیشه‌های اجتماعی غرب از رنسانس تا عصر منتسکیو، تهران، تربیت، ۱۳۷۲.
- مرتضوی، منوچهر، مسائل عهد ایلخانان، تهران، آگاه، ۱۳۷۰.
- مزاوی، میشل.م، پیدایش دولت صفوی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، نشر گستره، ۱۳۸۸.
- مستوفی، حمدالله، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۴.
- مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۱، ترجمه ابوالقاسم یابنده، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۳.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی، الخِطَط (المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار)، ج ۱، بلاق، ۱۲۷۰ق.
- منز، بتاتریس فوریز، قدرت، سیاست و مذهب در ایران عهد تیموری، ترجمه جواد عباسی، مشهد، انتشارات دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۰.
- مورگان، دیوید، مغول‌ها، ترجمه عباس مخبر، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۱.
- مونس، حسین، اطلس تاریخ اسلام، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تهران، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۷۵.
- میراث اسپانیای مسلمان، ج ۱، زیر نظر سلمی خضرا جیوسی، گروه مترجمان، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۸۰.

- میرجعفری، حسین، تاریخ ایران در زمان تیموریان و ترکمانان، اصفهان، دانشگاه اصفهان، ۱۳۷۵.
- میرخواند، محمدین خاوندشاه، روضة الصفا، ج ۵، تصحیح و تحشیة جمشید کیانفر، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰.
- ناصر خسرو قبادیانی، سفرنامه، به اهتمام محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۶۳.
- نامه‌ها و پیمان‌های سیاسی حضرت محمد (ص) و اسناد صدر اسلام، تحقیق و گردآوری محمد حمیدالله، ترجمه سید محمد حسینی، تهران، سروش، ۱۳۷۴.
- نجفی بزرگر، کریم، تحولات سیاسی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفویه، تهران دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۳.
- نظام الملک، ابوعلی حسن بن علی، سیاست‌نامه، تصحیح عباس اقبال، تهران، اساطیر، ۱۳۷۵.
- نگارگری در عهد صفویه (مجموعه مقالات نگارگری مکتب اصفهان)، به کوشش حبیب آیت‌اللهی، تهران، فرهنگستان هنر، ۱۳۹۶.
- نوبی، عبدالحسین و عباسعلی غفاری فرد، تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوران صفویه، تهران، سمت، ۱۳۸۱.
- نور بختیار، رضا و دیگران، اصفهان، تهران، خانه فرهنگ و هنر گویا، ۱۳۸۳.
- نهج البلاغه، [گردآورده سید رضی]، ترجمه سید جعفر شهیدی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۵.
- نیومن، اندرو. جی، ایران عصر صفوی، نوزایی امپراتوری ایران، ترجمه عیسی عبدی، تهران، پژوهش‌های نوین تاریخی، ۱۳۹۳.
- واکر، بل ای.، پژوهشی در یکی از امپراتوری‌های اسلامی، تاریخ فاطمیان و منابع آن، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، فرزاد، ۱۳۸۳.
- وصاف (وصاف الحضرة)، عبدالله، تاریخ و صاف، به اهتمام محمد مهدی اصفهانی، بمبئی، ۱۲۶۹ق.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، جامع التواریخ (تاریخ آل سلجوق)، تصحیح محمد روشن، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۸۶.
- یادنامه ملاصدرا، دانشکده علوم معقول و منقول دانشگاه تهران، ۱۳۴۰.
- یزد خورشید ایران، تهران، سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی - دفتر انتشارات کمک آموزشی، ۱۳۷۶.
- یعقوبی، احمد بن یعقوب، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۸۹.
- یعقوبی، حسین، تاریخ بشر از کج بیل تا هات میل، تهران، روزنه، ۱۳۸۳.
- یوسفی فر، شهرام، جستارهایی در مناسبات شهر و شهرنشینی در دوره سلجوقیان، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.
- شهر و روستا در سده‌های میانه، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

مقالات:

- فیرحی، داوود، «دولت - شهر پیامبر(ص)»، فصلنامه سیاست، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، شماره ۷۳ (پاییز ۱۳۸۵)، صفحه ۱۸۳-۲۳۶.

منابع انگلیسی:

The Splendour of Iran, Volume 3, London, WITITW

<https://www.en.wikipedia.org>

سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، به‌منظور انجام وظیفه خطیر خود در اجرای سند تحول بنیادین در آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، مشارکت معلمان را به‌عنوان یک سیاست اجرایی مهم دنبال می‌کند. برای تحقق این امر، در اقدامی نوآورانه، سامانه تعاملی برخطِ اعتبارسنجی کتاب‌های درسی راه‌اندازی شد تا با دریافت نظرات معلمان درباره کتاب‌های درسی نونگاشت، کتاب‌های درسی در اولین سال چاپ، با کمترین اشکال به دانش‌آموزان و معلمان ارجمند تقدیم شود. در انجام مطلوب این فرایند، همکاران گروه تحلیل محتوای آموزشی و پرورشی استان‌ها، گروه‌های آموزشی و دبیرخانه راهبری دروس و مدیریت محترم پروژه، آقای محسن باهو، نقش سازنده‌ای را بر عهده داشتند. ضمن ارج نهادن به تلاش تمامی این همکاران، اسامی دبیران و هنرآموزانی که در این زمینه تلاش وافر داشته‌اند و با ارائه نظرات خود سازمان را در بهبود محتوای این کتاب یاری کرده‌اند، به شرح زیر، اعلام می‌شود.

اسامی دبیران و هنرآموزان شرکت‌کننده در اعتبارسنجی کتاب تاریخ ۲ - کد ۱۱۱۲۱۹

ردیف	نام و نام خانوادگی	استان محل خدمت	ردیف	نام و نام خانوادگی	استان محل خدمت
۱	مریم اکبری	مرکزی	۲۳	ملیحه توکلی	کرمان
۲	سید جلیل فانی	یزد	۲۴	بی بی نسرين خادمی	خراسان شمالی
۳	فرخنده عباسی	همدان	۲۵	امیر اکرم محمدی	کرمانشاه
۴	احمد بندکه	مرکزی	۲۶	شهین مقصودی	فارس
۵	بهزاد بهرامی	همدان	۲۷	محمود لالوی	خراسان رضوی
۶	معصومه مهرگان	سمنان	۲۸	مهدی احمدی	اصفهان
۷	محمدرضا ناظری	سمنان	۲۹	خیام علیزاده اقدم	آذربایجان شرقی
۸	طیبه شهرکی	سیستان و بلوچستان	۳۰	حسین شکرزاده	آذربایجان غربی
۹	شمسی شعبانی	کرمانشاه	۳۱	علی درزند	اردبیل
۱۰	مرجان شاهی	هرمزگان	۳۲	علی ابراهیمی	خراسان جنوبی
۱۱	فاطمه تقوایی	شهرستان‌های تهران	۳۳	حسین ساسانیان	قزوین
۱۲	قاسم فتاحی	چهارمحال و بختیاری	۳۴	صغری اکبری حاجی آبادی	شهر تهران
۱۳	خلیل عینکی ملکی	آذربایجان شرقی	۳۵	بهرام شفیعی	بوشهر
۱۴	سیده آریتا رضوی	چهارمحال و بختیاری	۳۶	کوروش زمانی	هرمزگان
۱۵	حمیرا میرزا بیگی	کرمان	۳۷	روح اله رنجبر	فارس
۱۶	لعیا ضابط	خراسان جنوبی	۳۸	مژگان شفاعی	خوزستان
۱۷	سعید صمدی پور	شهر تهران	۳۹	ماندانا فرهمند	ایلام
۱۸	نعیمه قربانی واجارگاه	البرز	۴۰	لادن رضانی	شهرستان‌های تهران
۱۹	حیدر احسانی	خراسان شمالی	۴۱	اکرم صالحی هیکویی	مازندران
۲۰	محمد لطفی	البرز	۴۲	نسرين حقی	آذربایجان غربی
۲۱	محمدناصر رضانژاد	کردستان	۴۳	بهنام علی پور	کهگیلویه و بویراحمد
۲۲	رضوان نعمتی	اصفهان	۴۴	زهرا حسن مصفا	گیلان

همچنین از زحمات تمامی دبیران محترم درس تاریخ به‌ویژه آقایان یوسف حسن بیگی، سرگروه درس تاریخ استان گیلان و مهدی رضا خادم‌لو، دبیر تاریخ منطقه ۱۸ شهر تهران که با بررسی و نقد کتاب تاریخ ۲، مؤلفان را در بازنگری و اصلاح چاپ دوم کتاب یاری کردند، قدردانی می‌کنیم.